

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ІСТОРИЯ»

Випуск 64

Засновано 1964 року

Харків 2023

УДК 93(082)

У «Віснику» публікуються статті, які присвячені актуальним проблемам історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства. Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів і студентів.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі історичних наук зі спеціальності 032 (наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 21 від 27.11.2023 р.).

Редакційна колегія Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»:

Головний редактор — Посохов С. І., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Відповідальний секретар — Рачков Є. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Редактор випуску — Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)
Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна)

Волосник Ю. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Горак А., д-р іст. наук, професор (Університет Кардинала Стефана Вишинського, Польща)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна)

Зелінський А. Л., д-р іст. наук, в.о. провідного наукового співробітника (Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кісельова Ю. А., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Крульчик К., д-р іст. наук, професор (Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Куліков В. О., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Кушнарів С. С., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Литовченко С. Д., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любавський Р. Г., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Любичев М. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Мизгін К. В., канд. іст. наук (Ph.D.), ад'юнкт (Варшавський університет, Польща)

Миколенко Д. В., д-р іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Обертрайс Ю., д-р іст. наук, професор (Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена та Нюрнберга, Німеччина)

Посохова Л. Ю., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна)

Сорожан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Тодев І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук, Болгарія)

Шрамко І. Б., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна, Україна)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.

Тел.: +38 (057) 707-56-68; факс: +38 (057) 702-03-79.

Офіційний вебсайт журналу: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 24004-13844Р від 19.06.2019.

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2023

© Автори статей, 2023

ISSN 2220-7929

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE**

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series: History

No. 64

Founded in 1964

Kharkiv 2023

The Journal seeks to publish articles that address current issues in history of Ukraine, ancient and medieval history, archeology, modern and contemporary history, historiography, and source studies. It targets researchers, experts, university lecturers, post-graduate students, and university undergraduates.

The Journal is listed by the Ministry of Education and Science of Ukraine as a professional periodical of the «B» category in the field of historical sciences in the specialty 032 (the decree № 409 from 17.03.2020).

The Journal has been approved for publication by the decision of the Academic Council of the V. N. Karazin Kharkiv National University (the report № 21 from 27.11.2023).

The Editorial Board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History

Editor-in-Chief — Posokhov S. I., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Editorial Coordinator — Rachkov Ye. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Issue Editor — Stanchev M. H., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Astakhova K. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv University of Humanities: People's Ukrainian Academy, Ukraine)
Górak A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Cardinal Stefan Wyszyński University, Poland)
Hrechenko V. A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine)
Ivashchenko V. Yu., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Jawor G., Doctor of Historical Sciences, Professor (Maria Curie-Skłodowska University, Poland)
Kiselyova Yu. A., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Królczyk K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland)
Kudelko S. M., Candidate of History, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Kulikov V. O., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Kushnarov S. S., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Liubavskiy R. H., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Liubychev M. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Lytovchenko S. D., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Mykolenko D. V., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Myzgin K. V., Ph.D. (History), Associate Professor (University of Warsaw, Poland)
Naumov S. O., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Obertreis J., Doctor of Historical Sciences, Professor (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Germany)
Posokhova L. Yu., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Potrashkov S. V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine)
Shramko I. B., Candidate of History, Associate Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Sorochan S. B., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Todev I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria)
Volosnyk Yu. P., Doctor of Historical Sciences, Professor (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine)
Zelinskiy A. L., Doctor of Historical Sciences, Acting Leading Researcher (Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine)

The Editorial Board Address:

4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, V. N. Karazin Kharkiv National University, School of History.
Phone: +38 (057) 707-56-68; fax: +38 (057) 702-03-79.
Website: <https://periodicals.karazin.ua/history>.

All articles were reviewed by the members of the Editorial Board.
The Certificate of State Registration KB № 24004-13844P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

Передмова.....	9
----------------	---

СТАТТІ

<i>Іванов Я.</i> Проф. Михайлу Станчеву 70 років: державник, учений, дипломат.....	12
--	----

<i>Страшнюк С.</i> Харківська школа історичної болгаристики: етапи становлення та сучасний стан	25
---	----

<i>Станчев М.</i> Рід Каразіних: нове прочитання (До 250-річчя від дня народження В. Н. Каразіна).....	49
--	----

<i>Чернявський Г.</i> Відомий в Європі, невідомий в Болгарії (до 150-річчя від дня народження Х. Раковського)	87
---	----

<i>Стрезова А.</i> Дипломат д-р Хараламбі Сармаджієв і його участь у міжнародній конференції з боротьби з анархістами (Рим, 1898)	110
---	-----

<i>Богдашина О., Прочкарук Д.</i> Комеморативні практики імперської доби та ранньорадянського періоду на прикладі ювілеїв Д. І. Багалія (спільні та відмінні риси)	120
--	-----

<i>Schenk G.</i> Renaming Kyiv's Streets Amid the Russian War of Invasion: The Politics of History Between “Decommunization” and “Derussification”	140
--	-----

ДЖЕРЕЛА

<i>Вовк О., Белозьорова О.</i> «Без зволікань беруся до виконання цього приємного обов'язку»: роль Й. В. Гете в історії Харківського університету крізь призму його епістоляріїв	171
--	-----

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Веков М. Рецензія на книгу: Харковската школа по историческа българистика: (към 175-годишнината на една научна традиция)». Библиографски указател. Съст.: О. Журавльова, Н. Казански, С. Найденова, М. Станчев, С. Страшнюк. Научен редактор С. Страшнюк, редактор С. Найденова. Институт за исторически изследвания на БАН, Харковски национален университет “В. Н. Каразин”. София-Харков. Издателство на БАН “Проф. Марин Дринов”, 2023. 194 с. 194

Готовска-Хенце Т. Рецензія на книгу: Марин Дринов. Писма, телеграми, докладни записки 1858–1905 г. По инициатива на чл.-кор. проф. д. и. н. Р. Радкова. Съставители от българска страна: гл. ас. д-р Д. Христов, гл. ас. д-р Л. Соленкова, гл. ас. -д-р М. Левкова-Мучинова, доц. д-р П. Божинов; от украинска страна: доц. к. и. н. В. Иващенко, проф. д. и. н. С. Посохов. Координатор на екипа от украинска страна проф. М. Станчев. София. Издателство на БАН “Проф. Марин Дринов”, 2023. 925 с. 199

Кісельова Ю. Доленосний вибір Андрея Шептицького. Рецензія на книгу: Новак, М. Два світи: Проблема національної ідентифікації Андрея Шептицького в 1865–1914 роках. Перекл. з польськ. А. Павлишин. Львів: Свічадо, 2023. 640 с. 210

Nicoglo D. Book review: Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici [et al.]; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p. 217

CONTENTS

Foreword	9
----------------	---

ARTICLES

<i>Ivanov Ya.</i> Professor Mykhailo Stanchev is 70: The Career of a Statesman, Scholar, and Diplomat	12
---	----

<i>Strashnyuk S.</i> The Kharkiv School of Historical Bulgarian Studies: Phases of Development and Present State.....	25
---	----

<i>Stanchev M.</i> The Karazin Family: A New Reading (To the 250th Anniversary of the Birth of V. N. Karazin).....	49
--	----

<i>Chernyavskiy G.</i> Known in Europe, Unknown in Bulgaria (To the 150th Anniversary of the Birth of Christian Rakovsky).....	87
--	----

<i>Strezova A.</i> The Diplomat Dr. Haralampi Sarmadzhiev and His Participation in the 1898 International Anti-Anarchist Conference in Rome.....	110
--	-----

<i>Bohdashyna O., Prochkaruk D.</i> Similarities and Differences Between the Imperial and Early Soviet Commemorative Practices (The Case of Dmytro Bahalii and His Anniversaries).....	120
--	-----

<i>Schenk G.</i> Renaming Kyiv's Streets Amid the Russian War of Invasion: The Politics of History Between "Decommunization" and "Derussification"	140
--	-----

SOURCES

<i>Vovk O., Byelozyorova O.</i> "Without Delay, I Set Out to Fulfill This Pleasant Duty": The Role of Johann Wolfgang von Goethe in the History of Kharkiv University Through the Prism of His Correspondence	171
---	-----

REVIEWS

Vekov M. Book review: Kharkovskata shkola po ystorycheska b'lharystyka: (k'm 175-hodyshnynata na edna nauchna tradytsyia)». Byblyohrafsky ukazatel. S'st.: O. Zhuravl'ova, N. Kazansky, S. Najdenova, M. Stanchev, S. Strashniuk. Nauchen redaktor S. Strashniuk, redaktor S. Najdenova. Ynstytut za ystorychesky yzsledvanyia na BAN, Kharkovsky natsyonalen unyversytet "V. N. Karazyn". Sofyia-Kharkov. Yzdatelstvo na BAN "Prof. Maryn Drynov", 2023. 194 s. 194

Gotovska-Henze T. Book review: Maryn Drynov. Pysma, telehramy, dokladny zapysky 1858–1905 h. Po ynytsyatyva na chl.-kor. prof. d. y. n. R. Radkova. S'tavytely ot b'lharska strana: hl. as. d-r D. Khrystov, hl. as. d-r L. Solenkova, hl. as. -d-r M. Levkova-Muchynova, dots. d-r P. Bozhynov; ot ukraynska strana: dots. k. y. n. V. Yvaschenko, prof. d. y. n. S. Posokhov. Koordynator na ekypa ot ukraynska strana prof. M. Stanchev. Sofyia. Yzdatelstvo na BAN "Prof. Maryn Drynov", 2023. 925 s. 199

Kiselyova Yu. Decisive Choice of Andrey Sheptytsky. Book review: Novak, M. Dva svity: Problema natsional'noi identyfikatsii Andreia Sheptyts'koho v 1865–1914 rokakh. Perekl. z pol's'k. A. Pavlyshyn. L'viv: Svichado, 2023. 640 s. 210

Nicoglo D. Book review: Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici [et al.]; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p. 217

Передмова

Так званий «антропологічний поворот» став визначальним для розвитку історичної науки в ХХ ст. Можна стверджувати, що тим самим утвердилася нова наукова парадигма. Перенесення основної уваги з історії «структур» на історію людини спричинило розвиток таких «напрямів», або «проблемних полів», як історія повсякденності, історія ментальності, а потім зумовило дослідницький інтерес до культурних практик. Такі зміни торкнулися й біографістики. Науковці почали уважніше ставитися до внутрішнього світу людини, до ролі тих чи тих контекстів, які впливали на поведінку відповідної історичної особи та визначали оцінки її діяльності в історіографії. В цих умовах стали навіть говорити про «нову біографістику». Втім, можна стверджувати, що в середовищі професійних істориків, які серйозно вивчали життя та діяльність тих чи тих історичних персонажів, завжди було розуміння неоднозначності будь-якої історичної особи, необхідності розглядати її діяльність на тлі історичної доби з урахуванням всіх суперечностей та впливів.

Цей спеціальний випуск «Вісника» присвячено саме біографістиці. В центрі уваги авторів опинилися різноманітні історичні діячі ХІХ–ХХ ст. Оскільки редактором цього спецвипуску було запрошено завідувача кафедри нової та новітньої історії нашого університету, доктора історичних наук, професора М. Г. Станчева, то не дивно, що серед авторів статей є болгарські історики, а частина текстів присвячена дослідженню біографій історичних діячів нового та новітнього часу, які мали болгарські корені. М. Г. Станчев — відомий болгарист, іноземний член Болгарської академії наук. Він досліджував життя та діяльність таких історичних діячів, як Х. Раковський, В. Каразін, М. Дринов та ін. Коли обговорювалася тематика цього спеціального випуску «Вісника», Михайло Георгійович аргументував необхідність присвятити його проблемам біографістики тим, що 2023 р. виповнилося 250 років від дня народження В. Н. Каразіна та 150 років від дня народження Х. Раковського. Не дивно, що у спецвипуску є статті М. Г. Станчева, які присвячені цим видатним діячам.

Так сталося, що сам Михайло Георгійович цього року відзначив 70-річний ювілей. Цю дату науковець зустрів зі значним науковим багажем. Він є автором та співавтором понад 300 публікацій, зокрема 30 монографій та збірників документів. Його по праву вважають лідером харківської школи історичної болгаристики. Завдяки його зусиллям підтримуються міцні творчі зв'язки українських та болгарських учених. Тож цей спецвипуск де-факто присвячений не лише проблемам біографістики, а й нашому колезі-ювіляру. Колектив історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна щиро вітає Михайла Георгійовича з ювілеєм і бажає творчого натхнення та нових досягнень.

Декан історичного факультету С. Литовченко

Головний редактор С. Посохов

CTATTI

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-01>

УДК 930+327]:929Станчев

Ячко Іванов

академік, доктор технічних наук, професор,
Президент фонду «Евріка»
Інститут механіки Болгарської академії наук
Вул. Акад. Г. Бончев, 4, 1113, Софія, Болгарія
Email: yadir_1@abv.bg

ПРОФ. МИХАЙЛУ СТАНЧЕВУ 70 РОКІВ: ДЕРЖАВНИК, УЧЕНИЙ, ДИПЛОМАТ

У статті йдеться про життєвий і творчий шлях проф. М. Станчева, який нещодавно відзначив свій 70-річний ювілей. Автор у мемуарній формі розповідає про його перші кроки в науці, студентські роки в Харківському державному університеті імені О. Горького (нині — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), захоплення болгаристикою. Основну увагу приділено науковій діяльності. Автор підкреслює, що М. Станчев продовжив традиції історичної болгаристики, які склалися в Харківському університеті. Про це свідчить уже його кандидатська дисертація, яка присвячена ролі молодіжних організацій у розвитку українсько-болгарських культурних зв'язків, що була виконана під науковим керівництвом відомого радянського вченого-болгариста, професора Харківського університету

Як цитувати: Іванов, Я. Проф. Михайлу Станчеву 70 років: державник, учений, дипломат. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 12-24. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-01>

How to cite: Ivanov, Ya. Professor Mykhailo Stanchev is 70: The Career of a Statesman, Scholar, and Diplomat. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 12-24. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-01> (In Ukrainian)

© Іванов Я., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Г. М. Попова. Поглибленню досліджень сприяло наукове стажування в Софійському університеті імені Св. Клімента Охридського протягом 1988–1989 рр. Віхою наукового життя М. Станчева став захист докторської дисертації в Інституті історії Болгарської академії наук на тему «Д-р Кр. Раковски — държавник, политик и дипломат (1873–1941)». Також чільне місце в статті відведено зв'язкам проф. М. Станчева з Болгарською академією наук, іноземним членом якої він був обраний 2013 р., його діяльності як наукового керівника Центра болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна і головного редактора спільного наукового видання «Дриновський збірник», що публікує матеріали міжнародних Дриновських читань, які проводяться у Харківському національному університеті. За свою наукову діяльність ювіляр був нагороджений почесною відзнакою «За заслуги перед БАН», а також Золотою медаллю імені М. Дринова на стрічці. Також у статті висвітлено й іншу діяльність ювіляра. Зокрема автор відзначає його адміністративну та дипломатичну роботу. М. Станчев був обраний депутатом Харківської міської ради й очолював міжнародний відділ міськвиконкому, який був створений за його ініціативи. На цій посаді він зробив внесок у розбудову міжнародних зв'язків Харкова, залучення іноземних інвестицій у регіон. Також схарактеризовано його діяльність в міністерстві закордонних справ на посаді першого секретаря МЗС, а також на посаді завідувача відділу балканських країн. Автор підкреслює, що на посаді Тимчасового Повіреного Посольства України в Болгарії та політичного радника М. Станчев зробив вагомий внесок у розбудову українсько-болгарських відносин, за що був нагороджений Золотою лавровою гілкою МЗС Болгарії. Наприкінці статті автор висловлює сподівання, що ювіляр і надалі буде реалізовувати спільні наукові проекти з Болгарською академією наук.

Ключові слова: **Станчев, ювілей, державник, учений, дипломат.**

Михайло Георгійович Станчев народився 28 квітня 1953 р. в с. Тагіркуль, що розташовано на березі річки Сирдар'я у Південному Казахстані, куди його батьки були переселені під час сталінських репресій. Михайлові Георгійовичу не було й двох років, коли померла мати й він залишився сиротою. У 1956 р. його батько Георгій Миколайович Станчев з трьома дітьми повернувся в рідне с. Кирютня (сьогодні знову має староболгарську назву Кортен), Чадир-Лунзького району, Молдова. У 1970 р. М. Станчев закінчив середню школу в рідному селі й за порадою свого вчителя-краєзнавця Савелія Захаровича Новакова вступив на історичний факультет Харківського державного

університету імені О. М. Горького (тепер Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Тут першокурсник вирішив присвятити себе болгаристиці, оскільки Харківський державний університет вважали одним з провідних наукових болгаристичних центрів Радянського Союзу. Бувши студентом, М. Станчев вивчав історію співпраці ВЛКСМ і ДКСМ і в 1972 р. отримав премію імені Комсомолу України, а в 1975 р. як переможець Всесоюзного конкурсу студентських робіт з суспільствознавства отримав Почесну грамоту ЦК ВЛКСМ. У цьому ж університеті 1982 р. він захистив кандидатську дисертацію, присвячену українсько-болгарським культурним зв'язкам. У період 1988–1989 рр. він стажувався на історичному факультеті Софійського державного університету імені Св. Клімента Охридського. Тут від свого наукового керівника професорки Марії Велевої він отримав завдання вивчити методологічні та науково-організаційні основи болгаристики в СРСР, визначити етапи її розвитку, пріоритетні напрями, схарактеризувати кадровий потенціал, процеси формування наукових шкіл та чинники, що сприяють чи перешкоджають науковій діяльності. Знову в Болгарії у 2000 р., вже як дипломат, працюючи в Посольстві України в Болгарії, він захистив докторську дисертацію про політико-дипломатичну діяльність першого прем'єр-міністра Радянської України болгарина Християна Раковського в Інституті історії Болгарської академії наук. У період 1991–1996 рр. проходив короткострокові стажування в Німеччині, Італії, Франції, США та Японії.

Після закінчення Харківського університету протягом 1975–1977 рр. М. Станчев працював асистентом спочатку в Севастопольському приладобудівному інституті, а потім перейшов до Харківського авіаційного інституту, у якому викладав до 1991 р., став старшим викладачем і доцентом. У 2012 р. М. Станчева було обрано на посаду професора кафедри нової та новітньої історії, а потім завідувача цієї ж кафедри Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Іноземним членом Болгарської академії наук був обраний 23 жовтня 2013 р.

Науковець

Після здобуття вищої освіти М. Станчев опублікував низку статей у міських, республіканських та всесоюзних виданнях. Тоді в Болгарії з великим інтересом зустріли його публікацію про нелегальну організацію «Молода гвардія», яка діяла під час Другої світової війни в Криму, в болгарському селі Марфовка. У роки горбачовської гласності М. Станчев мав визначити перспективну тему для своїх досліджень, і він обрав історію радянської болгаристики. Цей вибір підтримав директор Інституту слов'язнавства і балканістики АН СРСР академік Д. Ф. Марков. Проте, перебуваючи на науковому стажуванні в Болгарії упродовж 1988–1989 рр., М. Станчев на певний час змінив спрямування своїх наукових пошуків.

Тут, у Софії, в архіві він ознайомився з особовим фондом видатного діяча міжнародного соціалістичного руху, члена Міжнародного соціалістичного бюро Християна Раковського. Захопившись цією постаттю, він разом зі своїм наставником і другом проф. Георгієм Чернявським розпочав готувати й публікувати низку книг, присвячених політичній і дипломатичній діяльності Х. Раковського. У 1993 р. друком вийшла їхня спільна монографія «В боротьбі проти самовластя. Х. Г. Раковський у 1927–1941 рр.», а у 1994 р. разом з проф. Г. Чернявським та Валерієм Головком (США) Михайло Георгійович опублікував монографію «Між Москвою та Заходом. Дипломатична діяльність Х. Раковського у 1918–1927 рр.». У 1997 р. вийшла друком документальна книга «Фарс на крові», де вперше в науковій літературі було опубліковано листування В. Короленка з Х. Раковським (під час перебування останнього на посаді Голови Раднаркому УРСР), листування Раковського з Л. Троцьким під час їх політичного заслання в Астрахань і Алма-Ату. Окремий розділ — особиста справа Раковського, що зберігається в Центральному архіві КДБ у Москві, де йдеться про період після його арешту в 1937 р. і аж до його страти у 1941 р.

Монографію авторства М. Станчева, Г. Чернявського, М. Тортики про Християна Раковського сьогодні перекладають англійською мовою, і заплановано, що вона вийде друком 2024 р. в найстарішому

європейському (голландському) видавництві «Брілл». Науковим редактором призначений відомий австралійський учений, професор Ньюкаслського університету (Австралія) Роджер Марквік, а перекладає монографію Джуліано Вівальді, досвідчений італійський перекладач. Передбачено, що це видавництво також опублікує англійською мовою епістолярну спадщину Х. Раковського в 6 томах. У перспективі М. Станчев разом з Інститутом соціальної історії (Архів II Інтернаціоналу) в Амстердамі планує видати відповідний корпус документів «Архів Християна Раковського», що зберігаються в Болгарії, Румунії, Україні, Росії, Англії, Франції та США.

Монографія про відомого болгарського соціаліста Георгія Бакалова та про перебування Льва Троцького в Болгарії і його стосунки з болгарськими соціалістами, що її написав М. Станчев у співавторстві з проф. Г. Чернявським (США), спричинила значний інтерес і численні відгуки.

Проф. М. Станчев — автор понад 300 наукових праць у галузі болгаристики, більшість з яких опублікована в болгарських спеціалізованих виданнях. Вони присвячені історії Болгарії, українсько-болгарському співробітництву, історії болгарознавства та болгарської діаспори в Російській імперії, СРСР та країнах СНД. Серед цих публікацій приблизно 30 монографій, збірників документів та публіцистичних книг, які містяться в багатьох бібліотеках світу. Серед них помітне місце посідають праці про видатного українського вченого болгарського походження Василя Назаровича Каразіна, який має величезні заслуги в розвитку освітньої справи в Росії та Україні та у створенні Харківського національного університету, який сьогодні носить його ім'я. На базі нових неопублікованих документів автор аргументовано доводить болгарське походження В. Н. Каразіна всупереч поширеній версії його грецьких коренів. Спільно з болгарськими колегами Ліліаною Владевою і Лазарем Георгієвим опубліковано спогади М. М. Каразіна, онука В. Н. Каразіна, — відомого художника і письменника, про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр.

М. Станчев разом з проф. Ю. Фельщинським і Г. І. Чернявським у 1999 р. видав перші 4 томи архіву Троцького в Харкові. Зараз одне

з німецьких видавництв має намір опублікувати ці 4 томи німецькою мовою.

Протягом багатьох років професор М. Станчев особисто працює над тритомним науковим проектом «Болгари в Російській імперії, СРСР і країнах Балтії та СНД». У 2009 р. в Софії вийшов перший том, у якому вперше зібрано величезний архівний статистичний матеріал про кількість болгарського населення на пострадянському просторі, що дає уявлення про місця його компактного розселення в Україні й Молдові, володіння рідною мовою, про рівень освіти серед болгарської діаспори та ін. У другому томі, що був виданий у Харкові в 2014 р., наведено 1 700 біографій відомих болгар, які мешкали на цих землях. Попри труднощі війни, професор і зараз працює над третім томом, присвяченим історії болгарських міст і сіл в Україні й Молдові.

Нещодавно в академічному видавництві Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов» опубліковано бібліографічний покажчик, який підготували проф. М. Станчев та доц. С. Страшнюк. «Харківська школа історичної болгаристики (до 175-річчя однієї наукової традиції)» — фундаментальна праця, спільний проект Болгарської академії наук та Харківського національного університету, що відображає основні етапи розвитку болгаристики. Також варто згадати про ще один спільний проект двох інституцій. Це опублікована академічним видавництвом дуже цікава документальна збірка «Марин Дринов. Листи, телеграми, доповідні записки, 1859–1905». Ініціаторами підготовки цього видання були чл.-кор. Болгарської академії наук Румяна Радкова і проф. Михайло Станчев. Проект реалізовано завдяки зусиллям болгарських істориків: доц., д-ра Дімітара Христова, гол. асистентом, д-рки Любоміли Соленкової, якої, на жаль, уже немає з нами, д-рки Марії Левкової-Мучінової та доц., д-ра Пламена Божинова. З української сторони до проекту долучилися проф. Сергій Посохов та доц. Вікторія Іващенко, координатором української групи став проф. М. Станчев.

Результатом співпраці з д. і. н. Юрієм Фельштинським (США) стала цікава публіцистична книга «Третя світова війна: битва за Україну» (2015), опублікована в Польщі та Україні, що певною мірою спрогнозувала ту війну, яка спалахнула пізніше. Після початку

повномасштабної війни Росії проти України книжка спровокувала величезний інтерес і була видана в Англії, США, Іспанії, Хорватії, Литві, Україні та Болгарії. Значний інтерес викликає серія публікацій про родину Каразіних та родину Станчевих.

М. Станчев виступав з доповідями на понад 30 всеукраїнських та міжнародних наукових форумах. Він автор багатьох інтерв'ю, в яких пропагує болгаристику, обстоює інтереси України, розповідає про рідний Університет імені В. Н. Каразіна та болгарсько-українські зв'язки. Слід згадати й про численні його рецензії та відгуки на видання болгарської тематики.

Проф. М. Станчев — учений, визнаний міжнародною болгаристичною спільнотою та лідер болгаристики в Україні, він є головним редактором «Дриновського збірника» та членом редакційної колегії журналу «Історичний огляд» Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук, журналу Молдавської академії наук «Культурологія та етнологія», донедавна — «Списание на БАН», «Історичного архіву» та наукового збірника «Різноманіття в єдності» історичної секції Спільноти вчених Болгарії, а також низки наукових видань в Україні.

Хранитель пам'яті про проф. Марина Дринова

Професор Михайло Станчев — учений, який чимало зробив у справі збереження пам'яті про великого болгарського патріота проф. Марина Дринова не лише в Харкові, а й в Україні. Зокрема, він, будиши ще аспірантом, сприяв створенню аудиторії імені проф. М. Дринова на історичному факультеті Харківського державного університету ще в далекому 1977 р., М. Станчев — засновник і почесний голова Харківського міського товариства болгарської культури імені Марина Дринова. За ініціативи професора в місті з'явилася вулиця імені Марина Дринова. Він один з ініціаторів міжнародних наукових форумів «Дриновські читання», один із засновників і науковий керівник Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, один із творців і головний редактор «Дриновського

збірника» — спільного наукового проєкту Болгарської академії наук і Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 15-й том якого вийшов друком цього року. Сьогодні через агресію Росії проти України проф. Станчев вимушений був виїхати до Болгарії, де він разом із доцентом С. Страшнюком плідно працює в Інституті історичних досліджень Болгарської академії наук і готує наступний 16-й том «Дриновського збірника», який є фаховим науковим виданням у Болгарії. До травня 2022 р. проф. М. Станчев був членом редакційної колегії «Списание на БАН», він доклав чималих зусиль для того, щоб у цьому виданні регулярно були опубліковані наукові статті українських вчених та інформаційні матеріали про діяльність болгаристів з України та СНД. В умовах війни, тимчасово перебуваючи в Болгарії, він допомагає українським дослідникам знайти роботу в системі Болгарської академії наук, про що свідчить нещодавня зустріч українських вчених з Головою Болгарської академії наук академіком Юліаном Ревальським.

Викладач

Педагогічна діяльність проф. М. Станчева також насичена й багата здобутками. Вона розпочалась одразу після закінчення історичного факультету Харківського університету, коли він став асистентом Севастопольського приладобудівного інституту, а потім старшим викладачем і доцентом кафедри історії КППС Харківського авіаційного інституту. Михайло Георгійович читав лекційні курси «Історія КППС», «Міжнародні відносини», «Основи навчально-організаційної роботи». У 1995/1996 та 2002/2003 навч. рр. за сумісництвом працював професором кафедри міжнародних відносин Інституту сходознавства та міжнародних відносин «Харківський колегіум»; кафедри економічної теорії Харківської академії культури; кафедри світової економіки та міжнародного економічного співробітництва Харківського університету імені В. Н. Каразіна та кафедри міжнародного права Харківської юридичної академії, де читав такі курси: «Всесвітня історія дипломатії», «Теорія та історія дипломатії», «Основи дипломатичної та консульської служби», «Дипломатичний

протокол та етикет». З 2013 р. проф. М. Станчев очолює кафедру нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Він читає курси «Актуальні проблеми всесвітньої історії» та «Глобальні проблеми сучасного світу». Під керівництвом Михайла Георгійовича написано дві дисертації. Ярослав Шкабура захистив кандидатську дисертацію, пов'язану з дипломатичною діяльністю Християна Раковського у Франції, а Марія Крютченко — кандидатську дисертацію про політичну діяльність Драгана Цанкова. Автори досліджень тепер успішно працюють у рідному університеті. Один з аспірантів М. Станчева — Юрій Білоусов, завершує роботу над дисертацією про історію євроінтеграції Болгарії. Михайло Георгійович був науковим консультантом молодого та перспективного вченого-болгариста Дмитра Миколенка, який захистив докторську дисертацію про діяльність Стефана Стамболова і вже став професором і завідувачем кафедри міжнародних відносин факультету міжнародних економічних відносин та туристичного бізнесу. Зараз М. Станчев консулює доцентку Київського автотранспортного університету Марію Георгієву, яка завершує роботу над докторською дисертацією про державну політику Республіки Болгарія в аграрному секторі на сучасному етапі.

Сьогодні Михайло Георгійович поєднує свою дослідницьку діяльність у Болгарській академії наук із читанням лекцій як запрошений професор у Софійському університеті імені Св. Климента Охридського та в Новому болгарському університеті.

Дипломат

Професор М. Станчев зробив також успішну дипломатичну кар'єру. У 1997 р. він почав працювати в Департаменті Європи та Америки МЗС України на посаді радника з питань відносин з Болгарією та Албанією. Там Михайло Георгійович розробив аналітичні матеріали щодо перспектив розвитку співпраці України з Болгарією та Албанією. У 1998 р., вже обіймаючи в Посольстві України в Болгарії посади тимчасово повіреного та політичного радника, він відповідав за зв'язки посольства з адміністрацією Президента і Парламентом Республіки

Болгарія, а також з Міністерством закордонних справ, підтримував активні контакти з лідерами політичних партій, керівниками міністерств і відомств, громадських організацій. Після повернення в МЗС України, протягом 2001–2002 рр. виконував обов'язки начальника відділу Південно-Східної Європи, розробляв Концепцію зовнішньої політики країни на Балканах та координував діяльність посольств України в балканських країнах.

Бізнесмен

Його дипломатична діяльність і знання проблем маркетингу та комерційних відносин між країнами й компаніями заслужили довіру міжнародної інвестиційної компанії «Sigma Bleyzer» (США). З 2003 по 2012 рр. він був офіційним представником компанії на Балканах. Як регіональний менеджер і директор свого представництва, він керував діловими контактами в регіоні, вів переговори з компаніями, підтримував зв'язок з урядами балканських країн. М. Станчев є членом Американської торгово-промислової палати в Болгарії.

З 2003 р. по березень 2012 р. Михайло Георгійович був радником компанії з питань бізнес- та інвестиційної політики. У ролі такого фахівця він брав участь у розробленні концепції інвестиційної політики компанії в Україні та Болгарії, а також у визначенні основних орієнтирів розвитку її бізнесу в Південно-Східній Європі, Україні та Казахстані.

Політик і громадський діяч

Після повернення з Болгарії, наприкінці 1989 р., проф. М. Станчев несподівано для родини й близьких пішов у політику — в Москві його обрали членом Всесоюзної координаційної ради та делегатом установчого з'їзду Демократичної платформи КППС. Він балотувався, але не був обраний до Верховної Ради України. Студенти Харківського авіаційного інституту імені М. Є. Жуковського висунули М. Станчева депутатом Харківської міської ради. Його передвиборчу платформу — статтю «Що таке радянська влада і як з нею боротися», опубліковано в інститутській газеті. З 1990 по 1994 рр. М. Станчев був депутатом

міської ради, а 1991 р. обраний начальником відділу міжнародних зв'язків Харківського міськвиконкому. На цій посаді він пропрацював 6 років і зробив чималий внесок у розвиток зв'язків Харкова з Белгородом, Болоньєю, Варною, Ліллем, Нюрнбергом, Познанню, Тяньцзінем, Цинциннаті. Відзначимо також його діяльність на посаді голови Харківського міського товариства болгарської культури імені Марина Дринова. Вагомим є його внесок у налагодження зв'язків Харкова з іноземними партнерами, залучення інвестицій.

Визнання

Як уже зазначалося, ще в студентські роки М. Станчев за свої наукові доповіді отримав схвальні відгуки й визнання. У 1972 р. (у віці 19 років) він став лауреатом премії імені Комсомолу України, лауреатом численних республіканських та Всесоюзних конкурсів студентських наукових робіт. Потім став відомим ученим, його статті та монографії рецензували й публікували в авторитетних видавництвах і спеціалізованих наукових виданнях за кордоном.

Дипломатичну діяльність у Болгарії було високо оцінено, він був нагороджений почесним знаком «Золота лаврова гілка» (2001) Міністерства закордонних справ Болгарії; отримав почесне звання «Людина року» (2003) Національної асоціації ділових кіл України та Східноукраїнської академії бізнесу; він став Лауреатом премії «Золотий Меркурій» та отримав почесний диплом Європейської бізнес-асоціації (2003, Оксфорд, Великобританія) за внесок у розвиток економіки України та євроінтеграційні процеси; був нагороджений Почесним знаком Болгарської академії наук «За заслуги перед БАН» (2004) за внесок у вивчення історії Болгарії та розвиток болгаристики в Україні та СНД, обраний іноземним членом Болгарської академії наук (2013); нагороджений Почесною відзнакою Болгарської академії наук «М. Дринов» на стрічці (2006) за внесок у розвиток болгаристики в Україні та співробітництво науковців України й Болгарії; він отримав почесне звання «Людина року» (2012) Асоціації болгар України в номінації «Діячі науки».

На завершення відзначимо:

1. Стосовно проф. М. Станчева справедливі слова Х. Раковського, що він їх сказав 1924 р., коли був на піку популярності: «Я належу до п'яти країн — Болгарії, Румунії, Франції, України та Росії». Утім, нам варто додати ще й Казахстан і Молдову, з якими пов'язані народження Михайла Георгійовича та історія його родини.

2. Сьогодні професор М. Станчев, який працює в Болгарії, із вдячністю зазначає: «Завдяки керівництву Болгарської академії наук, міста Софія та Нового болгарського університету я маю можливість розвивати свою професійну діяльність на землі моїх предків, де я відчуваю себе як вдома».

Я мав задоволення багато років працювати та спілкуватися з професором Михайлом Георгійовичем Станчевим, і з нагоди 70-річчя хочу побажати йому бути здоровим, зберігати бадьорість духу, творчу та інтелектуальну свободу й працездатність для реалізації численних творчих планів!

Yachko Ivanov

Academician, Doctor of Technical Sciences, Professor,
President of the “Eureka” Foundation
Institute of Mechanics, Bulgarian Academy of Sciences
St. Acad. G. Bonchev, 4, 1113, Sofia, Bulgaria
Email: yadir_1@abv.bg

PROFESSOR MYKHAILO STANCHEV IS 70: THE CAREER OF A STATESMAN, SCHOLAR, AND DIPLOMAT

The article is dedicated to the life and work of Professor Mykhailo Stanchev, who has recently celebrated his 70th anniversary. In the form of a memoir, the author tells about Professor Stanchev's first steps in academia, his student years at A. Gorky Kharkiv State University (now V. N. Karazin Kharkiv National University), and his early interest in Bulgarian studies. The main focus of the article is on Stanchev's research work, in which he continued Kharkiv University's long tradition of historical Bulgarian studies. His candidate's thesis, dedicated to the role of youth organizations in the development

of Ukrainian-Bulgarian cultural ties, was completed under the supervision of the prominent Soviet Bulgarian, professor of Kharkiv University H. M. Popov. Stanchev's fellowship at Sofia University 'St. Kliment of Ohrid' in 1988–1989 took his research to a new level. A milestone in Stanchev's academic career was the defense of his doctoral dissertation on "Dr. C. Rakovsky — Statesman, Politician, and Diplomat (1873–1941)" at the Institute of History of the Bulgarian Academy of Sciences. The article considers Stanchev's ties with the Bulgarian Academy of Sciences, of which he was elected a foreign member in 2013, and his service as research director of the Marin Drinov Center for Bulgarian and Balkan Studies at V. N. Karazin Kharkiv National University and editor-in-chief of "The Drinov Collection," which publishes materials of the international Drinov Readings held recurrently at Kharkiv National University. For his academic work, Stanchev has received the honorary award "For Services to the Bulgarian Academy of Sciences", as well as the Drinov Gold Medal and Ribbon. Stanchev's achievements in other areas, particularly government and diplomacy, are also discussed. Stanchev was elected deputy of the Kharkiv City Council and chaired the international department of the City Executive Committee, which was created on his initiative. In this position, he contributed to the development of Kharkiv's international relations and helped attract foreign investment to the region. The article further touches on Stanchev's service as first secretary of the Ministry of Foreign Affairs and head of the Department of Balkan Countries. Stanchev made a significant contribution to Ukrainian-Bulgarian relations as a temporary chargé d'affaires of Ukraine's embassy in Bulgaria and political adviser, for which he was awarded the Golden Laurel Branch of the Ministry of Foreign Affairs of Bulgaria. In conclusion, the author expresses hope that Professor Stanchev will continue pursuing shared academic projects with the Bulgarian Academy of Sciences.

Keywords: Stanchev, anniversary, statesman, scholar, diplomat.

Текст надійшов до редакції 25.09.2023.

The text was received by the editors 25.09.2023.

Текст затверджено до друку 20.11.2023.

The text is recommended for printing 20.11.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-02>
УДК 930.001.32:378.4(477.54-25):94(497.2)

Сергій Страшнюк

кандидат історичних наук, доцент

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

E-mail: straser57@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1725-5053>

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА ІСТОРИЧНОЇ БОЛГАРИСТИКИ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Стаття є ретроспективним поглядом на розвиток історичної болгаристики в Харківському університеті за 177 років. Виділивши його головні етапи, автор доходить висновку, що в умовах незалежної України тривала наукова традиція переросла в повноцінну наукову школу, що відповідає всім головним критеріям цього поняття. А саме: наявності сталого об'єкта дослідження і власної науково-організаційної та координаційної платформи у вигляді Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова; кількісному та якісному складу науковців, що зробили вагомий внесок у скарбницю знань про історичне минуле болгарського народу, переважно Нової та Новітньої доби; проведення на регулярній основі наукового форуму (Дриновські читання) та публікація періодичного видання

Як цитувати: Страшнюк, С. Харківська школа історичної болгаристики: етапи становлення та сучасний стан. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 25-48. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-02>

How to cite: Strashnyuk, S. The Kharkiv School of Historical Bulgarian Studies: Phases of Development and Present State. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 25-48. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-02> (In Ukrainian)

© Страшнюк С., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

(«Дриновський збірник»), що в науковому світі асоціюються з харківським осередком істориків-болгаристів. У науковій школи є загальновизнаний лідер — єдиний з українських істориків, обраний 2013 р. Іноземним членом Болгарської академії наук, під керівництвом якого відбувається продумана система підготовки кадрів через аспірантуру та докторантуру. Визнанням досягнень учених Каразінського університету є публікація 2023 р. у видавництві Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов» бібліографічного покажчика «Харківська школа історичної болгаристики (до 175-річчя наукової традиції)», як і відзнака її провідних представників вищими нагородами Болгарської академії наук. Однак чи не головним маркером переростання цієї традиції на якісно вищий рівень, на думку автора, стало досягнення такого важливого критерію для будь-якої наукової школи, як три поспіль покоління учених у статусі доктора історичних наук. Саме навколо них та Дриновського центру гуртується досить великий колектив учених-болгаристів і фахівців суміжних дисциплін, які працюють також в інших вишах міста, передусім у Харківській державній академії культури та Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди.

Ключові слова: наукова школа, критерії, Харківський університет, історична болгаристика, славістика, балканістика.

Приводом для написання цієї статті стала публікація 2023 р. у видавництві Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов» бібліографічного покажчика, що вмістив праці харківських істориків-болгаристів середини XIX — першої чверті XXI ст. (Zhuravlova etc. 2023). Це стало можливим завдяки співпраці Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Центральної бібліотеки Болгарської академії наук (БАН), а також підтримці з боку керівника «Програми досліджень болгарської діаспори за кордоном» академіка Василя Ніколова та Інституту історичних досліджень БАН, де після повномасштабної російської агресії проти України кілька харківських учених змогли продовжити роботу над спільними з болгарськими колегами науковими проектами.

Запропонований текст є не рецензією на це видання (оскільки автор належить до його укладачів), а спробою відповісти на запитання, чи справді маємо підстави вважати, що в Харкові на початок 2020-х рр. склалася наукова школа, у центрі уваги якої перебуває дослідження

історичного минулого Болгарії та болгарського народу. Якщо так, то які чинники зумовили її формування? Який її кадровий потенціал і внесок у розвиток української славістики та балканістики? Адже зовсім не кожен осередок учених, що протягом певного періоду досліджує ті чи ті проблеми, відповідає визначенню «наукова школа».

У теорії науки це поняття отримало різні смислові трактування: один з типів наукової спільноти; особлива форма кооперації наукової діяльності; феномен, пов'язаний з іншими науково-дослідницькими об'єднаннями (інститут, лабораторія, сектор, кафедра) й структурами науки (наукова дисципліна, науковий напрям тощо). Нам близьке бачення проблеми в інтерпретації чернігівського історика А. М. Острянка, котрий, розмірковуючи про наукові школи у вітчизняній історіографії, передбачав, що незабаром вони перестануть бути чимось надзвичайним, а навпаки, зростуть кількісно та якісно й набудуть «свої справжньої суті — самотньої, неформальної інтелектуальної традиції, яка спирається на спільність дослідницьких устремлінь плеяди вчених, результатом якої є постановка і розв'язання важливих наукових проблем та організації наукової соціалізації науковців-початківців» (Ostryanko 2016, 327).

Є доволі усталений перелік критеріїв наукової школи загалом та в гуманітаристиці зокрема, хоча дискусії на цю тему не припиняються. У будь-якому разі першим і обов'язковим таким критерієм має бути наукова традиція. У нашому випадку вона нараховує 177 років, а точкою біфуркації стала стаття професора Імператорського Харківського університету І. І. Срезневського «Нарис книгодрукування в Болгарії», оприлюднена 1846 р. (Sreznevskiy 1846). З цього огляду друкваних видань новоболгарської літератури, власне, і розпочинається історія харківської болгаристики.

Вона пройшла у своєму розвитку через три етапи — як складник славістики Російської імперії (1846–1917 рр.), радянського слов'янознавства (1917–1991) і в контексті української історичної науки (від 1991 р. й до цього часу). На першому етапі у стінах Харківського університету працювала когорта видатних учених, серед яких вирізняється непересічна постать Марина Дринова (1838–

1906). Вихованець Київської духовної семінарії та Московського університету, 1873 р. він приїхав до Харкова вже сформованим дослідником, що напередодні захистив магістерську дисертацію «Заселення Балканського півострова слов'янами», і водночас у статусі голови Болгарського науково-літературного товариства (Българско книжовно дружество, БКД), що постало 1869 р. за його активної участі в румунській Браїлі. Успадкувавши кафедру слов'янської філології від проф. П. О. Лавровського, автора фундаментальної монографії про моравську місію Кирила та Мефодія (Lavrovskiy 1863), М. Дринов і докторську свою дисертацію, захищену 1876 р., присвятив історичній тематиці («Південні слов'яни та Візантія в X столітті» (Drinov 1876)). Попри це, він залишався класичним славістом XIX ст., що зробив надзвичайно багато й для розвитку болгарської лексикографії, фольклористики, етнології, не кажучи вже про істотний внесок у становлення нової болгарської держави, особливо у сфері освіти, музейної, архівної та бібліотечної справи під час і після закінчення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. (як віце-губернатор Софійської області й завідувач відділу народної освіти та духовних справ у Тимчасовому російському управлінні в Болгарії). Відмовившись від пропозиції обійняти посаду голови Державної ради Болгарського князівства, він повернувся до Харківського університету, де працював до кінця життя. У сучасній історичній науці його небезпідставно оцінюють як фундатора болгарської славістики та історіографії (й ця оцінка значною мірою ґрунтується на аналізі змісту лекцій, прочитаних студентам історико-філологічного факультету Харківського університету) (Gorina 2009). В Харкові він залишив про себе добру пам'ять, але, на жаль, не учнів, які би продовжили його справу.

Тому кафедру слов'янської філології успадкував представник московської лінгвістичної школи і вихованець Новоросійського (Одеського) університету С. М. Кульбакін (1873–1941), відомий своєю монографією «Охридський рукопис Апостола кінця XII ст.», виданою в Софії 1907 р. (Kulbakin 1907), що стала й темою його докторської дисертації. Читання ж історичних дисциплін на факультеті здійснювали вихованці Санкт-Петербурзького університету. Спочатку

Григорій Ільїнський (1876–1937), котрий 1909 р. очолив кафедру в Ніжинському історико-філологічному інституті, де завершив роботу над докторською дисертацією «Грамоти болгарських царів» (P'inskiy 1911), розпочату в Харкові. 1910 р. на запрошення М. Ф. Сумцова, декана історико-філологічного факультету, його змінив Олександр Погодін (1872–1947), відомий російський неославист, автор популярної «Історії Болгарії», перевиданої 1911 р. в Габрово болгарською мовою. Наймасштабнішою працею харківського періоду А. Л. Погодіна є монографія «Слов'янський світ. Політичне та економічне становище слов'янських народів напередодні війни 1914 року» (Pogodin 1911, 1915). Вона містила глибокий аналіз політичного та соціально-економічного становища Третього Болгарського царства перед Першою світовою війною й отримала багато схвальних відгуків у науковій періодиці.

Звичайно, тут названі лише найбільш значущі праці університетських славистів імперської доби в галузі болгаристики. Та навіть цей короткий огляд свідчить про постійний інтерес харківських науковців до історії Болгарії в хронологічному діапазоні від раннього Середньовіччя до початку ХХ ст. Склалися передумови для переростання цієї наукової традиції в наукову школу, чому сприяло й встановлення прямих зв'язків із Софійським університетом та Болгарською академією наук. Проте вступ Болгарії у Першу світову війну на боці Центральних держав призвів до розриву наукових зв'язків з болгарськими колегами, з якими велася спільна робота щодо видання тритомника творів М. Дринова. На жаль, третій том, що вийшов 1915 р. друком у Софії (Sychineniya 1915), до цього часу відсутній у ЦНБ Харківського університету.

Більшовицький переворот 1917 р. в Петрограді й встановлення згодом комуністичної влади на більшій частині території України взагалі унеможливили продовження болгаристичних досліджень, попри те, що Харків майже на півтора десятиліття став столицею УСРР, уряд якої в період 1919–1923 рр. очолював болгарський комуніст Крестю (Християн) Раковський. Не чекаючи чисток університету на ідеологічній та класовій основі, провідні харківські слависти О. Л. Погодін і С. М. Кульбакін змушені були емігрувати до Королівства

сербів, хорватів та словенців (з 1929 р. — Югославія), де обидва стали професорами Белградського університету, а останній був обраний дійсним членом Сербської академії наук.

Як відомо, славістика в радянські часи була проголошена «буржуазною» й навіть «фашистською» наукою; багато учених, які залишились в СРСР, у 1930-ті рр. зазнали репресій з боку сталінського режиму або ж вкоротили собі віку як київський мовознавець Делчо Дринов, племінник проф. М. Дринова (Bulakhovs'kuj 1936). Відновлення історичної болгаристики в Харкові стало можливим лише після того, як регіон Центральної та Південно-Східної Європи внаслідок Ялтинсько-Потсдамських домовленостей потрапив у сферу впливу Москви після закінчення Другої світової війни. Це створило передумови для вивчення різних періодів та аспектів історії балканських країн, звичайно, з «марксистського» погляду.

Відновленню в Харкові історико-болгаристичних досліджень завдячуємо професорам Степану Сідельникову (1916–1977) — фахівцю з історії пізнього Болгарського відродження (Saupanova 2012, 2016; Sidel'nikov 2009); Георгію Чернявському (1931 р. н.), який переважно зосередився на дослідженні міжвоєнної історії та історіографії Болгарії (Georhiu 2011); Георгію Попову (1925–1988), головним об'єктом наукових зацікавлень якого була культурна політика БКП в період 1944–1956 рр. (Georhiu 2015), та археологу Володимирі Міхеєву, котрий вивчав економіку та соціальні відносини алано-болгарського населення салтівсько-маяцької культури Подоння-Приазов'я VIII — початку X ст. (Volodymyr 2007). Кожний з них підготував кількох аспірантів з історії Болгарії та ранньосередньовічного протоболгарського етносу, що створювало сприятливе інтелектуальне середовище для розвитку цієї наукової традиції. За нашими підрахунками, у період 1945–1991 рр. харківські болгаристи (переважно історики) захистили 4 докторські та 21 кандидатську дисертацію, було оприлюднено прибіл. 600 праць — від археографічних розвідок і рецензій на книги радянських і болгарських колег до монографій та збірників статей. Останній збірник, оприлюднений 1991 р. у видавництві Софійського університету імені Климента Охридського, став символічним підсумком другого етапу болгаристичних досліджень у Харкові (Marin, 1991).

Свідченням авторитету харківського осередку болгаристики стало проведення в стінах державного університету — ХДУ імені О. М. Горького — республіканської конференції (1960), двох Всесоюзних форумів істориків-славістів (у 1970 та 1985 рр.) і Другої Всесоюзної конференції з болгаристики у лютому 1991 р., коли була створена Міжреспубліканська наукова асоціація болгаристів (МНАБ) з центром у Харкові під головуванням проф. Г. Й. Чернявського (Strashnyuk 1993). Горбачовська «перестройка» не лише сприяла пошуків наукових досліджень (протягом 1985–1990 рр. захищені 1 докторська і 9 кандидатських дисертацій), а й уможливила спробу організаційного згуртування наукових сил відповідного профілю, котра, однак, після розвалу СРСР не мала перспективи. Після проведення в Санкт-Петербурзі 1996 р. Державінських читань та еміграції Г. Й. Чернявського до США діяльність МНАБ фактично припинилась, залишивши по собі слід у вигляді матеріалів кількох міжнародних конференцій та «Болгарського щорічника», який з третього тому певний час виходив під егідою Київського славистичного університету (за активної участі харківських учених). 1990-ті рр. були не найкращим періодом з погляду фінансування наукових досліджень, але саме на межі ХХ–ХХІ ст., в умовах відновлення української державності, відбувається переростання наукової традиції в школу історичної болгаристики. Цей процес тривав приблизно три десятиліття й на сьогодні можемо стверджувати, що він завершився незадовго до інвазії Російської Федерації в Україну 2022 р. Які є підстави для такого твердження?

По-перше, за тридцять років незалежного існування нашої держави сформувалась досить значна група дипломованих фахівців, головним об'єктом дослідження яких є нова та новітня історія Болгарії. Втім, у щойно виданому в Софії бібліографічному покажчику зазначені також праці істориків та археологів, учнів проф. В. І. Кадеєва (1927–2012) (Kadeyev 2000) та В. К. Міхеєва (1937–2008), які вивчають суспільне життя грецьких полісів Східних Балкан (доц. О. А. Ручинська (Ruchyns'ka 1996) і соціально-економічні відносини в римських провінціях Нижня Мізія та Фракія у перших

століттях н. е. (доц. О. П. Мартем'янов, котрий передчасно пішов з життя 2019 р. (Martem'yanov 2012, 2021), а також медієвістів — дослідників Великої Бугарії хана Кубрата та протоболгарського населення Хазарії раннього Середньовіччя: проф. О. О. Тортіки (1967–2015) (Tortika 1999, 2007), доц. В. С. Аксьонова, В. В. Колоди, А. В. Криганова (1955–2008), В. В. Скирди та інших. Візантиністи на чолі з проф. С. Б. Сорочаном теж мають у своїй творчості болгарські сюжети (зокрема, доц. А. М. Домановський і канд. іст. наук О. О. Роменський). Загалом за період 1991–2021 рр. доробок харківських істориків-болгаристів становив 632 публікації (для зіставлення: за радянський період — 597, дожовтневий — 125). Проте справа не лише в кількості наукової продукції, хоча це теж важливий маркер інтенсивності досліджень, особливо якщо зважати на те, що серед цих публікацій представлено понад 20 монографій та наукових збірників й автореферати 5 докторських — М. Г. Станчева (2000), С. В. Потрашкова (2006), О. О. Тортіки (2007), М. В. Тортіки-Лобанової (2017), Д. В. Миколенка (2018) і 13 кандидатських дисертацій.

По-друге, процес становлення й розвитку наукової школи істориків-болгаристів відбувався не лише на зламі століть, але й епох, коли під впливом «оксамитових» революцій 1989–1991 рр. розвалився «табір соціалізму», а на місці Радянського Союзу утворилося 15 незалежних держав; стався «інформаційний вибух», і в умовах глобалізації швидко формувалося «інформаційне суспільство»; змінювалася методологічна парадигма історичних досліджень; завдяки «архівній революції» розширювалося коло джерел; збільшувалася зацікавленість студентів та аспірантів у вивченні історії балканських країн; різноманітнішою стала тематика наукових публікацій та дисертацій. Зокрема, харківські дослідники В. А. Бурбига (Burbyha 1997), О. М. Гурінова (Gurina 2013, 2015), Д. В. Миколенко (Mykolenko 2011), В. В. Міхеєва (Mikheyeva 1997), С. Ю. Страшнюк (Strashnyuk 1996, 2011), В. В. Турков (Turkov 1997) та інші звернулися до таких аспектів болгарського національного питання, які були табуовані або мало досліджені за радянських часів. Поверталися із забуття великі постаті болгарської історії — Кристю (Християн) Раковський, Стефан Стамболов, Драган Цанков, Радко

Дімітрієв. Чи не вперше в історіографії проф. С. О. Наумов (Naumov 2011) і Д. М. Чорний (Chornuj 2013) порушили тему про вплив болгарського досвіду боротьби за незалежність на українське націтворення імперської доби. Привертав увагу харківських дослідників і болгарський досвід європейської та євроатлантичної інтеграції (Belousov 2019, Chenchuk 2016), як і політика пам'яті щодо доби національного Відродження в Народній Болгарській Республіці (Svyrydenko 2016). По-новому осмислювалися традиційні для радянської історіографії теми (Totrtika-Lobanova 2015, 2017; Potrashkov 2005, 2006); болгарські сюжети з'явилися також у творчості багатьох інших істориків, для яких ця проблематика не була основною. Особливо варто відзначити участь проф. С. І. Посохова та доц. В. Ю. Іващенко у спільному проєкті з Інститутом історичних досліджень БАН «Марин Дринов. Листи, телеграми, доповідні записки 1859–1905 рр.», що було завершено нещодавно (Marin 2023). Після публікації в період 1909–1915 рр. тритомника праць М. Дринова за редакцією проф. В. Златарського та виходу 1960 р. в Софії збірника на честь засновника Болгарської академії наук, що понад 30 років працював у Харкові (Izsljednaniya 1960), — це найбільш вагомий внесок у джерелознавче дослідження його життя та творчості.

По-третє, вирішальною подією, яка дозволила харківській історичній болгаристиці не лише вистояти, переживши складні 1990-ті, а й піднятися на щабель вище, стало створення Центру болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова, що офіційно відкрився як підрозділ Науково-дослідної частини Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 28 лютого 2006 р. Це була ініціатива ректора проф. В. С. Бакірова, котрий гідно оцінив відзначення Каразінського університету у зв'язку з його 200-річчям (2005) найвищою нагородою Болгарської академії наук для юридичних осіб — Почесним плакетом імені Марина Дринова («за підтримання традиції історичної болгаристики»). В урочистостях з цієї нагоди взяли участь Надзвичайний та Повноважний Посол Республіки Болгарія в Україні Ангел Ганєв, Голова Болгарської академії наук академік Іван Юхновський, котрий невдовзі став почесним доктором Каразінського університету, ректор Великотирновського університету імені Святих

Кирила та Мефодія проф. Іван Харалампієв, інші болгарські дипломати та науковці (Stanchev etc. 2007).

Відтоді Дриновський центр (з досить скромним штатом співробітників) перетворився на координатора наукових досліджень у галузі історичної болгаристики, генератора ідей та організатора численних наукових симпозиумів, конференцій та інших заходів, головним з яких стали Дриновські читання. Перші відбулися восени 1988 р. до 150-річного ювілею Марина Дринова (Chernyavski 1989), перетворившись з часом на найавторитетніший науковий форум у цій царині гуманітарного знання в регіоні Центрально-Східної Європи. Особливо широкий розголос мали останні Дриновські читання, Дев'яті й Десяті, присвячені «вічно актуальним» темам: «Чорне море та Причорномор'я як контактна зона цивілізацій і культур» (2018) і «Балкани у міжнародних відносинах: від Пізньої античності до епохи глобалізації» (2021). Щорічно зусиллями Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова проводили також Кирило-Мефодіївські читання (КМЧ), започатковані 2000 р. Серед найрезонансніших згадаємо XVII КМЧ «Освітньо-культурний простір Центрально-Східної Європи: національні моделі та західні впливи», проведені на грантові кошти Програми Еразмус+ Європейського Союзу (напрямок «Жан Моне»), а також міжнародний симпозиум «Болгарські імена в історії України та Молдови (пам'яті І. З. Димитрової)», організований у січні 2018 р. спільно з Інститутом культурної спадщини Академії наук Республіки Молдова.

Матеріали всіх наукових заходів, що Дриновський центр зазвичай проводив у щільній співпраці з історичним факультетом Каразінського університету, академічними установами НАНУ гуманітарного спрямування та зарубіжними партнерами, виходили у вигляді статей у «Дриновському збірнику». Спочатку, з 2007 р., він видавався як орган Комісії істориків Україна — Болгарія, а з 2017 р. — як щорічник Каразінського університету та Болгарської академії наук. Тобто йдеться про такі важливі ознаки наукової школи, як власний «майданчик» (організаційно-координаційна платформа) і «своє» періодичне видання (на сьогодні у співпраці з болгарськими колегами й за фінансової підтримки Президії БАН видано вже 15 томів).

Наукова школа неможлива без лідера. Таким упродовж останніх десятиліть є проф. М. Г. Станчев, котрий після блискучої кар'єри дипломата й топменеджера, 2012 р. повернувся до Alma Mater і майже одразу очолив кафедру нової та новітньої історії. Захистивши 2000 р. в Софії докторську дисертацію «Д-р Кристю Раковський: державник, політик і дипломат, 1917–1941 рр.» (Stanchev 2000), він самостійно та у співпраці з Г. Й. Чернявським опублікував кілька монографій і десятки статей у жанрі біографістики та генеалогії (Stanchev 2004; 2006; 2008; 2010), зокрема генеалогії роду Каразіних, довівши болгарське походження по чоловічій лінії засновника Харківського університету (Stanchev 2004, 2005). Зосередившись згодом на дослідженні болгарської діаспори в Російській імперії, СРСР, країнах СНД і Балтії (Stanchev 2009, 2016), за сукупністю праць (Michail 2013) 2013 р. М. Г. Станчев був обраний Іноземним членом БАН (Strashnyuk 2023), що сприяло зміцненню наукових контактів з болгарськими істориками. Його особистою заслугою є отримання гранту Міністерства закордонних справ Болгарії, який було використано для обладнання Кирило-Мефодіївського центру (КМЦ) в структурі Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Офіційне відкриття відбулося за участі ректора академіка В. С. Бакірова та Надзвичайного і Повноважного Посла Республіки Болгарія в Україні Красимира Мінчева у червні 2017 р. Відтоді за підтримки Благодійного фонду імені Іоанна Рильського (голова — випускник історичного факультету Ю. Є. Хідзик). Кирило-Медіївський центр взяв на себе функції популяризації наукових знань про Болгарію, зокрема через клуби «Слов'янські виміри» та *Lingua bulgarica*, дозволивши Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова зосередитись головно на наукових проєктах.

Відзначимо також продуману систему підготовки кадрів, що склалася ще за попереднього завідувача кафедри нової та новітньої історії доц. О. П. Чижова (1944–2015), відомого своїми працями з історії російської революційної еміграції в Болгарії (Chyzhov 1989, 1999, 2008), й була удосконалена у 2010-ті рр. Завдяки зацікавленій підтримці голови Харківського міського товариства болгарської культури імені М. Дринова В. Ю. Саленкова, очільника Опікунської ради Дриновського

центру й почесного доктора Каразінського університету, найкращі студентські доповіді в галузі болгаристики на міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» відзначалися грамотою та премією імені М. Дринова. Для заохочення до наукових досліджень студентів бакалаврату та магістратури 2017 р. додалася ще одна нагорода — імені М. З. Димитрової, яка присуджується ученим-початківцям за розвідки з історії болгарської діаспори, українсько-болгарських зв'язків або історії Балкан. Як правило, лауреати цих премій є першими кандидатами в аспірантуру, що існує при кафедрі нової та новітньої історії, й після захисту кандидатської дисертації (тепер PhD) стають членами неформальної Наукової ради при Дриновському центрі. Деякі з них залишаються викладачами кафедри (наприклад, Марія Крютченко, яка 2021 р. під керівництвом проф. М. Г. Станчева захистила кандидатську дисертацію про видатного болгарського ліберального політика і державного діяча Драгана Цанкова (Kryutchenko 2021)). Інший його аспірант Ярослав Шкабура, котрий присвятив дисертацію французькому періоду громадсько-політичної та дипломатичної діяльності Християна Раковського (Shkabura 2020), зараз працює старшим викладачем кафедри українознавства філософського факультету.

Серед перших лауреатів премії імені М. Дринова був і Д. В. Миколенко, автор численних наукових праць з історії Третього Болгарського царства, нині доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, що продовжує викладання також на історичному факультеті. Публікацією його монографії «Страсті за Стамболовим» (Mukolenko 2017) й захистом 2018 р. докторської дисертації «Політична спадщина Стефана Стамболова у формуванні болгарської державності (1895–1920)», власне, завершується процес формування харківської школи історичної болгаристики. Відтепер маємо три поспіль покоління учених відповідного профілю та статусу, що є одним з основних і важко досяжних критеріїв будь-якої наукової школи,

а саме: професор Г. М. Попов — його учні (доц. С. Ю. Страшнюк і проф. М. Г. Станчев, котрі були відповідно науковим керівником кандидатської та науковим консультантом докторської дисертації Дмитра Валерійовича (Mukolenko 2007, 2018). Залишається сподіватися, що перехід цього талановитого дослідника на факультет міжнародних економічних відносин і туристичного бізнесу не означатиме різкої зміни наукової проблематики, адже в неминучому процесі заміщення поколінь саме він має якості інтелектуального лідера, здатного продовжити розвиток наукової школи, що склалася за його безпосередньої участі.

На завершення зазначимо, що науково-організаційна та дослідницька діяльність харківських істориків-болгаристів отримала громадське визнання в Україні й за кордоном, передусім у Болгарії. Про це, зокрема, свідчить той факт, що академік В. С. Бакіров, проф. М. Г. Станчев, д-р В. Ю. Саленков і доц. С. Ю. Страшнюк стали «Людиною року» в номінації «Наука і освіта» за версією Асоціації болгар України. Усі вони в різні роки нагороджені почесними відзнаками Болгарської академії наук «За заслуги перед БАН» і медаллю імені Марина Дринова на стрічці. Вбачаємо великий символізм у тому, що найпрестижніша нагорода Болгарської академії названа на честь харківського професора, котрий за життя, у 1890-ті рр., одночасно очолював два товариства учених — Болгарське науково-літературне і Харківське історико-філологічне. Випадок унікальний в історії світової славістики, що надихав нас на поглиблення співпраці з болгарськими партнерами, передусім інститутами історичних досліджень, балканістики, фольклористики та етнології БАН, Софійським і Великотирновським університетами, де після 1991 р. пройшли стажування чимало харківських учених.

Своєрідним підтвердженням їхнього авторитету є участь деяких з них у редакційних колегіях провідних болгарських журналів — «Списание на БАН», «Исторически преглед» (М. Г. Станчев), «Bulgarian Historical Review» (С. Ю. Страшнюк), «Македонски преглед» (Д. В. Миколенко), запрошення до участі в міжнародних наукових форумах та проектах, організованих болгарськими науковцями. Особливі стосунки склалися в нас з часописом Болгарської академії наук, редколегію якого тривалий час очолював академік Ячко Іванов,

котрий неодноразово надавав його шпальти для презентації харківської школи істориків-болгаристів (востаннє до її 175-річчя навесні 2022 р.) (Spisaniye, 2022). Відповідно наші вчені лише останнім часом залучили до грантових проектів по лінії Модуля Жана Моне відомих болгарських дослідників — директора Інституту фольклористики та етнології з Етнографічним музеєм БАН доц., д-ра Петко Христова і провідну наук. співробітницю Інституту історичних досліджень БАН д-рку історії Теодоричку Готовску-Хенце. Тих же, хто брав участь у наукових форумах у Харкові чи публікувався в харківських виданнях, складно перерахувати. Назвемо лише колишнього Голову БАН академіка Івана Юхновського, котрий двічі відвідував Харків (у 2006 та 2008 рр.), й нині діючого Голову БАН академіка Юліана Ревальського, який 2018 р. приїздив на відкриття ІХ Дриновських читань. Власне, вихід у видавництві БАН «Проф. Марин Дринов» згаданого на початку статті бібліографічного покажчика є своєрідним свідченням визнання внеску харківських науковців у європейську та світову болгаристику. Серед інших видань він був презентований на міжнародній конференції «Історична болгаристика за межами Болгарії: стан та перспективи», що відбулася 19 травня 2023 р. в конференц-залі Президії БАН.

Звичайно, болгаристичні студії є також в інших університетах та інститутах Національної академії наук України, з якими ми перебуваємо в постійному контакті. Однак сили науковців у цих містах (Київ, Одеса, Запоріжжя, Мелітополь, Львів, Полтава, Чернівці), як правило, розпорошені або ж учені зосереджені на вивченні інших аспектів — мови, фольклору, літератури та етнології болгар чи комплексного дослідження 200-тисячної болгарської спільноти в Україні. На жаль, деякі з таких центрів на Донбасі (Донецьк, Луганськ, Горлівка) та в Криму (Сімферополь) припинили своє існування після російської окупації 2014 р., а діяльність їх у Мелітопольському та Бердянському державних університетах була згорнута 2022 р.

Отже, можемо констатувати: на кінець 2010-х рр. завершилося формування харківської школи історичної болгаристики, яка має значний творчий потенціал і, на перший погляд, гарні перспективи для подальшого розвитку. На увагу заслуговує накопичений

досвід підготовки кадрів: інтелектуальним ядром виступає базова університетська кафедра, де викладають відповідні спецкурси та є аспірантура; функції генератора ідей та координатора виконує Дриновський центр; система заохочення дослідників-початківців вибудована зі студентських лав за підтримки громадської організації — Харківського міського товариства болгарської культури імені М. Дринова, що разом з Благодійним фондом імені Іоанна Рильського допомагає також в організації наукових і просвітницьких заходів, а Кирило-Мефодіївський центр Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна створив можливості для вивчення болгарської мови й підключився до поширення знань про духовну та матеріальну культуру болгар. За наявності розгалужених міжнародних зв'язків і підтримки з боку ректорату та деканату історичного факультету маємо завершену модель, що довела свою ефективність.

Проте з сумом мусимо констатувати: ця модель, що успішно функціонувала принаймні 15 років, була зламана з початком російського вторгнення в Україну, а співробітники Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова з 1 квітня 2022 р. припинили трудові відносини з адміністрацією університету через неможливість виконувати свої обов'язки в повному обсязі. Дехто через життєві обставини змушений був емігрувати до Росії (В. В. Міхеєва), США (О. М. Гурінова), Великої Британії (В. О. Свириденко) або ж змінити наукову проблематику (В. А. Бурбига) чи професію (А. О. Сайпанова). Крім того, війна збіглася в часі зі зміною поколінь, що часто-густо супроводжується кризовими явищами. Тож дозволимо лише висловити надію, що з припиненням воєнного стану апробований механізм організації наукової діяльності в галузі болгаристики — виробництво знань (дослідження), їх поширення (комунікації) й відтворення (як знань, так і самої наукової спільноти) — стане в пригоді наступним поколінням учених, не обов'язково історикам.

Список джерел та літератури / References

- Belousov, Yu. V. Evropeyskata integratsia na Bulgaria v istoriografiyata. *Spisanie na BAN [Journal of the BAS]*, no 5, 2019, s. 9-15. (In Bulgarian)
- Белосуев, Ю. В. Европейската интеграция на България в историографията. *Списание на БАН*, 2019, № 5, с. 9-15.
- Bulakhov'skyj L. A. Del'cho Petrovych Drynov (1893–1936). *Movoznavstvo*, no 8, 1936, s. 3-4. (In Ukrainian)
- Булаховський, Л. А. Дельчо Петрович Дринов (1893–1936). *Мовознавство*, № 8, 1936, с. 3-4.
- Burbyha, V. A. *Makedons'ke pytannia v rosij's'komu slov'ianoznavstvi ta publisytysti (1893–1912 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kharkiv, 1997. (In Ukrainian)
- Бурбига, В. А. *Македонське питання в російському слов'янознавстві та публіцистиці (1893–1912 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Харків, 1997.
- Chenchyk, D. V. Integratsiya Bolgarii v yevroatlanteskiye struktury: vzglyad iz Bryusselya i stran-chlenov ES. *Drnov'skii zbirnyk / Drinovskii sbornik [Drinov's Collection]*. Kharkiv-Sofiya, t. IX, 2016, s. 321-336. (In Russian)
- Ченчик, Д. В. Интеграция Болгарии в евроатлантические структуры: взгляд из Брюсселя и стран-участниц ЕС. *Дриновський збірник / Дриновски сборник*. Харків-Софія, т. IX, 2016, с. 321-336.
- Chernyavski, G. N., Strashnyuk, S. Yu. Pŭrvi Drinovski cheteniya v Kharkov. *Istoricheski preglad [Historical Review]*, no 7, 1989, s. 104-107. (In Bulgarian)
- Чернявски, Г. Н., Страшнюк, С. Ю. Първи Дриновски четения в Харков. *Исторически преглед*, № 7, 1989, с. 104-107.
- Chornyj, D. V. Osvita chy zbroya: dylema ukrayins'koho natsional'noho rukhu v konteksti bolgars'koho dosvidu (poch. XX st.). *Drnov'skii zbirnyk / Drinovskii sbornik [Drinov's Collection]*. Kharkiv-Sofiya, t. IV, 2011, s. 127-132. (In Ukrainian)
- Чорний, Д. В. Освіта або зброя: дилема українського національного руху в контексті болгарського досвіду (початок XX ст.). *Дриновський збірник / Дриновски сборник*. Харків-Софія, т. IV, 2011, с. 127-132.
- Chyzhov, A. P. *Deyatel'nost' russkikh revolyutsionerov v Bolgarii (1878–1917 gg.): avtoref. dis. ...kandidat ist. nauk*. Kharkiv, 1989. (In Russian)
- Чижов, А. П. *Деятельность российских революционеров в Болгарии (1878–1917 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Харьков, 1989.
- Chyzhov, A. P. Deyatel'nost' russkoy politzii v Bolgarii (konets XIX — nachalo XX vv.). *Drnov'skii zbirnyk / Drinovskii sbornik [Drinov's Collection]*. Kharkiv-Sofiya, t. II, 2008, s. 195-201. (In Russian)

Чижев, А. П. Деятельность российского департамента полиции в Болгарии (конец XIX – начало XX в.). *Дриновський збірник / Дриновски сборник*. Харків-Софія, т. II, 2008, с. 195-201.

Chyzhov, A. P. Rossiyskaya narodnicheskaya emigratsiya v Bolgarii (1878–1895). *Bolgarskiy yezhegodnik / Bolgarskiy yezhegodnik / Bolgarskiy shchorichnyk / Bulgarski godishnik [Bulgarian yearbook]*. Kyiv, 1999, s. 51-65.

Чижев, А. П. Российская народническая эмиграция в Болгарии (1878–1895). *Болгарский ежегодник / Болгарський щорічник / Български годишник*. Київ, 1999, с. 51-65.

Drinov, M. *Yuzhnyye slavyane i Vizantiya v X veke*. Moskva, 1876. (In Russian)

Дринов, М. *Южные славяне и Византия в X веке*. Москва, 1876.

Georhiy Iosifovich Chernyavskiy: bibliogr. ukazatel'. Khar'kov, 2011. (In Russian)

Георгий Иосифович Чернявский: библиогр. указатель. Харьков, 2011.

Georhiy Nykolayevich Popov — profesor Kharkovskoho universytetu: Bibliohrafiya. Vospominaniya. Khar'kov, 2015. (In Russian)

Георгий Николаевич Попов — профессор Харьковского университета: Библиография. Воспоминания. Харьков, 2015.

Gorina, L. V. *Professor Marin Drinov — osnovopolozhnik na bylgarskoto akademichno slavyanoznaniye*. Sofiya, 2009. (In Bulgarian)

Горина, Л. В. *Професор Марин Дринов — основоположник на българското академично славянознание*. София, 2009.

Gurinoва, O. M. *Makedons'ke pytannya v mizhnarodnykh vidnosynakh 1913–1920 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kharkiv, 2013. (In Ukrainian)

Гуринова, О. М. *Македонське питання в міжнародних відносинах 1913–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Харків, 2013.

Gurinoва, O. M. *Makedonskiy vopros v mezhdunarodnykh otnosheniyakh 1913–1920 gg.* Khar'kov, 2015. (In Russian)

Гуринова, О. М. *Македонский вопрос в международных отношениях 1913–1920 гг.* Харків, 2015.

Il'inskiy, G. A. *Gramoty bolgarskikh tsarey*. Moskva, 2011. (In Russian)

Ильинский, Г. А. *Грамоты болгарских царей*. Москва, 2011.

Izsledvaniya v chest na Marin Drinov. Sofiya, 1960. (In Bulgarian)

Исследования в чест на Марин Дринов. София, 1960.

Kadeyev, V. I. *Bolgarskiye dnevniki*. Khar'kov, 2000. (In Russian)

Кадеев, В. И. *Болгарские дневники*. Харьков, 2000.

Khrstov, D., Solenkova, L., Levkova-Muchinova, M., Bozhinov, P., Ivashchenko, V., Posokhov, S. (syst.). *Marin Drinov. Pisma, telegrami, dokladni zapiski 1859–1905*. Sofiya, 2023. (In Bulgarian)

Христов, Д., Соленкова, Л., Левкова-Мучинова, М., Божинов, П., Иващенко, В., Посохов, С. (сѣст.). *Марин Дринов. Писма, телеграми, докладни записки 1859–1905 г.* София, 2023.

Kryutchenko, M. L. *Hromads'ko-politychna, diplomatychna ta derzhavna diyal'nist' Dragana Tsankova: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Dnipro, 2021. (In Ukrainian)

Крютченко, М. Л. *Громадсько-політична, дипломатична та державна діяльність Драгана Цанкова: автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Дніпро, 2021.

Kul'bakin, S. M. *Okhridskaya rukopis' Apostola kontsa XII veka (B'lgarski stariny, 3)*. Sofiya, 1907. (In Russian)

Кульбакин, С. М. *Охридская рукопись Апостола конца XII века (Български старини, 3)*. София, 1907.

Lavrovskiy, P. A. *Sv. Kirill i Mefodiy, kak pravoslavnyye propovedniki i uchitelya u zapadnykh slavyan, v svyazi s sovremennoy istoriyey tserkovnykh nesoglasiiy mezhdu Vostokom i Zapadom*. Khar'kov, 1863. (In Russian)

Лавровский, П. А. *Св. Кирилл и Мефодий, как православные проповедники и учителя у западных славян, в связи с современною историею церковных несогласий между Востоком и Западом*. Харьков, 1863.

Marin Drinov: Izsledovaniya khar'kovskikh uchenykh, posvyashchennyye 150-letiyu so dnya yego rozhdeniya. Sofiya, 1991. (In Russian)

Марин Дринов: Изследования харьковских ученых, посвященные 150-летию со дня его рождения. София, 1991.

Martem'yanov, A. P. *Obshchinnyye otnosheniya v selakh Nizhney Mezii i Frakii v pervyye veka nashey ery*. Khar'kov, 2012. (In Russian)

Мартемьянов А. П. *Общинные отношения в селах Нижней Мезии и Фракии в первых веках нашей эры*. Харьков, 2012.

Martem'yanov, A. P. *Veterany rimskoy armii — magistraty i zhretsy v Nizhney Mezii*. Khar'kov, 2021. (In Russian)

Мартемьянов А. П. *Ветераны римской армии — магистры и жрецы в Нижней Мезии*. Харьков, 2021.

Mikhail Geogiyevich Stanchev — professor Khar'kovskogo natsional'nogo universiteta imeni V. N. Karazina (k 60-letiyu so dnya rozhdeniya). Bibliograficheskiy ukazatel'. Khar'kov, 2013. (In Russian)

Михаил Геогиевич Станчев — профессор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (к 60-летию со дня рождения). Библиографический указатель. Харьков, 2013.

Mykolenko, D. V. *Makedons'ke pytannya u 1978–1919 rr.* Kharkiv, 2011. (In Ukrainian)

Миколенко, Д. В. *Македонське питання у 1978–1919 рр.* Харків, 2011.

Mykolenko, D. V. *Politychna spadshchyna Stefana Stambolova u bolhars'komu derzhavotvorenni (1895–1920 rr.): avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk.* Kyiv, 2018. (In Ukrainian)

Миколенко, Д. В. *Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарському державотворенні (1895–1920 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.* Київ, 2018.

Mykolenko, D. V. *Pravotsentrysts'ki partiyi u politychniy systemi Bolgariyi (1899–1908 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk.* Kharkiv, 2007. (In Ukrainian)

Миколенко, Д. В. *Правоцентристські партії у політичній системі Болгарії (1899–1908 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Харків, 2007.

Mykolenko, D. V. *Strasti za Stambolovym: bolgars'ke derzhavotvorennya u 1895–1920 rokakh.* Kharkiv, 2017. (In Ukrainian)

Миколенко, Д. В. *Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках.* Харків, 2017.

Mikheeva, V. V. *Bolgary pivdnya Ukrayiny ta Moldovy v istoryko-etnografichniy literaturi kintsya XVIII — XX st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk.* Dnipropetrovs'k, 1997. (In Ukrainian)

Міхєєва, В. В. *Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII — XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Дніпропетровськ, 1997.

Naumov, S. O. «Bolgars'ka tema» v ukrayins'komu natsiotvorenni impers'koyi doby: do pytannya pro vzayemodiyu «natsional'nykh proektiv». *Drnovs'kii zbirnyk / Drinovskii sbornik [Drinov's Collection]*. Kharkiv-Sofiya, t. IV, 2011, s. 113-126. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. «Болгарська тема» в українському націотворенні імперської доби: до питання про взаємодію «національних проєктів». *Дриновський збірник / Дриновски сборник*. Харків-Софія, 2011, т. IV, с. 113-126.

Ostryanko, O. M. *Naukovi shkoly: nesuchasni suchasnyky. Istoryk i vlada. Kolektyvna monohrafiya.* Vidp. red. V. Smoliy. Kyiv, 2016, s. 303-327. (In Ukrainian)

Острянюк, А. М. *Наукові школи: несучасні сучасники. Історик і влада. Колективна монографія.* Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2016, с. 303-327.

Pogodin, A. L. *Istoriya na B'lgarskiy narod. Prev. ot russkiy D. Gavriyski.* Gabrovo, 1911. (In Bulgarian)

Погодин, А. Л. *История на Българския народ. Прев. от руски Д. Гаврийски.* Габрово, 1911.

Pogodin, A. L. *Slavyanskiy mir: Politicheskoye i ekonomicheskoye polozheniye slavyanskikh narodov pred voynou 1914 goda.* Moskva, 1915. (In Russian)

Погодин, А. Л. *Славянский мир: Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 года.* Москва, 1915.

Potrashkov, S. V. *Antigitlerovskaya koalitsiya i Bolgariya, 1941–1944 gg.* Khar'kov, 2005 (In Russian).

Потрашков, С. В. *Антигитлеровская коалиция и Болгария, 1941–1944 гг.* Харьков, 2005.

Potrashkov, S. V. *Bolhariya v balkans'kiy politytsi providnykh derzhav antyhitleriv'skoyi koalitsiyi (1941–1945 rr.): avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk.* Kharkiv, 2006. (In Ukrainian)

Потрашков, С. В. *Болгарія в балканській політиці провідних держав антигитлерівської коаліції (1941-1945 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.* Харків, 2006.

Ruchyn'ska, O. A. *Suspil'ne zhyttya v antychnykh mistakh Pivnichnoho ta Zkhidnoho Prychornomor'ya (sotsial'no-kul'turnyy aspekt): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk.* Dnipro, 1996. (In Ukrainian)

Ручинська, О. А. *Суспільне життя в античних містах Північного та Східного Причорномор'я (соціально-культурний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Дніпро, 1996.

Sayranova, A. O. *Istoriik-bolgarist S. I. Sidel'nikov: nauchnaya i pedagogicheskaya deyatel'nost'.* Khar'kov, 2016. (In Russian)

Сайпанова, А. О. *Историк-болгарист С. И. Сидельников: научная и педагогическая деятельность.* Харьков, 2016.

Sayranova, A. O. *Naukovo-pedahohichna diyal'nist' S. I. Sidel'nikova: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk,* 2012. (In Ukrainian)

Сайпанова, А. О. *Науково-педагогічна діяльність С. І. Сидельникова: автореф. дис. ... канд. іст. наук,* 2012.

Svyrydenko, V. O. *Polityka pam'yati Narodnoyi Respubliki Bolgariya shchodo doby natsional'noho Vidrozhennya: dzhерельnyy kompleks: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk.* Kyiv, 2016. (In Ukrainian)

Свириденко, В. О. *Політика пам'яті Народної Республіки Болгарія щодо доби національного Відродження: джерельний комплекс: автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Київ, 2016.

Sidel'nikov Stepan Ivanovich — professor Khar'kovskogo universiteta: bibliogr. ukazatel'. Khar'kov, 2009. (In Russian)

Сидельников Степан Иванович — профессор Харьковского университета: библиогр. указатель. Харьков, 2009.

Shkabura, Ya. I. *Frantsiya v suspil'no-politychniy i dyplomatychniy diyal'nosti H. Rakov'skoho (1891–1927): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk.* Dnipro, 2020. (In Ukrainian)

Шкабура, Я. І. *Франція в соціально-політичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського (1891–1927 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Дніпро, 2020.

Spisaniye na Bŭlgarskata akademiya na naukite [Journal of the Bulgarian Academy of Sciences], no 2, 2022, s. 3-31; no 3, 2022, s. 9-38. (In Bulgarian)

Списание на Българската академия на науките, 2022, № 2, с. 3-31; 2022, № 3, с. 9-38.

Sreznevskiy, I. I. Oчерк knigopечатaniya v Bolgarii. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, ch. 51, no 9, otд. 5, 1846, s. 1-28. (In Russian)

Срезневский, И. И. Очерк книгопечатания в Болгарии. *Журнал Министерства народного просвещения*, 1846, ч. 51, № 9, отд. 5, с. 1-28.

Stanchev, M. G. *Bolgary v Rossiyskoy imperii, SSSR, stranah Baltii i SNG. T. 1 (1711–2006)*. Sofiya, 2009; T. 2: Biograficheskaya entsiklopediya. Khar'kov, 2016. (In Russian)

Станчев, М. Г. *Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Т. 1 (1711–2006)*. София, 2009; Т. 2: Биографическая энциклопедия. Харьков, 2016.

Stanchev, M. G. *D-r Krŭstyu Rakovski — dŭrzhavnik, politik, diplomat 1917–1941 g.: avtoref. dis. ... d-r ist. na naukite*. Sofiya, 2000. (In Bulgarian)

Станчев, М. Г. *Д-р Кръстю Раковски — държавник, политик, дипломат 1917–1941 г. / М. Г. Станчев: автореф. дис. ... д-ра на ист. наук.* София, 2000.

Stanchev, M. G. *Doktor Krast'yu Rakovskiy — dŭrzhavnik, politik i diplomat*. Sofiya, 2004. (In Bulgarian)

Станчев, М. Г. *Д-р Кръстю Раковски — държавник, политик и дипломат*. София, 2004.

Stanchev, M. G., Chernyavskiy, G. I. *Georgiy Bakalov: politicheskaya biografiya (s kul'turologicheskim komponentom)*. Sofiya, 2006. (In Russian)

Станчев, М. Г., Чернявский, Г. И. *Георгий Бакалов: политическая биография (с культурологическим компонентом)*. София, 2006.

Stanchev, M. G., Chernyavskiy, G. I. *L. D. Trotskiy, Bolgariya i bolgary*. Sofiya, 2006. (In Russian)

Станчев, М. Г., Чернявский, Г. И. *Л. Д. Троцкий, Болгария и болгары*. София, 2006.

Stanchev, M. G. *Rod Stanchevich (s. Korten, Respublika Moldova)*. Sofiya, 2010. (In Russian)

Станчев, М. Г. *Род Станчевых (с. Кортен, Республика Молдова)*. София, 2010.

Stanchev, M. G., Salenkov, V. Yu., Strashnyuk, S. Yu. Drynovs'ki tradytsiyi v Kharkovi (zamiest' peredmovy). *Drnovs'kii zbirnyk / Drinovskii sbornik [Drinov's Collection]*, t. 1. Kharkiv, 2007, s. 5-7. (In Ukrainian)

Станчев, М. Г., Саленков, В. Ю., Страшнюк, С. Ю. Дриновські традиції в Харкові (замість передмови). *Дриновський збірник / Дриновски сборник*, т. 1. Харків, 2007, с. 5-7.

Stanchev, M. G. Vasil Karazin i osnovavaneto na Kharkovskiya universitet (200 godini ot syzdavanieto mu). *Istoricheski pregled [Historical Review]*, no 3-4, 2004, s. 274-278. (In Bulgarian)

Станчев, М. Г. Васил Каразин и основаването на Харковския университет (200 години от създаването му). *Исторически преглед*, № 3-4, 2004, с. 274-278.

Stanchev, M. G. Proiskhozhdeniye V. N. Karazina: problemy istoriografii i istochnikovedeniya. *Bulgarian Historical Review*, no 3-4, 2005, s. 203-215. (In Russian)

Станчев, М. Г. Происхождение В. Н. Каразина: проблемы историографии и источниковедения. *Bulgarian Historical Review*, № 3-4, 2005, с. 203-215.

Strashnyuk, S. Yu. Obshtestvena organizatsiya na uchenite-bŭlgaristi ot stranite na OND. *Epochi [Epochs]*, no 1, 1993, s. 95-96. (In Bulgarian)

Страшнюк, С. Ю. Обществена организация на учените-българисти от страните на ОНД. *Епохи*, № 1, 1993, с. 95-96.

Strashnyuk, S. Yu. Oпит za v'zrazhdane na bŭlgarski uchilishcha v Ukraїna v kraya na 50-te godini na XX vek: (Za pisma na V. Meshcheryuk do N. S. Khrushchov i tekhniti posledstviya). *Bŭlgarite v Severnoto Prichernomorie: izsled. i materiali*, t. 5. Veliko Tŭrnovo, 1996, s. 399-418. (In Bulgarian)

Страшнюк, С. Ю. Опит за възраждане на българските училища в Украйна в края на 50-те години на XX в.: (За писмата на В. Мешчерюк до Н. С. Хрущов и техните последствия). *Българите в Северното Причерноморие: изслед. и материали*, т. 5. Велико Търново, 1996, с. 399-418.

Strashnyuk, S. Yu. Pid tyskom Tito ta dyktatom Stalina: yak u Bolhariyi z'yavylasya «makedons'ka na tsional'na menshyna». *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]*, № 965, вур. 43, 2011, s. 465-472. (In Ukrainian)

Страшнюк, С. Ю. Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з'явилася «македонська національна меншина». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: Серія «Історія»*, № 965, вип. 43, 2011, с. 465-472.

Strashnyuk, S. Yu. Mikhail G. Stanchev na 70 godini. *Bŭlgaristika [Bulgarica]*, no 1, 2023, s. 120-127. (In Bulgarian)

Страшнюк, С. Ю. Михаил Г. Станчев на 70 години. *Българистика*, № 1, 2023, с. 120-127.

Tortika, O. O. *Alano-bolhars'ke naseleण्या Pivnichno-Zakhidnoyi Khazariyi v etnosotsial'nomu ta heopolitychnomu prostori pıvdnya Skhidnoyi Yevropy: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk*. Kharkiv, 2007. (In Ukrainian)

Тортіка, О. О. *Алано-болгарське населення Північно-Західної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи: автореф. дис. ... д-ра іст. наук*. Харків, 2007.

Tortika, O. O. *Istorychna geografiya naseleण्या Velykoyi Bolhariyi (630-660 rr. n. e.): metodolohiya doslidzhennya kochovykh suspil'stv Sredn'ovichchya: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kharkiv, 1999. (In Ukrainian)

Тортіка, О. О. *Історична географія та населення Великої Болгарії (630-660 рр. н. е.): методика дослідження кочових суспільств середньовіччя: автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Харків, 1999.

Tortika (Lobanova), M. V. *Mezhdru molotom yevropeyskoy modernizatsii i nakoval'ney yevraziyskikh imperiy: mirazhi tsentrizma v sotsial-demokraticheskoy praktike Bolgarii i Rossii (konets XIX – nachalo XX vv.).* Khar'kov, 2015. (In Russian)

Тортіка (Лобанова), М. В. *Между молотом европейской модернизации и наковальной евразийских империй: миражи центризма в социал-демократической практике Болгарии и России (кон. XIX – начало XX ст.).* Харьков, 2015.

Tortika, M. V. *Tsentryzm u sotsial-demokratychnomu rusi Bolhariyi v konteksti shhidnoyevropeys'koyi sotsialistychnoyi praktyky (kin. XIX — poch. XX st.): avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk.* Kyiv, 2017. (In Ukrainian)

Тортіка, М. В. *Центризм у соціал-демократичному русі Болгарії в контексті східноєвропейської соціалістичної практики (кін. XIX — поч. XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.* Київ, 2017.

Turkov, V. V. *Polityka Rosiyi shchodo pereselennya besarabs'kykh bolgar na pivdennoukrayyns'ki zemli, 1856–1971 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk.* Kharkiv, 1997. (In Ukrainian)

Турков, В. В. *Політика Росії щодо переселення бесарабських болгар на південноукраїнські землі, 1856–1971 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Харків, 1997.

Volodymyr Kuz'mych Mikheiev. Do 70-richchia vid dnia narodzhennia: bibliogr. pokazhchuk. Kharkiv, 2007. (In Ukrainian)

Володимир Кузьмич Міхеев. До 70-річчя від дня народження: бібліогр. покажчик. Харків, 2007.

Zhuravlova, O., Kazanski, N., Naïdenova, S., Stanchev, M., Strashnyuk, S. (süst.). *Kharkovskata shkola po istoricheska bulgaristika (kŭm 175-godishninata na edna nauchna traditsiya): Bibliografski ukazatel.* Sofiya, 2023. (In Bulgarian)

Журавльова, О., Казански, Н., Найденова, С., Станчев, М., Страшнюк, С. (сѣст.). *Харковската школа по историческа българистика (към 175-годишнината на една научна традиция): Библиографски указател.* София, 2023.

Zlatarski, V. N. (red.). *Sychineniya na Marina Drinova*, t. 3. Sofiya, 1915. (In Bulgarian)

Златарски, В. Н. (ред.). *Съчинения на М. С. Дринова*, т. 3. София, 1915.

Sergiy Strashnyuk

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

E-mail: straser57@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1725-5053>

THE KHARKIV SCHOOL OF HISTORICAL BULGARIAN STUDIES: PHASES OF DEVELOPMENT AND PRESENT STATE

The article offers a retrospective look at the development of historical Bulgarian studies at Kharkiv University over the last 177 years. The author identifies its main phases and concludes that during the era of Ukrainian independence a long scholarly tradition has transformed into a full-fledged research school that meets the principal criteria for this concept, namely: a fixed object of research and an organizational platform in the form of the Marin Drinov Center for Bulgarian and Balkan Studies; a critical mass of qualified scholars who have made a significant contribution to the knowledge of the historical past of the Bulgarian people, mainly during the early modern and modern era; and a regular academic forum (the Drinov Readings) and research periodical (“The Drinov Collection”) that are associated in the academic world with the Kharkiv hub of Bulgarian studies. This research school has a recognized leader — the only Ukrainian historian elected as a foreign member of the Bulgarian Academy of Sciences (2013), who directs the work of a well-thought-out system of postgraduate talent selection and training. The accomplishments of Karazin University scholars found recognition in the publication by the Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences of the bibliographic index “The Kharkiv School of Historical Bulgarian Studies (To the 175th Anniversary of the Research Tradition)” in 2023, as well as in the highest awards of the Bulgarian Academy of Sciences received by Kharkiv’s leading Bulgarianists. However, according to the author, perhaps the most important marker of the transition of this research tradition to a new qualitative level is the fact that it has nurtured three consecutive generations of specialists with the degree of doctor of historical sciences, which is an important criterion and achievement for any research school. These experienced scholars and the Drinov Center gather around themselves a large group of Bulgarianists and representatives of related disciplines working in several of Kharkiv’s educational institutions, primarily the Kharkiv State Academy of Culture and H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University.

Keywords: research school, criteria, Kharkiv University, historical Bulgarian studies, Slavic studies, Balkan studies.

Текст надійшов до редакції 20.09.2023.

The text was received by the editors 20.09.2023.

Текст затверджено до друку 10.11.2023.

The text is recommended for printing 10.11.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-03>
УДК 929.52КАР

Михайло Станчев

доктор історичних наук, професор
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
Email: stanchev.m@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2034-5087>

РІД КАРАЗІНИХ: НОВЕ ПРОЧИТАННЯ
(До 250-річчя від дня народження В. Н. Каразіна)

У статті, яка присвячена 250-річчю від дня народження засновника Харківського імператорського університету Василя Назаровича Каразіна, автор не тільки звертає увагу на невідомі сторінки життя В. Н. Каразіна, а й простежує генеалогію всього каразінського роду. Зокрема, вперше на основі ретельного вивчення архівних документів автор пише не тільки про болгарське, а й українське, грецьке та польське коріння роду Каразіних. Це цілком змінює односторонні уявлення (наприклад, про нібито грецьке походження засновника університету), які тривалий час панували в історичній літературі. Такі спостереження та висновки зроблено на основі вивчення архівних документів геральдичного департаменту Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі та особового фонду Назара Олександровича Каразіна,

Як цитувати: Станчев, М. Рід Каразіних: нове прочитання (До 250-річчя від дня народження В. Н. Каразіна). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 49-86. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-03>

How to cite: Stanchev, M. The Karazin Family: A New Reading (To the 250th Anniversary of the Birth of V. N. Karazin). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 49-86. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-03> (In Ukrainian)

© Станчев М., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

що міститься в Російському військово-історичному архіві. Також у статті наведено численні біографічні дані про всіх представників каразінського роду, починаючи від Олександра Каразіна, який оселився на землях Слобідських полків та якого автор вважає родоначальником роду. Більш ретельно автор описує біографію батька Василя Назаровича Каразіна — Назара Олександровича, полковника російської армії часів Катерини II. На основі архівних документів автор висвітлює його життєвий шлях, зокрема військово-дипломатичну місію під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Новим прочитанням є і біографія онука Василя Назаровича — Миколи Миколайовича Каразіна, відомого художника, дійсного члена Російської академії мистецтв, письменника, який залишив нащадкам свій щоденник і репортажі з фронтів російсько-турецької війни 1877–1878 рр., які автор опублікував окремим виданням. Вивчення фондів архіву Російського військово-морського флоту дозволило авторів висвітлити маловідомі сторінки життя сина й онука Василя Назаровича Філадельфа старшого і Філадельфа молодшого, які служили у військово-морському флоті. Автор статті виявив нові факти з біографій нащадків каразінського роду, які проживають нині в Україні і за кордоном.

Ключові слова: В. Н. Каразін, ювілей, рід Каразінних, біографістика.

Каразіни — дворянський рід в Україні та Росії, який має не лише українське, а й болгарське, грецьке та польське коріння. За сімейними переказами, родоначальником роду Каразінних був Григорій Караджа. Вперше цю версію згадав син Василя Назаровича Каразіна — Філадельф, який спирався на сімейну легенду про грецьке коріння (греків-фанаріотів) роду Каразінних, зокрема, йшлося про софійського архієпископа (митрополита) на ім'я Григорій Караджа. Проте вивчення опублікованих та архівних джерел дозволяє стверджувати, що такого софійського митрополита не існувало. В деяких працях болгарських учених згадується софійський владика Григорій (1696–1701) без вказівки світського імені, але навряд чи його можна асоціювати з родоначальником роду Каразінних. Низка дослідників роду Каразінних вважала, що згаданий Григорій Караджа переселився до Росії в 1713 р. Проте ретельне вивчення документів Російського архіву стародавніх актів (РДАДА) з 1645 до 1720 рр. свідчить про те, що така духовна особа, як митрополит або архієпископ Григорій Караджа на території

Російської імперії в цей період не з'являлася, інакше вона була би згадана у відповідних документах.

Петро I в 1718 р. видав указ, згідно з яким треба було записувати всіх іноземців, які прибували до Росії, «хто і звідки родом і з якого місця буде». У документах РДАДА збереглися детальні списки іноземців, які прибули до Росії на поселення. Записували майже всіх, навіть звичайних ченців. Тож якби до Росії прибув архієпископ, то він не тільки був би врахований, для нього було би влаштовано відповідний прийом згідно з його саном. Багато приїжджих іноземців, особливо з балканських провінцій Османської імперії, часто приписували собі аристократичне шляхетне походження для отримання більш високих дивидендів (землі та окладів) та статусу за отримання «російського громадянства». Отже, історію зі «шляхетним родом Караджі», очевидно, вигадав або сам Василь Назарович для отримання дворянського звання вищого ступеня, або його син Філадельф. Низка дослідників бездоказово згадує про наявність імені Григорія Караджі у списках московських та ніжинських греків. Проте моє дослідження цих списків засвідчує, що такого імені в них немає. Ім'я Григорія Караджі не згадано й у відомих дослідженнях російських та болгарських авторів, які вивчали російсько-болгарські релігійні зв'язки. В офіційних російських документах і сімейних родоводах родоначальником роду зазначено Олександра Каразіна, що, імовірно, і відповідає істині. Він, як людина військова, переселився до Росії, на територію Слобідських полків, для охорони південних російських кордонів. У «Паперах Катерини» я знайшов згадку про якогось Григорія Караціна (Карадзіна) — секретаря російського посольства в Австрії. Якщо припустити, що саме той «владика» Григорій із Софії втік від турецького переслідування разом із сином Олександром до Австрії, то тоді можна думати, що сам Олександр прибув до Росії з Австрії разом із сербами, болгарами та македонцями. Дослідникам слід ще ретельніше вивчити списки військовослужбовців Слобідських полків, куди, як вказують деякі джерела, був направлений Олександр. Отже, зв'язок роду Каразіних з Григорієм Караджею, на мій погляд, є вельми дискусійним, бо базується тільки на сімейних переказах, оприлюднених сином Василя Назаровича

Каразіна Філадельфом. Уважаю, що сімейна легенда про грецьке походження може пояснюватися тим, що Філадельф був одружений з Євгенією Цац — донькою відомого контрадмірала Феодосія Цаца, грека за походженням. Її сестри-гречанки теж були одружені з греками. Не дивно, що в цьому «грецькому сімейному середовищі» з'явилась сімейна легенда щодо грецького походження Василя Назаровича.

На мою думку, засновником каразінського роду в Російській імперії слід вважати **Олександра Григоровича Каразіна (? – 1753 р.)** (про якого ми маємо нехай і мізерні, але документальні відомості), який на початку XVIII ст. прибув до Слобідської України у складі військових переселенців для охорони південних рубежів Російської імперії. Найбільш відомими представниками роду є полковник російської армії Назар Олександрович Каразін — спеціальний агент Катерини II, його сини — Василь Назарович Каразін, відомий учений-енциклопедист, учений-винахідник і просвітитель, засновник Харківського університету та Іван Назарович Каразін — академік, громадський діяч, акліматизатор, засновник Краснокутського дендропарку, онук Василя Назаровича Каразіна — Микола Миколайович Каразін, академік Російської академії мистецтв, письменник і аквалерист та ін. В Російському державному історичному архіві (СПб) зберігся опис родового гербу Каразіних: «Герб, який використовував у своїх печатках з 1725 по 1781 роки дворянин, що виїхав з Болгарії і оселився в полках в Слобідській Україні капітан Олександр Каразін та син його полковник Назар Каразін, є такий: щит, розділений непрямою межею надвоє. У верхній правій частині правої сторони якого в золотому полі орел, що розчавлює однією лапою землю, в іншій — вінок. Нижня ліва сторона щита непрямою рисою розділена знову на дві частини: у верхній герб Болгарії — на червоному тлі, на дибках стоїть коронований лев, у нижній частині на білому полі — грецька літера «К», що вказує ім'я (прізвище) особи, яка використовує герб. Щит увінчаний грецьким шоломом, який говорить про походження роду від слов'ян, що оселилися в грецьких областях Східної імперії» (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1254, l. 2).

Рід Каразіних налічує дев'ять поколінь загальною кількістю прибіл. сто людей, які й нині живуть переважно в Україні, Росії та інших країнах. В історичній літературі опис роду Каразіних можна знайти у низці статей та документальних матеріалів, зокрема у статтях Н. М. Березюк (Bereziuk 2003, 58-69), Л. Дешко «Дерево життя» (Deshko 2005, 297-308), а також у вперше опублікованих архівних документах про родовід Каразіних у книзі «Василь Каразін. Життя та діяльність» (Stanchev 2005, 244-280). Як уже зазначено, на мій погляд, основоположником роду Каразіних у Росії слід вважати Каразіна Олександра Григоровича, капітана російської армії часів Єлизавети (1747). Відомості про нього вкрай мізерні. Ймовірно, Олександр Каразін перемістився як військовий переселенець до Росії прибіл. 1713 р. й оселився на землях Слобідських полків, які переважно були заселені українськими козаками, російськими «служилими людьми», а також сербами, болгарами й арнаурами (албанцями). У літературі згадується, що він брав участь у складі гвардійського полку в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. та отримав поранення. У 1747 р. був підвищений у чин капітана указом Єлизавети (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1254, l. 27).

У 1750 р. Олександр Каразін подав у відставку і за деякими даними оселився в селі Рубльовка (Рублівка), у маєтку, що розташований неподалік від Мурафи Харківської губернії (можливо, це був маєток, подарований йому разом із дворянським званням, а можливо, маєток батьків його дружини)¹. Невідомо, чи були в Олександра інші діти, крім сина Назара (за іншими джерелами — Лазара).

Каразін Назар Олександрович (1725 – 14.03.1783). Про життя Назара Олександровича Каразіна, батька знаменитого винавдця заснування університету в Харкові Василя Назаровича, ми знали дуже мало. Було відомо лише те, що написав про нього Василь Назарович

¹ Рублівка (Велика Рублівка) — сотенне містечко Охтирського слобідського козацького полку. З 1780 р. — слобода у складі Краснокутського повіту Харківського намісництва, з 1796 р. — слобода Богодухівського повіту Слобідсько-Української (Харківської) губернії. Зараз Рублівка — центр сільської ради Котелевського району Полтавської області.

у примітці до однієї зі своїх статей. Однак останніми роками з'явилися праці російських дослідників, які значно доповнили інформацію про бойовий шлях Н. О. Каразіна у період російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і підтверджують його болгарське походження (Kashirin 2021, 109-134). Знайдені архівні документи про Назара Олександровича Каразіна також проливають світло як на його біографію, так і на питання про його походження (Stanchev etc. 2019, 3-8). У болгарських енциклопедіях та опублікованих працях про участь болгар у російській армії було відомо лише те, що він «болгарин, полковник інженерних військ у російській армії часів Катерини Великої». Про його болгарське походження йдеться в низці документів. Наприклад, у Рескрипті Катерини II читаємо: «Відомо нехай буде кожному, що пред'явник цього, Назар Каразін, перебував у Нашій військовій службі з іноземних народів болгарської нації з 1745 року» (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1254, l.18). У Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) зберігся полковий атестат (особова справа) Назара Каразіна, у якому також вказується на його болгарське походження: «Назар Каразін, 32 роки, болгарин, служив в 1749 році капралом ...» (RGVIA, f. 846, op. 16, d. 1811, l.6).

Від свого батька Назар вивчив болгарську, грецьку й турецьку мови. Він закінчив інженерно-артилерійську школу і завдяки своїм пізнанням та вмінням швидко просувався військовою службою. За бойові заслуги в боротьбі з ворогом під час війни Росії проти Англії та Пруссії (1756–1763) став поручиком, а потім капітаном, брав участь у всіх походах і битвах цього часу: Віловській (1757), Кюстринській (1758), Палціховській і Франкфуртській, а також Берлінській (1760), кілька разів був поранений. У 1764 р. став капітаном Білярського ландміліцького кінного полку і був звільнений за власним бажанням у чині секунд-майора. Напередодні російсько-турецької війни (1768–1774) отримав чин підполковника і за особистим дорученням Катерини II вирушив зі спеціальною розвідувальною місією до Болгарії, пройшовши попередню підготовку в Києво-Печерській лаврі.

В особовій справі зберігся й текст «Звернення до слов'янських народів», що його підготував Назар Каразін від імені імператриці.

Переодягнений у ченця, під ім'ям Григорій Путник, він пройшов через Молдову, Валахію та болгарські землі, щоб розповсюдити «Звернення». Офіційною причиною поїздки на Балкани вважалося «налагодження майнових відносин». Знаючи турецьку мову, він отримав від імператриці Катерини II доручення: вирушити таємно до Туреччини для огляду та копіювання планів фортець. Назар Каразін був представлений імператриці як фаховий інженер-офіцер. У чернечому одязі, з бородою, з барилом води за плечима (у барильці було чотири дна; між середніми були заховані папери і креслярські інструменти), він вирушив пішки, проник углиб Туреччини, все оглянув, вивідав та відобразив на папері.

В Андріанополі його схопили на світанку за роботою, коли він замальовував якийсь бастион. Він встиг кинути барило в куці. За наказом паші його мало не посадили на палю. Назару Каразіну вдалося якимось дивом втекти з ув'язнення, доставити в Росію свої нотатки і плани й забрати з собою 300 арнаутів (албанців), які з ним залишили Туреччину. Ставши на чолі загону арнаутів, Н. Каразін по дорозі назад таємно увійшов до Бухареста, заарештував турецького намісника Григорія Гіку, який протиставив себе Росії і разом з його двором привіз до Петербурга. Після участі в низці битв, відчуваючи погіршення стану свого здоров'я, він попросився у відставку. Бувши високо оціненим від вищого командування російської армії (князем Григорієм Орловим, генералом Рум'янцевим-Задунайським і самою імператрицею), Назар Каразін як чесний, вірний і хоробрий офіцер був «за особливі заслуги представлений до дворянського стану», підвищений у званні полковника, отримав нагороду і два маєтки — село Кручик «в сорока семи дворах із селянами, яких вважається 244 і село Основинці у тридцяти одному дворі, у яких вісімдесят душ із усіма, що до них належать, угіддями у вічне та спадкове володіння в Охтирській провінції Слобідсько-Української губернії» (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1254, l. 29).

Оселившись у маєтку Кручик, Назар Каразін одружився з Варварою Яківною Ковалевською, яка народила йому трьох синів — Василя (1773 р.), близнюків Івана і Григорія (1774 р.), а також доньку Віру (1777 р.), яка, як відомо, була одружена з першим ректором

Харківського імператорського університету Іваном Степановичем Ризьким. Про наявність брата-близнюка Григорія ми не знали. Автор вдячний колезі-архівісту Олександрю Пономарьову з Києва, який уточнив, що згідно зі Сповідним розписом Хрестовоздвиженської церкви с. Кручик за 1779 р., під час сповідання були присутні: «Назар Олександров, син Каразін, 54 роки, дружина його Варвара Яковлева, діти: Василь 7 років, Григорій 5 років, Іоан 5 років, Віра 3 роки» (TSGIAK Ukrainy, f. 1978, op. 1, d. 12, l. 318).

Упавши з коня, у віці 58 років Назар Каразін помер. Його поховали в сімейному склепі у сільській церкві, але 1964 р. церкву зруйнували, змішавши останки Назара Олександровича із землею, і на цьому місці збудували сільську школу.

Василь Назарович Каразін (30.01.1773 – 04.11.1842). Став відомим ученим, інженером та громадським діячем. Василя Назаровича Каразіна вважають засновником Харківського університету (1805), який зараз носить його ім'я. Народився в с. Кручик Богодухівського повіту Харківської губернії Слобідської України. Початкову освіту здобув у приватних пансіонах Кременчука й Харкова. Після смерті батька, з десяти років був записаний в Ордеський кірасирський полк, потім перебував у списках Семенівського лейбгвардії полку. Формально перебуваючи на військовій службі, він відвідував лекції у Гірському корпусі в Санкт-Петербурзі, де й здобув знання в галузях математики, хімії, фізики, ботаніки, медицини та природознавства (Abramov 1891; Bagaley 1895; Volebruch etc. 2005; Danilevsky, 1866).

У 1798 р. він хотів таємно перебратися за кордон, щоб одружитися з покоївкою матері, удосконалитися в науках і уникнути тодішнього суворого режиму, але був затриманий під Ковном і, випереджаючи донесення влади, надіслав імператорові покайного листа. Імператор Павло I дарував йому прощення після особистого побачення і відправив на державну службу до палацової канцелярії. Після сходження на престол Олександра I В. Каразін надав йому свій план перетворень у Росії. Олександр I схвально поставився до цих ідей — і Василь Каразін отримав посаду правителя справ Головного правління училищ. Він почав працювати над укладанням «правил народної освіти»,

брав участь у підготовці проектів університетських (Московського, Вільнюського, Казанського та Харківського) та академічних (Російської академії наук) статутів; ініціював створення спеціального друкованого органу міністерства: «Ежемесячные сочинения об успехах народного просвещения» (Schilder 1904, 31-36).

Безперечно, однією з найважливіших заслуг В. Каразіна стала ініціатива створення Харківського університету (1804–1805), який за його задумом мав бути осередком освіти в Україні та Росії, «щоб представники всіх звань та станів могли знайти можливість для своєї освіти». До цієї думки він схилив місцеве дворянство, яке погодилося пожертвувати на цю справу 400 тис. рублів. Інші пожертвування (купецтва та громадян, катеринославського дворянства тощо) були отримані також завдяки впливу Каразіна. Він залучив до цієї справи найвідоміших діячів серед усіх станів. До речі, задовго до звільнення Болгарії від османського ярма, ще 1831 р., В. Каразін висунув ідею створення університету в Софії «на батьківщині моїх предків болгар» (Sochinenia 1910, 16-17).

Активна громадська діяльність «дрібнопомісного дворянина та поміщика» не подобалася імператорському оточенню, представники якого за допомогою палацових інтриг скомпрометували його перед імператором та домоглися усунення з Санкт-Петербурга. У Кручику, своєму родовому маєтку, Каразін провів більшу частину свого життя (понад 40 років). Живучи в селі, він продовжив втілювати мрії, але вже не у всеросійському масштабі, а в межах свого маєтку: заснував народну школу для дітей своїх кріпаків, створив сільську раду, куди увійшли найбільш гідні представники села, створивши прецедент місцевого самоврядування у кріпосній Росії. Каразін заснував і сільську касу взаємодопомоги, коштом якої утримувалися священник, учитель, сільський поліцмейстер і пожежна команда, а також родини, у яких чоловіки були призвані до армії.

У своєму маєтку він займався науковими дослідженнями з різних галузей науки, писав листи імператорові Олександру І, де висловлював свої думки щодо питань внутрішньої та зовнішньої політики. Протягом 1820–1821 рр. за критику наявного суспільного

ладу він був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці. Проводячи спостереження у своїй сільській метеорологічній станції, він дійшов висновку про необхідність створення мережі метеорологічних станцій по всій Росії для постійного спостереження природних явищ і здійснення передбачень погоди. Він висловив ідею застосування електричної сили з верхніх шарів атмосфери для потреб людини й народного господарства. Однією з найважливіших його наукових ідей є розроблення проєктів застосування пари для опалення. Так Каразін геніально передбачив можливість опалення цілих міст газом та паровим опаленням (Тігіу 1907). В. Н. Каразіна по праву вважають одним із піонерів у виробництві та зберіганні харчових концентратів та консервування м'ясних продуктів. Саме він є автором ідеї будівництва каналів для зрошення земель та створення «штучного дощу» (меліорації), а серед його хімічних винаходів — виробництво селітри, ідея нового методу та пристрою для дистиляції спирту, створення економічних печей зі зменшеним використанням палива, видобуток азотної кислоти, суха дистиляція дерева та ін. Найбільш визначні його праці — статті з метеорології.

Багато ідей В. Н. Каразіна втіляться в життя значно пізніше в різних країнах. Не дарма сучасники називали його «українським Ломоносовим». У 1811 р. заснував Філотехнічне товариство та наукову збірку при ньому для пропаганди сучасних технічних ідей, що їх висловлювали різні вчені. В. Н. Каразіна по праву можна вважати нашим сучасником, коли йдеться про екологічні проблеми, бо понад два століття тому він гостро критикував забруднення річок, писав про необхідність дбайливого ставлення до природи. До сьогодні збережено дендропарк, який створили його батько та брат Іван Каразін у їхньому родовому маєтку, а також університетський ботанічний сад у Харкові, що на сьогодні є національними лабораторіями з рослинництва та лісівництва. Останнім науковим і практичним здобутком Каразіна стало вивчення та розвиток технології виноводства та виноградарства у Криму.

Повертаючись із Криму, він застудився та помер у будинку свого сина Філадельфа у м. Миколаїв, де й похований у сімейному некрополі.

Лише після смерті В. Н. Каразіна його ідеї та наукові відкриття будуть гідно оцінені, він увійде в історію науки й техніки, в історію народної освіти та його почнуть характеризувати як особистість, яка випередила свій час на 100–150 років (Rasvitie estestvoznania v Rosii 1977).

Ще за життя В. Н. Каразін був обраний Почесним членом Харківського та Московського університетів, а Харківський університет, як уже зазначалося, сьогодні по праву носить його ім'я та продовжує гідні традиції. У 1907 р. в Харкові було урочисто відкрито пам'ятник В. Н. Каразіну, одна з вулиць міста названа на його честь. В університеті щорічно організовують наукові Каразінські читання.

В. Н. Каразін одружився з високоосвіченою жінкою знатного роду — Олександрою Мухіною—Бланкенагель, яка народила йому сім спадкоємців: Пелагею, Василя, Філадельфа, Єгора, Олександра, Миколу та Валеріана. Вона на 18 років пережила свого чоловіка. Незабаром після смерті Василя Назаровича Олександра Василівна залишила Харків і з родиною сина Миколи оселилася в с. Анашкіно Звенигородського повіту Московської губернії, яке дісталось їй у спадок від батька. Символічно, що душа її відійшла у вічність 1861 р., у день її весілля з Василем Назаровичем — 24 травня. Похована на цвинтарі села Каринського, того ж повіту. За переказами, в Каринському був сімейний некрополь, який об'єднував поховання Голікових та Мухіних, Бланкенагелів та Каразіних. Поряд із могилою Олександри Василівни спочиває прах синів Єгора та Миколи. На території місцевого монастиря збереглося кілька надгробних плит, серед яких була і мармурова плита з могили Миколи Васильовича Каразіна, текст якої дозволяє з'ясувати дату його смерті (1874).

Розглянемо родовід Каразіних за двома основними лініями: по лінії Василя Назаровича Каразіна та його молодшого брата — Івана Назаровича. Родовід по лінії їх сестри через відсутність даних на сьогоднішній день я розглядати не буду, хоча він також заслуговує на увагу, оскільки пов'язаний з лінією Івана Степановича Ризького, першого ректора Харківського університету (1805–1806, 1808–1811).

Першою дитиною, що народилася 1806 р. в родині Василя Назаровича та Олександри Василівни Каразіних, була їхня єдина

дочка Пелагея Василівна Каразіна (хоча деякі джерела вказують на те, що ще була й донька Феодосія, але підтверджень цього я не знайшов), названа на честь своєї бабусі Пелагеї Іванівни Бланкенагель (уродженої Голікової, доньки відомого в Росії історика, який став автором праці «Дії Петра Великого» в 30 томах). Її доля і дата смерті невідомі. Відомо, що Пелагея Василівна мала двох дочок — Олімпіаду та Пульхерію. Фатальну роль у долі творчого спадку В. Н. Каразіна відіграв чоловік доньки, доктор І. А. Севцилло. У 1836 р. В. Н. Каразін зимував у Харкові, його зять поїхав у Кручик і вирішив наказати обігріти сільський будиночок. Незграбні слуги, за спогадами Філадельфа Каразіна, запалили одночасно всі печі. Зять Каразіна пішов розпоряджатися по господарству. Повернувшись, він побачив охоплений полум'ям будинок. Замість того, щоб рятувати його, він поїхав геть. У цій пожежі згоріла чудова бібліотека, прибіл. 5 тис. томів — найцінніші зібрання історичних документів, рукописів, книг, автографів, зокрема самого В. Н. Каразіна, а також велика (1500 книг) чудова бібліотека І. І. Голікова, яку він залишив у спадок своїй доньці. Цю втрату В. Н. Каразін оплакував все життя. Подальша доля Пелагії невідома (Bereziuk 2003, 58-69).

Першим сином Василя Назаровича є **Василь Васильович Каразін (1807–1847)**. Закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету. У 1824 р. в «Українському журналі» (№ 23-24, с. 238-259) було вміщено статтю «Про місяць» (у примітці до неї сказано: «3 *Astronomie de l'amateur, par G. Hirzel. 1820*»). Переклад з французької належав 17-річному студенту Василю Каразину. У 1825 р. у друкарні Харківського університету вийшла його книга «Іліодометр для перевірки годинника, або показник часу сходження та заходу Сонця усі дні року, під 48 паралелями, від 40 до 69 ступеня північної широти» (2 частини). Представляючи це видання, видавець висловлював впевненість, що «співвітчизники не оминуть увагою первітного твору молодого автора, що був дозволений найпершим в імперії вченим станом, Санкт-Петербурзькою Академією наук і коштував йому трирічної наполегливої праці й витрат». Ця робота молодого Каразіна була помилково включена до каталогу Смірдіна як твір Василя Назаровича

Каразіна. Так вона і продовжувала кочувати бібліографічними покажчиками дотепер, аж поки зусиллями Н. М. Березюк не вийшло відновити істину (Bereziuk 2003, 58-69).

Закінчивши школу підпрапорщиків, Василь Васильович Каразін служив у фортеці російського військового флоту Свеаборг. Прапорщиком 2-ї армії 37-го егерського полку протягом 1828–1829 рр. він брав участь в одинадцяти битвах і сутичках у період російсько-турецької війни. У битві за Варну він отримав тяжке поранення. Після виходу підпоручика В. В. Каразіна у відставку батько, турбуючись про долю університетської бібліотеки, переконав свого старшого сина порушити клопотання про призначення його понадштатним помічником бібліотекаря без утримання. Проте бібліотечна робота не зацікавила молодого Каразіна. Прослуживши в бібліотеці чотири місяці (3 травня — 8 вересня 1840), він подав у відставку (TsDIAK Ukrainy, f. 2031, op. 1, d. 25, ll. 74, 88).

Блискуче знаючи багато європейських мов, В. В. Каразін займався перекладами російських поетів французькою мовою. Йому належить переклад з французької російською статті батька «Польське питання» (1839). Протягом багатьох років Василь листувався з батьком, який був позбавлений цього права. Отримавши у спадок належну йому частину маєтку у с. Кручик, колишній підпоручик не міг стати господарем і відпустив селян на волю. На 40-му році життя Василь продав належну йому частину спадщини зятю І. А. Севцилло і доживав у сільській глушині, на самоті, з 87-рублевим пансіоном на рік.

Про другого сина В. Н. Каразіна Єгора (Георгія) Васильовича Каразіна (нар. 1809 р.) відомо лише те, що він служив прапорщиком у знаменитому лейбгвардії Семенівському полку. У відомому «Критико-біографічному словнику» З. М. Венгерова (с. 348) Георгій Каразін згаданий як упорядник словника французьких омонімів. І хоча не вийшло знайти такого словника, немає підстав сумніватися в достовірності відомостей найвідомішого російського бібліографа. Французька була робочою мовою В. Н. Каразіна, зокрема й мовою спілкування, як це було прийнято в дворянських сім'ях. Від батька та матері сини успадкували здібності та інтерес до літературно-

перекладацької діяльності. Похований Єгор у сімейному склепі Бланкенагелів-Голікових у с. Каринське Звенигородського повіту Московської губернії. Спадкоємців у нього немає (Bereziuk 2003).

Третім сином В. Н. Каразіна був **Філадельф Васильович Каразін (1810 – 01.10.1878)**. Він народився в Москві, де на той час жили Каразіни, закінчив Московську гімназію та словесне відділення філософського факультету Харківського університету (1829). З 1836 по 1853 р. жив у м. Миколаїв (на вул. Спаській) та служив при штабі Чорноморського флоту на посаді чиновника з особливих доручень у канцелярії адмірала М. П. Лазарева. У 1849 р. Ф. Каразін запропонував побудувати дорогу до Спаського джерела за гроші, зібрані від продажу води, тому що під'їзні шляхи до басейну були непорядковані, що ускладнювало роботу водовозів. Зі зміною Головного командира 1851 р. Каразіну наказано припинити збирання грошей і передати справу міській управі. Упродовж 1851–1852 рр. він кілька разів звертався до Головного командира Чорноморського флоту в Миколаєві М. Б. Берха, пропонуючи очистити від піску дорогу й виправити засипаний піском дах над басейном, а також посадити вздовж дороги куші бузку й жовтої акації, півники й тюльпани — для краси й міцності ґрунту. Але Берх відсторонив Каразіна від цієї роботи через часті відрядження з міста у справах служби останнього (Entsiklopedicheskiy slovar 1999).

З 1854 по 1862 рр. Ф. В. Каразін служив у Міністерстві державного майна в Санкт-Петербурзі, а з 1862 р. перейшов на службу до Міністерства внутрішніх справ (до департаменту загальних справ) і незабаром після того вийшов у відставку в чині дійсного статського радника. Ф. В. Каразін став доволі відомим завдяки виданню праць свого батька та матеріалів для його біографії. Адмірал Лазарев, у якого служив Філадельф Васильович, зацікавився життям і діяльністю В. Н. Каразіна і звернувся до Філадельфа Васильовича із пропозицією скласти біографію батька. Перша стаття Ф. Каразіна під назвою «В. Н. Каразін» була опублікована в «Северной пчеле» 1860 р. у вигляді відповіді на статтю Г. П. Данилевського, що з'явилася в тому самому журналі. Слідом за цією статтею Г. П. Данилевський надрукував без підпису в «Современной летописи», а потім і в «Украинской старине»

лист Ф. В. Каразіна про стосунки його батька з В. Г. Анастасевичем як спростування записки Анастасевича, що її видав О. М. Бодяньський у «Чтениях Московского общества истории древностей». На початку 1870-х рр. Ф. В. Каразін опублікував у «Русской старине» низку дуже важливих і цікавих матеріалів щодо біографії свого батька; у тому ж виданні він помістив цінне дослідження під назвою «Василь Назарович Каразін, засновник Харківського університету» (за підписом «вихованець Харківського університету 1820-х років»). У 1894 р. у статті «З паперів А. Г. Тройницького» вміщено лист Ф. В. Каразіна до Тройницького від 17 листопада 1842 р., що містить біографічні дані про В. Н. Каразіна, який перед цим помер («Адреса-календарі») 1830, 1840, 1850, 1860 років; «Сучасна літопис», 1865, № 16, 13-15; «Українська Старина», Г. П. Данилевського 99-109, 166-168; 307-312, 532, 551, 566, т. III, 326-366, 700-722, т. IV, 68-80, т. V 82-83, 661-669, т. VII, 228-235, 567-568; «Відповідь Оресту Міллеру»; «Журнал міністерства народної освіти», 1872, № 2, 302; «Знайомі», альбом М. І. Семєвського 41, 112; В. С-ий (Изд-во Половцова).

Як уже зазначалося, Ф. В. Каразін був одружений з донькою контрадмірала Ф. Цаца Євгенією Федосіївною, гречанкою за національністю, яку він через чотири роки (1840) втратив разом з малолітньою донькою (1837–1839), ім'я якої поки що не вийшло встановити. Доля двох його синів Миколи та Філадельфа практично невідома. Про Філадельфа, щоправда, відомо більше. Впевнений, що додаткове вивчення матеріалів з фондів Миколаївського обласного державного архіву та Російського державного архіву Військово-морського флоту проллє світло на це питання. Філадельф помер на 68-му році життя в Санкт-Петербурзі. Похований на Митрофаніївському православному цвинтарі.

Син Філадельфа — **Філадельф Філадельфович Каразін (1840–1866)** за сімейною традицією, що склалася, став морським офіцером і досліджував Далекий Схід. Народився в м. Миколаєві, де на той час служив його батько. Після закінчення Санкт-Петербурзького морського корпусу в 1857 р. був направлений в гардемарини й до 1861 р. ходив у Балтійському та Чорному морях. У 1862 р. на корветі «Богатир»

(під командуванням капітан-лейтенанта П. Чебишева) здійснив перехід на Тихий океан. У 1863 р. отримав звання лейтенанта. У 1863 р. Ф. Каразін тимчасово був переведений на корвет «Новик» (ком. капітан К. Г. Скриплев) і брав участь у ньому в роботах експедиції підполковника Корпусу флотських штурманів (КФШ) В. М. Бабкіна з опису вод затоки Петра Великого на Далекому Сході. Коли було здійснено повний опис усієї затоки та острова «Русский», в 1865 р. видано мапу, де острів позначений повністю і названий на ім'я першого військового губернатора Приморської області контрадмірала П. Казакевича. Спочатку острів поперемінно називали то «Русским», то «Казакевича», однак після закінчення Другої світової війни за ним остаточно закріпилася нинішня назва — «Русский». У період 1863–1864 рр. на корветі «Богатир» під командуванням контрадмірала А. А. Попова він брав участь у поході Тихоокеанської ескадри до берегів Північної Америки. Після походу, повернувшись до Європи та перебуваючи в Лісабонському порту, Ф. Ф. Каразін несподівано помер. На прохання рідних тіло капітана Ф. Каразіна перевезли до Миколаєва, де його й поховали в одному склепі з дідусем Василем Назаровичем Каразіном (Stepanov 1976).

Після смерті Ф. Ф. Каразіна один з мисів затоки Петра Великого було названо його іменем (цей мис було повністю описано, коли мічман Каразін брав участь в експедиції 1862–1863 рр.). Мис Каразіна розташований у 8 кбт до SW від острова Скрипльова. Він утворений скелястим стрімким схилом пагорба висотою 46,2 м, розташованого в північно-східній частині півострова Житкова. Мис Каразіна облямований уламками скель. Риф з найменшою глибиною 0,5 м простягається на 3,6 кбт на N від мису Каразіна й оточує північно-східний берег півострова Житкова. Глибини в районі рифу нерівні (Mys Karazina).

Четвертий син Василя Назаровича — **Каразін Олександр Васильович (1814–1837)** вступив у 1829 р. до Харківського університету на фізико-математичне відділення філософського факультету, але 1831 р. Василь Назарович відправив сина до Санкт-Петербурга для вступу до Морського корпусу. Можна припустити, що стан здоров'я

не дозволив Олександрю бути зарахованим до елітарного, улюбленого імператором навчального закладу. У 1832 р. він вдруге вступив до Харківського університету та закінчив його 1833 р. з відзнакою. У 1837 р. В. Н. Каразін знову поїхав з Олександром до Санкт-Петербурга, мріючи про призначення його на військову службу. Тут він пережив страшне горе — раптову смерть Олександра, причини якої невідомі. У листі до графа Бенкендорфа від 13 лютого 1837 р., вражений нещастям, він написав: «Четвертий син, молодий чоловік надзвичайних здібностей, на жаль, помер у Санкт-Петербурзі саме в той час, коли я думав про представлення його Вашій ясновільможності» (пер. з рос.)² (Sochinenia, pisma 1910, 813).

Про п'ятого сина В. Н. Каразіна — **Каразіна Миколу Васильовича (07.06.1816 – 1874)** відомо лише те, що за сімейними традиціями він був людиною військовою. На службу вступив унтерофіцером до Борисоглібського полку в лютому 1836 р., того ж року був переведений у юнкери, а потім у корнети. У 1840 р. отримав звання поручика. У 1842 р. звільнений зі служби з Чугуївського уланського полку за «домашніми обставинами» з нагородженням званням штабсротмістра. У військових походах участі не брав, але за старанність на службі неодноразово нагороджувався почесними грамотами і був «атестований гідним». 11 червня 1845 р. прізвище М. В. Каразіна внесено в другу частину Дворянської книги родоводу Московської губернії і отримав грамоту про дворянство (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1253, ll. 6-6a). З матір'ю та своєю сім'єю проживав в успадкованому Олександром Василівною маєтку в с. Анашкіно Звенигородського повіту Московської губернії. Раніше власниками села були: Настасья Болотникова та її син Андрій (1558), Яків Максимович Стрешнев (1678), генерал-майорша Пелагея Іванівна Бланкенагель (уродж. Голікова, дочка письменника-історика І. І. Голікова), засновник Харківського університету Василь Назарович Каразін (до 1842), а потім його син — штабс-ротмістр Микола Васильович Каразін (1852) та онук Миколи Васильовича — Борис Володимирович Каразін (з 1911 до 1918) (Anashkino).

² Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторіві статті.

Поблизу с. Анашкіно розташовувалися села Дяденькове та Іваньєве, які теж перейшли до Каразіних. Це була мальовнича місцина серед лісів і полів у Підмосков'ї, поряд височів неймовірний Савино-Сторожевський монастир, що неподалік с. Каринське, а також церква Різдва Христового, розташована на високому березі Волги. Сьогодні с. Анашкіно розташовано в Єршовському сільському окрузі Одинцовського району Московської обл., тут химерно поєднуються старовинні фортечні мури й садиби, а також будинки сучасних московських мільйонерів та мільярдерів. Невідомо, чи зберігся будинок Каразіних до сьогодні.

Микола Васильович був одружений з дочкою капітана артилерії Феодосією Миколаївною Давидовою, яка народила йому шістьох дітей: синів — Миколу (1842) та Володимира (Вадима) (1847), дочок-близнюків Наталію та Євгенію (1840), Олександрю та Марію (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1253, ll. 6-6a), а також Бориса, який і успадкував маєток в с. Анашкіно і якому він належав з 1911 аж до революції 1917 р. Подальша його доля залишається невідомою. Можливо, робота в Московському обласному державному архіві та відвідини цих місць дозволять не лише висвітлити поки що невідомі сторінки життя Василя Назаровича Каразіна, а й знайти його прямих нащадків.

Я не маю відомостей, чим займався Микола Васильович до кінця свого життя. Імовірно, він, як і його знаменитий батько, брав активну участь у житті московського дворянства, займався науковими дослідженнями в галузі природознавства. Відомо, що він винайшов уперше у світі «копильну рідину», або «рідкий дим», про який писав: «Смак цього м'яса не тільки однаковий з копченим, але є ще приємнішим. Та й не може бути інакше, бо зі складників диму не оцет і не смола дають цю особливу пряність, властиву копченим продуктам, але єдино відкрита мною рідина» (Kompania Virtex FOOD).

Через півтора століття група вчених, використовуючи сучасні технології Новосибірського наукового центру, реалізувала ідею М. В. Каразіна і створила технологію виробництва копильних рідин на промисловій основі. Новий продукт отримав назву «рідкий дим» (пер. з рос.). У 1994 р. був зареєстрований перший патент на технологію

одержання копильних препаратів із диму цінних порід деревини. Активну роботу із запровадження цього відкриття в Росії розпочала лише 2000 р. виробнича фірма «Віртекс» (Kompania Virtex FOOD). М. В. Каразіна поховано поряд з матір'ю на цвинтарі с. Каринське на території Сава–Сторожівського монастиря.

Син Миколи Васильовича та онук Василя Назаровича — **Каразін Микола Миколайович (04.11.1842 – 19.12.1908)** — став відомим російським письменником і художником-баталістом, учасником Середньоазійських та Балканських походів. Народився у слободі Ново-Борисоглібській Богодухівського повіту Харківської губернії. До десяти років виховувався в підмосковному маєтку Анашкино у своєї бабусі Пелагії Іванівни Голікової-Бланкенагель, потім розпочав навчання у 2-му Московському кадетському корпусі, після закінчення якого 1862 р. став офіцером Казанського драгунського полку. Каразін брав участь у придушенні польського повстання в період 1863–1864 рр. З дитинства відчуваючи великий потяг до живопису, М. М. Каразін 1865 р. вийшов у відставку в чині штабскапітана і вступив до Санкт-Петербурзької академії мистецтв, де два роки навчався під керівництвом відомого баталіста Б. П. Віллевальде (NBA RAKh, f. 789, op. 5, d. 138, ll. 1-21).

У 1867 р. М. М. Каразін залишив академію, щоби взяти участь у поході до Бухари. Призначений знову на службу поручиком у 5-й Туркестанський лінійний батальйон, він вирушив до Туркестану і, командуючи ротою, відзначився у боях при аулах Ухум і Хаят, під час штурму Чапан-атинських висот під Самаркандом, під Ургентом і при Кара-Тепе. За це Каразін отримав орден Св. Володимира 4-го ступеня з мечами та бантом, чин штабскапітана та грошову нагороду. Але особливу мужність він виявив у бою на Зерабулакських висотах, де на чолі свого напівбатальйону, за наказом генерала Абрамова, повів наступ і стрімкими атаками затримав головні сили бухарців. У цьому завзятому і важкому бою Каразіну довелося брати участь у рукопашній сутичці, під час якої ударом прикладу в нього була зламана шабля. Коли після закінчення бою генерал Кауфман побачив у Каразіна в руці лише один ефес від шаблі, то сказав йому: «Ви

зіпсували свою зброю; добре, я надішлю вам іншу». Наступного дня Каразін отримав золоту зброю з написом «за хоробрість» (Агірова 2005). У Туркестані він познайомився з генералом Черняєвим, англійським журналістом Мак-Хаганом та художником В. В. Верещагіним, з якими він знову зустрінеться в Балканському театрі військових дій. У 1870 р. М. М. Каразін був переведений у 4-й Туркестанський лінійний батальйон і того ж року знову вийшов у відставку в званні капітана з мундиром. Відтоді починається літературна та художня діяльність Каразіна, якій він і присвятив потім усе своє життя.

Вкрай вразливий і спостережливий, Каразін з особливим інтересом справжнього художника придивлявся до нової йому природи Середньої Азії, до типів і звичаїв тубільців. Військові походи дали можливість близько вивчити побут російського солдата. Перші його малюнки, відтворені в політпажах, були вміщені у виданні «Всемирные иллюстрации» за 1871 р. Також Каразін створив перші в Росії художні поштові листівки, які видала Община Св. Катерини. У 1874 та 1879 рр. Каразіну, як знавцю краю, Російське географічне товариство запропонувало взяти участь у наукових експедиціях до Центральної Азії для дослідження басейну Аму-Дар'ї. За малюнки, які були додані до журналів цих експедицій, Каразіну присуджено найвищі нагороди на географічних виставках Парижа та Лондона, він був обраний членом Російського географічного товариства. Мені пощастило побувати у квартирі на Мийці в Санкт-Петербурзі в гостях у прямих нащадків Івана Назаровича Каразіна — брата Василя Назаровича. Вдалося подивитися альбоми, малюнки, книги та особисті речі Миколи Миколайовича Каразіна, які дбайливо зберігали його правнуки. За результатами наукового відрядження до Болгарії в 2008 р. вдалося видати «Щоденник» та «Репортажі» М. М. Каразіна, які він написав та проілюстрував у період російсько-турецької війни 1877–1878 рр. (Karazin 2008).

За сербсько-турецької та російсько-турецької війни 1876–1878 рр. Каразін був військовим кореспондентом-ілюстратором Санкт-Петербурзького журналу «Нива». Його начерки пером, олівцем та аквареллю з натури давали яскраву картину похідного та бойового

життя російських військ у балканському театрі військових дій. Ці ілюстрації публікували найкращі закордонні видання й вони принесли Каразіну широку популярність. У 80-х рр. XIX ст. Каразін, за Високим наказом, був відряджений до Туркестану для складання ескізів до картин, які йому було доручено написати на теми з походу російських військ до Хіви й Бухари (Terent'ev 1903).

Результатом цього відрядження було створення семи великих батальних картин, що зберігаються нині в Державному російському музеї: «Взяття Ташкента», «Вступ російських військ у Самарканд 8 червня 1868 р.», «Хівінський похід 1873 р.», «Перехід Туркестанського загону через мертві піски до колодязів Адам-Крилган», «Перше військо на Аму-Дар'ї», «Переправа Туркестанського загону у Шейх-арика», «Зерабулак», «Текінська експедиція 1881», «Штурм Геок-Тепе». Проте не батальними полотнами завоював гучне ім'я М. М. Каразін. Нервовий за вдачею, живий, рухливий і вічно діяльний, Каразін не любив писати олією великі картини, які вимагають довгої та посидючої роботи. Свою славу першого в Росії аквалериста і кращого малювальника-ілюстратора він заслужив своїми незліченними роботами аквареллю, олівцем та пером. Маючи багату фантазію і чудовий художній смак, Каразін відрізнявся надзвичайною швидкістю і легкістю в роботі. Працездатність та продуктивність його були дивовижні (Sadoven 1955).

Світ творів М. М. Каразіна — переважно східні околиці імперії. Природа Середньої Азії та азійські типи — улюблений сюжет його художніх творів. В акварельному живописі він створив особливий стиль. Його картини та малюнки можна відразу впізнати: сильні світлові ефекти, яскраві контрасти, особливий дещо похмурий колорит, чудова композиція та нескінченна фантазія. З особливою майстерністю Каразін зображував коней, у чому з ним міг змагатися лише Цвіркунів.

Літературні твори М. М. Каразіна становлять 20 томів, багато з них спочатку з'явилися в журналі «Дело» в період 1880-х рр. Більшість його повістей та оповідань присвячено художньому зображенню життя середньоазійського сходу. Найкращими й найвідомішими повістями вважають: «На далеких околицях», «Погоня за наживою», «Двоногий вовк», «У очеретах» (пер. з рос.) та інші. В них багато уваги приділено

й військовим подіям епохи завоювання туркестанського краю. Один з найбільших романів Каразіна — «У пороховому диму» (пер. з рос.) — присвячений війні за визволення Сербії.

За редакцією М. М. Каразіна та з його ілюстраціями з'явилися два видання «Ченслера» Жуля Верна (1875 та 1876); він оформляв видання М. Гоголя, Д. Григоровича, Ф. Достоєвського, М. Некрасова, О. Пушкіна, Л. Толстого, І. Тургенєва та багатьох інших відомих письменників і поетів. У період 1904–1905 рр. П. П. Сойкін видав повне зібрання літературних творів М. М. Каразіна, у 1907 р. М. М. Каразін за свої досягнення в російському живописі був обраний членом Російської академії мистецтв. До кінця життя Каразін не поривав зв'язку з військовими колами, з особливою любов'ю згадував своє бойове та похідне життя і, хоча не носив військовий мундир, ніколи не розлучався зі своїми бойовими відзнаками. В останні роки свого життя (з весни 1907 р. по 19 грудня 1908 р.) М. М. Каразін тяжко хворів і практично не виходив з дому, але продовжував працювати у своїй майстерні, що розташована в будинку № 37 на Люцевській вулиці (нині вул. Чкалова, м. Гатчина). Лікарі вважали, що в Гатчині сухе повітря порівняно з Ліговом, де була його дача, і що це мало полегшити страждання від хвороби серця й легенів.

Помер Микола Миколайович у Гатчині 19 грудня 1908 р. Похований на цвинтарі Олександрівській лаври у Санкт-Петербурзі. Завдяки сприянню Ольги Каразіної, яка мешкає в Санкт-Петербурзі, мені вдалося розшукати могилу М. М. Каразіна. Зі смертю Миколи Миколайовича Каразіна на генеалогічному дереві Каразінних обривається гілка прямих спадкоємців. У М. М. Каразіна, за відомостями Л. П. Аріпової та Л. О. Дешко, була єдина дочка Марія Миколаївна (у заміжжі Барикова), яка мала дві дочки. Перша дочка — Магдаліна Федорівна (за чоловіком Фракман), поїхала до Англії. Дати життя, її емігрантська доля невідомі. Можливо, по лінії її дочки Магди хтось є у Великій Британії, але нам це поки що невідомо. Друга дочка Марії Миколаївни — Тамара Федорівна Барикова (1901–1998) — народилася в Петербурзі. У період блокади Ленінграда евакуювалася до В'ятки, де й прожила все своє життя. Дітей не мала.

Про останнього, шостого сина В. Н. Каразіна — **Валеріана Васильовича Каразіна**, якихось детальних відомостей виявити не вдалося. Відомий рік його народження — 1823. У Російському державному історичному архіві, у документах Департаменту герольдії є згадка про Валеріана. В алфавітному списку В. Н. Каразіна є згадка про «сина Валеріана, 5 років роду» та в родоводі списку 1850 р. (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1254, ll. 18-26, 32-33). Єдина згадка про нього — у списку студентів 1 курсу юридичного факультету Харківського імператорського університету за 1840–1841 рр. (Bereziuk 2003).

Молодшим братом Василя Назаровича Каразіна був **Іван Назарович Каразін (1780–1836)**, від якого походить друга лінія родоводу Каразіних. І. Н. Каразін — ботанік, акліматизатор, громадський діяч, засновник Краснокутського дендропарку. Народився в с. Кручик Богодухівського повіту Харківської губернії. Успадкував від батька маєток Основинці (що біля м. Краснокутськ), де й прожив більшу частину свого життя. На відміну від свого старшого брата, він продовжив традиції роду й пішов служити в армію. З 1785 р. дворянин І. Н. Каразін був зарахований каптенармусом у Лейбгвардії Ізмайлівський полк і 1790 р. у тому ж полку став сержантом. У січні 1797 р. переведений підпоручиком до Київського гренадерського полку, але вже у жовтні того ж року звільнений з цього полку. У травні 1801 р. за Високим наказом нагороджений і призначений в Катеринославський кірасирський полк поручиком, 30 вересня 1801 р. вийшов у відставку через хворобу в чині поручика, на той час І. Н. Каразіну був 31 рік (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1255, ll. 5-6).

Після відставки Іван Назарович повернувся до свого родового маєтку Основинці, що налічував тоді 377 душ обох статей та 775 десятин землі й завзято розпочав його облаштування. Ще в дитинстві він мріяв закласти тут дендропарк, цю ідею підтримував і старший брат, який випишував для університету цінні види рослин і дерев, деякі з них він передавав братові в маєток. Під дендропарк було виділено 17 га землі, у плануванні вміло використано природний рельєф маєтку, проведено

роботи з відведення води, підготовано два озера, що збереглися й до сьогодні. Іван Назарович підтримував брата у створенні Харківського університету, обидва внесли до комітету правління у справах університету 1 000 рублів, а 25 травня 1803 р. на честь того, що імператор Олександр дав дозвіл на «пожертву харків'янами сум на відкриття університету», він посадив у себе в саду канадську тополю, яку назвав «ровесником Харківського університету» (Pарамонов 2004).

Ознайомившись із досвідом інтродукції рослин і закупивши протягом 1808–1809 рр. у Франції та Німеччині велику партію дерев і саджанців, І. Н. Каразін розпочав систематичну дослідницьку роботу, пов'язану з їхньою натуралізацією на непридатних для сільського господарства землях. До 1832 р. його колекція натуралізованих дерев і саджанців налічувала вже 202 види, більшу частину яких становили хвойні дерева, насіння яких він отримував завдяки допомозі проф. Харківського університету барона М. Біберштейна. Свої дослідження І. Н. Каразін продовжував і в Константиноградському повіті Полтавської губернії, де 1833 р. купив 2 тис. десятин землі, на п'яти з яких посадив ліс. За невтомну працю зі збагачення флори рідного краю цінними господарськими та декоративними рослинами Івана Назаровича було нагороджено Золотою медаллю Петербурзьким імператорським товариством з розвитку лісового господарства (Bereziuk, Gramma 2003).

Про авторитет поміщика І. Н. Каразіна свідчить той факт, що ще у 1805 та 1811 рр. його двічі обирали Богодухівським повітовим справником, почесним доглядачем училищ Богодухівського повіту (1812–1820), з 1818 до 1820 рр., а також 1823 р. він двічі був обраний предводителем дворянства Богодухівського повіту. У 1826 р. тимчасово обіймав посаду Слобідсько-Українського губернського предводителя дворянства. У 1819 р. обраний у колезькі секретарі зі старшинством, а 17 липня 1820 р. нагороджений чином титулярного радника. У серпні 1825 р. його громадська діяльність була відзначена Золотою медаллю Міністерства державного майна та орденом Св. Анни III ступеня (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1255, l. 7).

Особисте життя Івана Назаровича не склалося. Уже в зрілому віці він одружився зі значно молодшою жінкою — Анною Антонівною Мерцаловою, яка мала складний характер. Сімейні сварки стали повсякденністю. У 1828 р. в нього народилася донька Марія, яка прожила лише 4 роки і 4 місяці і померла 13 травня 1832 р. У травні 1834 р. народився син Іван, а через рік — донька Варвара. Буквально через рік після народження доньки, доведений до паралічу черговою сваркою з молодою дружиною, І. Н. Каразін помер напередодні 1836 р. у віці 56 років і був похований у саду свого маєтку Основинці. Сама ж удова постійно знущалася зі своїх кріпаків і була ними задушена у своїй спальні 1 квітня 1836 р. (Рагамонов 2004).

Доля доньки Варвари, що народилася 9 травня 1835 р., досі залишається невідомою. Відомо лише, що вона була хрещена в Миколаївській церкві м. Краснокутська 12 травня, хрещеними батьками стали селяни с. Основинці Петро Григорович Мішак та дружина Василя Даниловича Левченка — Мотрона Герасимівна. Опікуном дітей Івана Назаровича став брат дружини — поміщик Бахмутського повіту, поручик Іван Антонович Мерцалов.

Доля ж єдиного сина Івана Назаровича Каразіна — **Івана Івановича Каразіна (07.05.1834 – 13.09.1903)**, склалася досить вдало. Він продовжив рід Каразіних і став батьком восьми дітей. Іван Каразін був хрещений у Миколаївській церкві м. Краснокутська 13 травня 1834 р. Залишившись з двох років без батьків, виховувався в рідного дядька, а потім у приватному навчальному закладі. П'ятнадцятирічним юнаком, 1849 р., розпочав військову службу, хоча офіційно був зарахований юнкером лише у травні 1850 р. На іспиті в штабі армії він продемонстрував свою ерудицію та здивував комісію пізнаннями в галузях математики, всесвітньої історії, російської та всесвітньої географії, статистики, фортифікації, артилерії, тактики й топографії, вільним володінням англійською, французькою та німецькою мовами. Спочатку він служив у зразковому кавалерійському полку португей-юнкером, а потім 1854 р. став поручником. І. І. Каразін брав участь у походах у складі окремого гренадерського корпусу під час Кримської війни (війна Росії з Францією, Англією, Туреччиною та Сардинією),

був нагороджений бронзовою медаллю на Андріївській стрічці на згадку про Кримську війну 1853–1856 рр. Виїхавши в домашню відпустку, І. І. Каразін захворів та в грудні 1856 р. за власним бажанням вийшов у відставку в чині штабсротмистра (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1255, ll. 12-16; Paramonov 2004, 7-11).

Відтоді Іван Іванович Каразін вирішив продовжити справу свого батька. Після закінчення Харківського університету він значно розширив площу парку та садів, примноживши видову різноманітність нових для краю рослин до 540 найменувань. Вирощені в Краснокутському дендрарії дерева та чагарники прикрасили багато парків України. І. І. Каразін був членом кількох наукових товариств. У 1891 р. нагороджений Великою Золотою медаллю Московського товариства акліматизації, незабаром таку саме нагороду він отримав від Французького товариства акліматизації. У середині 60-х рр. XIX ст. І. І. Каразіна обрали головою Богодухівської повітової земської управи. Перебуваючи на цій посаді, він сприяв розвитку освіти в повіті, будівництву шкіл, лікарень для пересічних людей. Його надзвичайно активна громадська діяльність навіть призвела до того, що місцевий предводитель дворянства звинуватив його «у підбурюванні селянського населення проти поміщиків». Проте І. І. Каразіна в суді було виправдано (Bereziuk Gramma 2003).

У жовтні 1871 р., майже в 40-річному віці, одружився з 20-річною Лідією Миколаївною Решетовою, донькою курського поміщика, титулярного радника Миколи Решетова. Вінчання відбулося у Благовіщенській церкві с. Іскрівка Полтавського повіту Харківської губернії. Свідками по лінії нареченого стали надвірний радник Віктор Безкупський та студент Микола Аніско, а з боку нареченої — колезький реєстратор Решетов та студент, князь Дмитро Голіцин. Подружжя мало вісім дітей: Борис (1874), Лідія (1875), Іван (1878), Надія (1881), Владислав (1883), Олена (1887), Юлія (1889) та Вадим (1891). Їхні нащадки й досі живуть в Україні, Росії та Англії (RGIA — SP, f. 1343, op. 23, d. 1255, ll. 16, 22-24a). Помер І. І. Каразін в Одесі від запалення легенів і був похований 20 вересня у своєму родовому маєтку Основинці Богодухівського повіту в дендропарку поряд із батьком Іваном Назаровичем.

Старший син Івана Івановича Каразіна — **Борис Іванович Каразін (26.02.1874 – 06.04.1937)**, став людиною дуже відомою, депутатом IV Державної думи Російської імперії. Народився Борис Іванович у м. Харків. На відміну від своїх предків, він не служив в армії. Закінчив Харківську гімназію, а потім навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Харківського університету, після закінчення якого 1898 р. переїхав до Санкт-Петербурга, де проходив службу по лінії міністерства фінансів.

У 1900 р. вийшов у відставку і присвятив себе веденню домашнього господарства у своєму маєтку в Основинцях та громадській діяльності. Був членом «Союзу 17 жовтня», обирався помічником харківського повітового предводителя дворянства (1902–1905), гласним Богодухівського повітового та Харківського губернського земських зборів, членом Харківської губернської земської управи (1905–1908) та почесним мировим суддею. Був головою повітової та губернської земських економічних рад, членом губернської земської управи, завідував економічним, шкільним та ветеринарним відділами. Дослужився до чину надвірного радника.

У 1908 р. заснував губернську земську касу дрібного кредиту і був обраний її головою, перебуваючи на цій посаді до обрання в Думу. Саме Борис Іванович організував перший у Росії з'їзд представників кас дрібного кредиту. 1912 р. був обраний членом IV Державної думи від Харківської губернії. Належав до фракції октябристів, після її розколу — до групи «Союзу 17 жовтня». Був головою комісії, створеної для розробки заходів щодо припинення ненормального подорожчання предметів першої необхідності, а також членом комісій — бюджетної, торгівлі та промисловості, фінансової, комісії з відзначення 300-річчя Романових та ін. У роки Першої світової війни, протягом 1914–1918 рр., був членом «Прогресивного блоку» — об'єднання депутатських фракцій IV Державної думи та Держради Російської імперії, яке складалося переважно з представників парламентських партій прогресистів, кадетів, октябристів і «прогресивних російських націоналістів», що зблизилися з октябристами. Після Лютневої революції лідери зазначеного

об'єднання, крім націоналістів, увійшли до Тимчасового уряду Росії — так званого «уряду народної довіри» (Ivanov etc. 2008).

З 1916 р. Б. І. Каразін став представником Державної думи в Особливій нараді для обговорення та об'єднання заходів щодо продовольчої справи. У дні Лютневої революції він був у Петрограді, а вже 8 березня 1917 р. прибув до Харкова, де виступав із повідомленнями про революційні події в Петрограді, робив доповіді про продовольче постачання країни та армії. 4 травня 1917 р. на засіданні Тимчасового комітету Державної думи був обраний членом Наради для розроблення плану фінансових перетворень (4-j sozuv Gosudarstvennoj dumi).

Не прийнявши Жовтневу революцію (1917), він у середині березня 1919 р. емігрував із Криму за кордон. Деякий час жив у Константинополі, торгував рисом та кавою, закупаючи великі оптові партії. Потім через Болгарію прибув до Сербії. У Софії зустрічався з російськими дипломатами старого царського посольства. Як член Державної думи був включений разом з іншими депутатами Держдуми, представниками Денікінського уряду й товариства Слов'янської взаємності, до складу російської делегації, яка мала об'їхати Балканські країни з метою слов'янського об'єднання. У вересні 1919 р. із цією метою делегація відвідала Сербію, Боснію, Герцоговину, Далмацію, Чорногорію. Проте головне завдання Б. І. Каразіна — вивчення можливостей товарообміну між Балканськими країнами і Росією, він писав детальні доповіді в Катеринослав, до штабу армії генерала Денікіна про можливість такого товарообміну. З цією метою він тісно співпрацював із Дунайською комісією з розподілу товарів.

У листопаді 1919 р. на деякий час він повернувся, спочатку прибув до Нахичевані, а потім до Києва, де навіть був обраний головою Києво-Харківського кооперативу для влаштування сільськогосподарських колоній. Потім з України Б. І. Каразін переїхав до Середньої Азії (Ташкент) і на Кавказ, а звідти, мабуть, розуміючи, що більшовики залишаться надовго в Росії, остаточно залишив батьківщину і переїхав до Німеччини. Оселився Б. І. Каразін в 1922 р. в передмісті Берліна.

Останній лист, адресований дочці, датовано 11 червня 1922 р. зі зворотною адресою: Berlin Schunbery, Kozienstr., 31 II «Landkultur». Після цього він переїхав до Югославії, де проводив активну роботу серед емігрантів. Б. І. Каразін помер 6 квітня 1937 р. на 62 році життя, був похований на Новому кладовищі під Белградом (Deshko 2005, 281-289).

Дружина Б. І. Каразіна — Олена Олександрівна (1881), не поділяла погляди свого чоловіка та відмовилася емігрувати. Разом із донькою **Лідією Борисівною Каразіною (1902–1971)** залишилася жити в Харкові. Лідія Борисівна була єдиною та улюбленою донькою Бориса Івановича Каразіна. Народилася в Харкові, провела дитинство в родовому маєтку в Основинцях. Після від'їзду батька її матері довелося продати будинок в Харкові та перейти жити на квартиру в місті. Після приходу до влади більшовиків, 1919 р., Олену Олександрівну (як дружину депутата Державної думи) та доньку Лідію заарештували в їхньому селі, але селяни їх відбили у чекістів, дали грошей на дорогу та допомогли втекти. Олену Олександрівну заарештували ще раз, але звільнили після приходу армії Денікіна. Лідія Каразіна намагалася вступити до Харківського університету, але її навіть не допустили до іспитів, коли в приймальній комісії дізналися, що вона двоюрідна правнучка В. Н. Каразіна. Щоб якимось чином існувати, вона влаштувалася в Чугуєві, де на курсах навчала грамоті червоних командирів 44 (Deshko 2005, 298-308).

Лідія Борисівна Каразіна одружилася з Аркадієм Герашенком, який з батьками жив у Ташкенті. Щоб уникнути подальших репресій в Україні, вони разом переїхали до Узбекистану до глухого кишлаку Чувалачі. Там молоде подружжя займалося фермерським господарством, заклали великий сад, прокопали арики, придбали два трактори, коней та корів, проте радянська влада, яка дійшла й до Середньої Азії, змусила їх переїхати в інше місце. Звідти родина Каразіної перебирається до м. Ош під Ташкентом, де чоловік працював водієм, а Лідія Каразіна вела домашнє господарство. В Узбекистані вони народили трьох дітей: Олега (1925), Ірину (1932), Остапа (1939). У 1940 р. сім'я повертається в Україну (м. Гостомель під Києвом) з наміром

дати дітям добру освіту. Щоб приховати своє дворянське походження, Аркадій пише, що він «тракторист», а дружина секретар-друкарка. «Тракторист» мав за плечима два курси юридичного факультету Ягеллонського університету у Кракові (Польща), досконало володів німецькою, англійською, польською, арабською та узбецькою мовами, а «секретарка» Каразіна закінчила класичну гімназію, добре знала французьку й англійську мови.

Незабаром після війни вся родина переїхала в Київ. Діти здобули чудову освіту, а Олег Геращенко став професором, членом-кореспондентом Академії наук України, директором Інституту технічної теплофізики, засновником вітчизняної школи з теплометрії та теплофізичного приладобудування. Мав двох дітей — Ларису й Ігоря. Лариса досліджує родовід Каразіних, живе в Києві, має двох дочок Тетяну й Ганну та онука. Ігор (1953) після закінчення Київського політехнічного інституту поїхав до Москви. У нього два сини-близнюки Олег та Сергій (1992). Донька Лідії Каразіної Ірина стала логопедом, має двох дітей: дочка Олена (1964) і син Остап (1972) та двох онуків від Олени — Віктора (1990) та Дар'ю (1996). Наймолодший син Л. Каразіної, Остап Геращенко, після закінчення геологічного факультету Київського університету став відомим у країні геологом, професором Норильського індустріального університету, і має трьох дітей: Андрія (1964), Лідію (1981) та Остапа (1983). Лідія була названа на честь бабусі, зберегла й бабусине прізвище, закінчила психологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та виховує сина Олега.

Я не маю зараз інформації про інших дітей Івана Івановича Каразіна — Лідію, Івана, Надію, Олену, Юлю та Вадима. Вийшло простежити долю Каразіних по лінії третього (після Бориса та Івана) сина — **Владислава Івановича Каразіна (03.08.1883 – 1941)**. За професією Владислав Іванович — архітектор та художник. Народився в с. Основинці Богодухівського повіту Харківської губернії. Хрещений 2 вересня в Миколаївській церкві м. Краснокутськ. Як і Микола Миколайович Каразін, Владислав Іванович теж навчався у Всеросійській академії мистецтв (рос. — ВАХ) у Санкт-Петербурзі,

але значно пізніше — у 1904, 1915 рр. (мабуть, з перервою через війну) на архітектурному факультеті у проф. М. Т. Преображенського. Автор надгробного пам'ятника Б. М. Кричевському на Новодівочому цвинтарі (1916). Член Товариства архітекторів-художників Росії, керівником якого був Преображенський. Подальша доля невідома. У Владислава Івановича та його дружини Віри Євгенівни один син — Ігор (1915) (Sait mezhdunarodnogo tsentra semeynoi istorii i genealogii).

Ігор Владиславович Каразін (1915–1994). Закінчив фабрично–заводське училище, працював слюсарем. Закінчив Ленінградський політехнічний інститут із відзнакою. До війни працював над проєктуванням вогнеметів та іншої військової техніки. Учасник радянсько–німецької війни (1941–1945). Капітан-лейтенант Військово–морського флоту СРСР. Після війни працював у державному оптичному інституті, начальником виробництва (1948), а потім головним інженером (1950). З 1952 р. його направляють до Білорусі для покращення сільського господарства директором машино–тракторної станції (МТС). Там він розробив низку оригінальних сільгоспмашин для технічного забезпечення торфовидобутку, а очолювана ним МТС стала рентабельним підприємством. У 1957 р. повернувся до Ленінграда й очолив конструкторське відділення Всесоюзного НДІ телебачення. Його розробки пов'язані з вітчизняним космічним телебаченням, яким оснащується вся літальна техніка. За розробки на тему «Метеор», пов'язані з метеорологічними дослідженнями, був нагороджений Державною премією Ради Міністрів СРСР. Помер у Санкт-Петербурзі (Deshko 2005, 303-304). У Ігоря Владиславовича два сини — Святослав та Володимир.

Старшим сином Ігоря Владиславовича є **Святослав Ігорович Каразін**, який народився 1945 р. в Ленінграді. Закінчив Ленінградський електротехнічний інститут. Служив на Тихоокеанському флоті у Владивостоці. Працював завідувачем відділу науково–дослідного інституту командних приладів, завідувачем лабораторії на заводі з виготовлення систем зв'язку. Зробив істотний внесок у розвиток комп'ютерних технологій у телеграфній техніці. Співатор винаходу «Цифровий вимірювач серії часових інтервалів» (1978) (Deshko 2005, 303-304).

Роком пізніше, 1946 р., теж у Ленінграді народився **Каразін Володимир Ігорович** — нині доктор технічних наук, професор кафедри теорії механізмів та машин, механіко-машинобудівного факультету Санкт-Петербурзького політехнічного університету. 1964 р. вступив до Ленінградського політехнічного інституту ім. М. І. Калініна. У 1970 р. закінчив його за спеціальністю «Технологія машинобудування, металорізальні верстати та інструменти». Після закінчення інституту був прийнятий на кафедру теорії механізмів та машин Ленінградського політехнічного інституту на посаду молодшого наукового співробітника. 1975 р. захистив кандидатську, а 1987 — докторську дисертацію. Протягом багатьох років керує аспірантами й магістрами. Оpubлікував більше ста наукових праць. Наукові інтереси: динаміка машин, дослідження та створення відцентрових випробувальних комплексів. Бере участь у проєкті «Створення програмно-керованих стендів складних рухів для імітації реальних режимів руху». Дійсний член Балтійської академії інформатизації.

Займається підприємництвом. Очолує фірму із виготовлення нестандартного обладнання. У Володимира Ігоровича та його дружини Наталії дві доньки — Ольга (1972) та Ганна (1985). Ольга закінчила музичне училище, театральний інститут (відділення адміністрації та менеджменту). Як і батько, який займається підприємництвом, відкрила дві студентські кав'ярні. Анна закінчила механіко-машинобудівний факультет Санкт-Петербурзького політехнічного університету. Мені пощастило побувати в «дворянському гнізді» Каразіних у Санкт-Петербурзі, яке розташовано поряд з будинком О. С. Пушкіна на Мойці. Прекрасна, дружна та інтелігентна родина, яка дбайливо зберігає реліквії роду Каразіних, влаштувала мені привітний прийом (Iz besid).

Особливу увагу заслуговує Лариса Олегівна Дешко — онука Лідії Борисівни Каразіної. Вона настільки перейнялася історією та долею свого роду, що саме завдяки їй ми знаємо багато про Каразіних. Мені доводилося листуватися й зустрічатися з пані Ларисою, ще коли я працював і жив у Болгарії. Вона надала мені неоціненну допомогу в підготовці книги про Василя Назаровича Каразіна, що вийшла 2005 р.

в Софії, в академічному видавництві «Марин Дринов». Після цього Лариса Олегівна видала кілька книг про Василя Назаровича та його нащадків, здійснює постійну пошукову роботу, доводить чиновникам у міністерствах та інших структурах необхідність увічнення пам'яті роду Каразіних, що стільки дав не лише університету й Харкову, а і світовій науці та культурі.

Список джерел та літератури / References

4-j sozuv Gosudarstvennoj dumy: Hudozhestvennyj fototip. al' bom s portretami i biografijami. Sankt-Peterburg, 1913. (In Russian)

4-й созов Государственной думы: Художественный фототип. альбом с портретами и биографиями. Санкт-Петербург, 1913.

Abramov, Ia. V. *V. N. Karazin: Ego zhishn i obshestvennaia deiatel'nost. Biograficheskiy ocherk.* Sankt-Peterburg, 1891. (In Russian)

Абрамов, Я. В. *В. Н. Каразин: Его жизнь и общественная деятельность. Биографический очерк.* Санкт-Петербург, 1891.

Anashkino, <http://www.anashkino.webs.com>, <http://necropolis.genealogia.ru/posobie5.htm>. Дата перегляду: 19 вересня 2019. (In Russian)

Анашкино, <http://www.anashkino.webs.com>, <http://necropolis.genealogia.ru/posobie5.htm>. Дата перегляду: 19 вересня 2019.

Арипова, Л. П. *Preodoleem stenu zabvenia (O Nikolae Nikolatviche Karazine).* Moskva, 2005. (In Russian)

Арипова, Л. П. *Преодолею стену забвения (О Николае Николаевиче Каразине).* Москва, 2005.

Bagaley D.I. Karazin V. N. *Entsiklopedicheskiy slovar (isd. F. A. Brokgaus, I. A. Efron)*, т. 14. Sankt-Peterburg, 1895, s. 424-425. (In Russian)

Багалей, Д. И. Каразин В. Н. *Энциклопедический словарь (изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон)*, т. 14. Sankt-Peterburg, 1895, с. 424-425.

Bereziuk, N. M. Dostojnie svoego roda (k semejnomu portretu Karazinyh). *UNIVERSITATES: nauka i prosveschenie: nauchno-populiarnij ezhekvartalniy zhurnal [UNIVERSITATES: Science and Education: popular science quarterly magazine = Universities]*, no. 1, 2003, s. 58-69. (In Russian)

Березюк, Н. М. Достойные своего рода (к семейному портрету Каразиных). *UNIVERSITATES: Наука и просвещение: научно-популярный ежеквартальный журнал=Университеты*, № 1, 2003, с. 58-69.

Bereziuk N.M., Gramma, V. N. Slid dobriy i vichniy na semli Slobozhanskiy (Ivan Nazarovich Karazin ta yogo naschadki). *UNIVERSITATES: nauka i prosveschenie: nauchno-populiarnij ezhekvartalnij zhurnal [UNIVERSITATES: Science and Education: popular science quarterly magazine = Universities]*, no. 2 (14), 2003, s. 26-33. (In Ukrainian)

Березюк Н. М., Грамма, В. Н. Слід добрий і вічний на землі Слобожанській (Іван Назарович Каразін та його нащадки). *UNIVERSITATES: Наука и просвещение: научно-популярный ежеквартальный журнал=Университеты*, № 2 (14), 2003, с. 26-33.

Bolebruh, A. G., Kudelko, S. M., Hridochkin. *Vasil' Nazarovich Karazin (1773–1842)*. Kharkiv, 2005. (In Ukrainian)

Болєбрух, А. Г., Куделько, С. М., Хрідочкін А. В. *Василь Назарович Каразін (1773–1842)*. Харків, 2005.

Danilevsky, G. P. *Ukrainskaia starina. Materiali dlia istorii ukrainskoi literaturi I narodnogo obrasovania*. Kharkov, 1866. (In Russian)

Данилевський, Г. П. *Українська старина. Матеріали для історії української літератури і народного виховання*. Харків, 1866.

Deshko L. *Derevo zhizni. Vasiliiy Karazin. Zhivot I deynost. Po sluchai 200 godini ot osnovavaneto na Kharkovskia universitet "V. N. Karazin"*. Sofia, 2005, s. 297-308. (In Russian)

Дешко, Л. *Дерево життя. Василій Каразін. Живот и дейност. По случай 200 години от основаването на Харковския национален университет «В. Н. Каразін»*. София, 2005, с. 297-308.

Deshko, L. *Karazinska kaplitsa. Istoria, fotografii, dokumenti*. Kyiv, 2009. (In Ukrainian)

Дешко, Л. *Каразінська каплиця. Історія, фотографії, документи*. Київ, 2009.

Deshko L. "Lialika milaia, zdravstvui!" (pisma B. I. Karazina docheri). *Vasiliiy Karazin. Zhivot I deynost*. Sofia, 2005, s. 281-289. (In Russian);

Дешко, Л. «Лялика милая, здравствуй!» (письма Б.И. Каразина дочери). *Василій Каразін. Живот и дейност*. София, 2005, с. 281-289.

Entsiklopedicheskiy slovar «Nikolaevtsi, 1789–1999 g.g.». Nikolaev, 1999. (In Russian)

Энциклопедический словарь «Николаевцы, 1789–1999 г.г.». Николаев, 1999.

Iz besid z Volodymyrom, Nataliieiu, Ol'hoiu ta Annoiu Karazinyumu. Cherven' 2004 r. Osobystuj arkhiv M. Stancheva. (In Ukrainian)

Із бесід з Володимиром, Наталією, Ольгою та Анною Каразіними. Червень 2004 р. Особистий архів М. Станчева.

Ivanov, V. Ju., Komzolova, A. A., Rjahovskaja, I. S. *Gosudarstvennaja дума Rossijskoj imperii: 1906–1917*. Moskva, 2008.

Иванов, Б. Ю., Комзолова, А. А., Ряховская, И. С. *Государственная дума Российской империи: 1906–1917*. Москва, 2008.

Karazin, V. N. Pismo Muhanovu S. N. (21 noiabria 1831 g.). *Sochinenia, pisma I bumagi V. N. Karazina, sobrannii i redaktirovannie prof. D. I. Bagaleem*. Khar'kov, 1910. (In Russian)

Каразин, В. Н. Письмо Муханову С. Н. (21 ноября 1831 г.). *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем*. Харьков, 1910.

Kashirin, V. B. Polkovnik Nazar Karazin v Dunaiskih kniazhestvah nakanune I v nachale rusko-turetskoi voiny 1768–1774 gg. *Slavianskiy mir v tretiem tisiachiletii [The Slavic World in the Third Millennium]*, t. 16, no. 1-2, 2021. (In Russian)

Каширин, В. Б. Полковник Назар Каразин в Дунайских княжествах накануне и в начале русско-турецкой войны 1768–1774 гг. *Славянский мир в третьем тысячелетии*, т. 16, № 1-2, 2021.

Компания Virtex FOOD, <https://virtex-food.ru/>. Data perehliadu: 16 bereznia 2019. (In Russian)
Компанія Виртекс FOOD, <https://virtex-food.ru/>. Дата перегляду: 16 березня 2019.

Мус Каразина, <http://wikimapia.org/9408764/ru/Мус-Каразина>. Data perehliadu: 24 travnia 2020. (In Russian)

Мус Каразина, <http://wikimapia.org/9408764/ru/Мус-Каразина>. Дата перегляду: 24 травня 2020.

Nauchno-bibliograficheskiy arhiv Rosiyskoi akademii hudozhestv (NBA RAKh). (In Russian)
Научно-библиографический архив Российской академии художеств (НБА РАХ).

N. N. Karazin. *Dunav v plametsi. Dnevnik na vjennia korespondent. Reportazhi (1877–1878)*. Sofia, 2008. (In Bulgarian)

Н. Н. Каразин. *Дунав в пламъци. Дневник на военния кореспондент. Репортажи (1877–1878)*. София, 2008.

Ofitsyniy sait kompanii «Virteks», www.virteks-food.ru. Data perehliadu: 28 kvitnia 2018. (In Russian)

Офіційний сайт компанії «Виртекс», www.virteks-food.ru. Дата перегляду: 28 квітня 2018.

Paramonov, A. F. Ivan Nazarovich Karazin i ego sem'ya v dokumentax gosudarstvennogo arhiva Khar'kovskoj oblasti. *Khar'kovskij istoricheskij al'manax. Osen' – zima 2004 goda*. Khar'kov, 2004. (In Russian)

Парамонов, А. Ф. Иван Назарович Каразин и его семья в документах государственного архива Харьковской области. *Харьковский исторический альманах. Осень – зима 2004 года*. Харьков, 2004.

Rasvitie estestvoznania v Rosii. *Institut istorii estestvoznania v Rosii*. Moskva, 1977. (In Russian)
Развитие естествознания в России. *Институт истории естествознания и техники*. Москва, 1977.

Rosijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv (RGVIA). (In Russian)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА).

Rosijskij gosudarstvennij istoričeskij arhiv v Sankt-Peterbursi (RGIA – SP). (In Russian)

Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (РГИА – СПб).

Sadoven, V. V. *Russkie hudozhniki-batalisti XVIII – XIX vv.* Moskva, 1955. (In Russian)

Садовень, В. В. *Русские художники-баталисты XVIII – XIX вв.* Москва, 1955.

Sait mezhdunarodnogo tsentra semeynoi istorii i genealogii (MTSIG), <http://genealogy.clan.su/publ/8-1-0-20>. Data perehliadu: 31 sichnia 2020. (In Russian)

Сайт международного центра семейной истории и генеалогии (МЦСИГ), <http://genealogy.clan.su/publ/8-1-0-20>. Дата перегляду: 31 січня 2020.

Sochinenija, pis'ma i bumagi V.N. Karazina, sobrannye i redaktirovannye prof. D. I. Bagaleem. Khar'kov, 1910. (In Russian)

Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Харьков, 1910.

Stanchev, M. G. Dvorianskiat rod Karazinovi (dokumenti i materiali). *Vasilij Karazin. Zhivot i dejnost. Po sluchai 200 godini ot osnovavaneto na Kharkovskia universitet "V. N. Karazin".* Sofia, 2005. (In Russian)

Станчев, М. Г. Дворянский род Каразинови (документы и материалы). *Василий Каразин. Живот и дейност. По случаи 200 години от основаването на Харковския национален университет «В. Н. Каразин».* София, 2005.

Stanchev, M., Vovk, O., Kras'ko, N. Nazar Aleksandrovich Karazin v svetlinata na novite dokumenti. *Spyasanie na B'lharskata akademyia na naukyte*, 2019, no. 5, s. 3-8. (In Bulgarien)

Станчев, М., Вовк, О., Красько, Н. Назар Александрович Каразин в светлината на новите документи. *Списание на Българската академия на науките*, 2019, № 5, s. 3-8.

Stepanov, A. I. *Russkiy bereg. Dalnevostochnoe knizhnoe isdatelstvo.* Vladivostok, 1976. (In Russian)

Степанов, А. И. *Русский берег. Дальневосточное книжное издательство.* Владивосток, 1976.

Shil'der, N. K. *Imperator Aleksandr Pervyj, ego zhizn' i carstvovanie*, t. 2. Sankt-Peterburg, 1904. (In Russian)

Шильдер, Н. К. *Император Александр Первый, его жизнь и царствование*, т. 2. Санкт-Петербург, 1904.

Terent'ev, M. A. *Istorija zavoevanija Srednej Azii*, t. 1. Sankt-Peterburg, 1903. (In Russian)

Терентьев, М. А. *История завоевания Средней Азии*, т. 1. Санкт-Петербург, 1903.

Tihiy, V. N. *Obzor nauchno-literaturnoi deiatelnosti V. N. Karazina*. Khar'kov, 1907. (In Russian)
Тихий, В. Н. *Обзор научно – литературной деятельности В. Н. Каразина*. Харьков, 1907.

Tihiy, V. N. *V. N. Karazin: Zhits i obshchestvennaia deiatelnost*. Kyiv, 1905. (In Russian)
Тихий, В. Н. *В. Н. Каразин: Жизнь и общественная деятельность*. Киев, 1905.

Tsentrāl'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy (TsDIAK Ukrainy). (In Ukrainian)
Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК України).

Mykhailo Stanchev

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: stanchev.m@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2034-5087>

THE KARAZIN FAMILY: A NEW READING (TO THE 250TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF V. N. KARAZIN)

The article, dedicated to the 250th anniversary of the birth of the founder of Kharkiv Imperial University Vasyl Karazin, details little-known episodes of his life and traces the genealogy of the entire Karazin family. Based on a thorough study of archival materials, the author for the first time discusses not only the Bulgarian, but also Ukrainian, Greek, and Polish roots of the Karazin family, calling into question the one-sided views that have long dominated the literature on the subject (for example, regarding the alleged Greek roots of the founder of Kharkiv University). The author's arguments and observations are rooted in the analysis of the records of the Department of Heraldry in the Russian State Historical Archive in St. Petersburg and personal papers of Nazar Karazin preserved in the Russian State Military Historical Archive. The article provides a wealth of biographical information on all members of the Karazin family, starting with Oleksandr Karazin, who settled in the lands of the Sloboda regiments and whom the author considers as the family's founder. The biography of Vasyl Karazin's father, Nazar Oleksandrovych, a colonel in the Russian army during the time of Catherine II, is explored in more detail. On the basis of archival records, the author describes in particular Nazar Karazin's military and diplomatic service during the Russo-Turkish War of 1768–1774. New light is shed on the life of Vasyl Karazin's grandson Mykola Mykolayovych Karazin, a well-known artist, member of the Russian

Academy of the Arts, and writer, who left to posterity a diary and reports from the frontlines of the Russo-Turkish War of 1877–1878. These writings are published by the author of the article in a separate edition. Furthermore, research in the Russian State Naval Archive enables the author to flesh out little-known episodes of the life of one of the sons and another grandson of Vasyl Karazin — Filadelf senior and Filadelf junior, who served in the Russian Navy. The author has also discovered new facts from the lives of descendants of the Karazin family currently living in Ukraine and abroad.

Keywords: V. N. Karazin, anniversary, Karazin family, biography.

Текст надійшов до редакції 10.09.2023.

The text was received by the editors 10.09.2023.

Текст затверджено до друку 05.11.2023.

The text is recommended for printing 05.11.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-04>
УДК 32-051:929Раковський

Георгій Чернявський

доктор історичних наук, професор

Університет Джонса Гопкінса

Вул. Карлова, 3400 N., Балтімор, MD 21218, США

Email: gchernyavskiy@gmail.com

ВІДОМИЙ В ЄВРОПІ, НЕВІДОМИЙ В БОЛГАРІЇ (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Х. РАКОВСЬКОГО)

Стаття присвячена 150-річчю від дня народження відомого діяча міжнародного соціалістичного руху, політика, державника й дипломата, Голови Народних комісарів України (1919–1923 рр.), Надзвичайного і Повноважного Посла СРСР в Лондоні (1923–1925 рр.) і Парижі (1925–1927 рр.), одного з лідерів троцькістського блоку, опонента Й. Сталіна Християна Георгійовича Раковського (1873–1941). Попри певну кількість досліджень на цю тему, багато аспектів його біографії залишаються недослідженими. Автор на базі широкого кола нових архівних документів, які зберігаються в архівах Болгарії, Великої Британії, Франції, України та Росії, висвітлюють маловідомі сторінки його життя, що не знайшли відображення в історичній літературі. Ідеться, зокрема, про ранній період його життя, коли Х. Раковський долучився

Як цитувати: Чернявський, Г. Відомий в Європі, невідомий в Болгарії (до 150-річчя від дня народження Х. Раковського). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 87-109. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-04>

How to cite: Chernyavskiy, G. Known in Europe, Unknown in Bulgaria (To the 150th Anniversary of the Birth of Christian Rakovsky). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 87-109. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-04> (In Ukrainian)

© Чернявський Г., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

до студентського міжнародного соціалістичного руху, виступаючи на міжнародних конгресах. У статті також висвітлено його контакти з Плехановською групою «Визволення праці» в Женеві, де Раковський навчався в медичному університеті, здобув певний авторитет серед російських соціал-демократів. У статті підкреслено його зв'язки з відомими революційними діячами Західної Європи, зокрема з Розою Люксембурґ, Карлом Лібкнехтом, Жулем Гедом, Карлом Каутським та іншими діячами II Інтернаціоналу. Зазначається, що Х. Раковський став єдиним учасником більшовицького уряду, який був членом Бюро II Інтернаціоналу. У статті окремо розглянуто питання, що не знайшло належного відображення в історичній літературі, зокрема про намагання Х. Раковського розв'язати проблему російсько-румунських відносин у 1918 р. та підписання відповідного двостороннього договору, його особлива позиція стосовно приєднання Бессарабії до Румунії. Значну увагу приділено питанню т. зв. «єврейського» походження Х. Раковського та нібито його належності до всесвітньої масонської ложі, яке автор на базі конкретних документів, знайдених в особовому фонді Раковського в державному архіві Болгарії, аргументовано спростовує. Автор також з'ясовує питання про так звані «протоколи Раковського», які опублікував Йосиф Ландовський у книзі «Красная симфония. Откровения троцкиста Раковского». Автор на основі архівних даних Центрального архіву КДБ СРСР, представлених ним в книзі «Фарс на крови», де повністю опубліковано «досьє заарештованого Раковського, всі протоколи допитів НКВД, аргументовано довів, що таких протоколів не існує. Окремо автор висвітлює ще один сюжет, який не відображений в історичній літературі, про те, що Х. Раковський нібито не був розстрілений, а провів останній період свого життя в Радянському Союзі. На підставі аналізу численних архівних даних, спогадів соратників Раковського також доведено, що це фальсифікація останнього періоду життя Х. Раковського, що її засвідчують документи з Центрального архіву КДБ СРСР з «особової справи», де є довідка про його страту 11 вересня 1941 р. в Орловському централі.

Ключові слова: Х. Раковський, міжнародний соціалістичний рух, російсько-румунські переговори, «протоколи Раковського».

В одному зі своїх численних інтерв'ю французькій газеті «Еуропа Nouvelle» на запитання, хто він — болгарин, румун чи росіянин, Християн Раковський відповів: «Колись сім міст змагалися за честь бути батьківщиною Гомера. Я належу щонайменше до п'яти країн: Болгарії, Румунії, Росії, України та Франції, але, звичайно,

я народився в болгарській сім'ї в Котел на річці Камчия». Багато років тому його західні біографи писали про Х. Раковського, що він «болгарин за походженням, румун за національністю, француз за освітою і росіянин за дружбою». Однак відразу ж хочеться їх виправити: Х. Раковський — передусім болгарин за національністю та походженням, румун і радянський підданий, українець за посадою та європеєць за освітою. Ми робимо це уточнення не випадково, адже останнім часом у деяких досить сумнівних з наукового погляду книгах стверджується, що він також і єврей. Скажемо «так» чи «ні» нижче.

Про Х. Раковського написано достатньо. Ми не будемо робити детальний історіографічний аналіз, лише відзначимо деякі найважливіші публікації про нашого героя. Його постаттю цікавилися як в СРСР, так і за кордоном ще коли він очолював український уряд. У 1930-х, а потім і в 1960-х рр. у США були опубліковані книги американського журналіста Л. Фішера, який особисто зустрічався з Х. Раковським (Fischer 1969), а згодом французький історик Франсіс Конт видав про нього двотомну працю (Konte 1978). Пізніше ще один французький історик П'єр Брюе, директор Інституту Троцького у Греноблі, також написав про Раковського книгу (Broué 1984).

У Болгарії, хоч і завуальовано у формі «російсько-болгарських революційних зв'язків» і «міжнародного соціалістичного руху», з'являються праці проф. Ангела Векова про Х. Раковського як діяча соціалістичного міжнародного руху. Після його політичної реабілітації в 1988 р. в Болгарії з'явилися книги проф. Ф. Панайотова (Panayotov 1988, 1989, 2003), в Україні — проф. В. Волковинського та В. Кульчицького (Volkovinsriy, Kulchitskiy 1990), а в останні роки — відомі книги українських істориків — проф. Г. Чернявського, М. Станчева, М. Тортики (Лобанової) (Chernyvsky ta in. 2014), захищені дисертації В. Головка (Golovko 1996) та Я. Шкабури (Shkabura 2020).

У цій статті, присвяченій 150-річчю від дня народження Християна Раковського, спробуємо розповісти про нього як про людину, публіциста, політика та дипломата, а також відповісти на низку запитань, навколо яких спекулюють у популярній літературі, зокрема, хто такий Х. Раковський за національністю,

чи був він членом масонської ложі, чи вбили його 1941 р., чи він вижив? Тому ми свідомо не будемо торкатись інших сфер діяльності нашого героя через їх достатню вичерпність в історичній літературі, звернувши увагу на ранній малодосліджений період його життя, його перші кроки в європейському соціал-демократичному русі та його перші дипломатичні випробування, зокрема проведення російсько-румунських переговорів у 1918 р., з'ясування питання т. зв. «протоколів Раковського» та його долі після оголошення вироку.

Дитинство, юність і шлях до Європи

Кристю *(так у свідоцтві про народження — авт.)* Раковський народився 1 серпня 1873 р. в містечку Котел в сім'ї міщанина з ліберальними поглядами, болгарина — Георгія Станчева, поважного купця, що мав славу чесної, працювитої та допитливої людини. Батьки Георгія Станчева — батько Станчо Кинев Велев і мати Варвара Гушєрова — болгарини. Батько Кристю відомий за прізвищем Георгій Гушєра, бо юнаком працював у заможного поміщика Гушєрова управителем у його маєтку. Полюбивши Георгія за його працювитість і розум, поміщик видав за нього свою дочку Варвару й віддав зятєві вагому частину бізнесу. Тож його справжнє ім'я Кристю Георгієв Станчев, а не Рахім Раковєр, як бездоказово пишуть деякі видання. У центральному державному архіві Болгарії, в особовому фонді Х. Раковського зберігається його свідоцтво про хрещення, де записано вищезгадане ім'я, надане при хрещенні. Мати Кристю — Марія Кристєва Тирпанська, єдина дочка Нанки Тирпанської, сестри Георгія Стойкова Раковського, відомого діяча національно-визвольного руху в Болгарії (ZDA RB, f. 156 B, op. 1, d. 75, l. 1).

Багато жителів Котела, зокрема і Георгій Станчев, придбали великі земельні наділи в Добруджі ще до визволення від Османського ярма. За Берлінським договором 1878 р., а не після Балканських воєн, як вважав Г. Ефєндієв (який «охрестив» Х. Раковського як єврея і масона), ці землі, як і вся Північна Добруджа, були передані Румунії. Щоб не втратити майно, Георгій Станчев з родиною переїхав у Румунію, у свою садибу в селі Гєленджик поблизу міста Мангалія. Проте згодом маленький

Кристья їде жити до своєї старшої сестри Марії, яка одружилася й жила у Варні. Тут він навчався в чоловічій гімназії, однак був заарештований і виключений з навчального закладу як один з організаторів студентського повстання 1887 р. в гімназії проти режиму Стамболова й нестерпної шкільної атмосфери.

Продовжив навчання в Габровській гімназії в 1888 р., де жив у кімнаті зі своїм учителем Е. Дабевим — редактором першої в Болгарії соціалістичної газети «Росица». Спільно з однокласником Славі Балабановим видавав нелегальну гектографічну газету «Огледало» («Дзеркало»). Тут він уже підписував статті власним іменем Кристья Раковський (*на честь видатного родича. — авт.*) і залишився з цим прізвиськом на все життя. Звичайно, його активна діяльність не залишилася непоміченою керівництвом школи, яке звернулося до Міністерства освіти, — і двоє друзів були відраховані з гімназії. Кристья заявив батькам, що поважає людську гідність, що не бажає більше вчитися в Болгарії, «де всі і все одне й те ж», і за сприяння батька виїхав до Швейцарії вивчати медицину (ZDA RB, f. 368 B, op. 1, d. 34, l.4).

Тоді в Женеві навчалася понад 150 молодих болгар, серед яких Славі Балабанов, Стоян Ноков та Георгі Бакалов. Тут їх познайомили з Г. Плехановим, який став їхнім духовним батьком, та соціал-демократичною групою «Визволення праці». Через цю групу молоді болгарські соціалісти встановили особисті контакти з відомими діячами міжнародного соціалістичного руху П. Лафаргом, А. Бебелем, Ж. Жоресом, К. Каутським, Р. Люксембург, В. Засуліч та ін.

Дотепністю й ораторським талантом, полемічним запалом Раковський здобув симпатії своїх однодумців, а особливо молодих жінок-соціалісток. Одна з них, студентка медичного факультету, молода і красива Єлизавета Рябова, дочка одного з відомих артистів Імператорського театру в Санкт-Петербурзі Павла Рябова, закохалася в Кристья й кинула Славі Балабанова, який не витримав любовної драми і вкоротив собі вік. Поєднуючи любов і політичні пристрасті, Х. Раковський став одним з організаторів I та II Міжнародних студентських конгресів. На одному з них він прослухав доповідь

Ф. Енгельса, а потім написав йому листа з проханням написати статтю для болгарської соціалістичної газети. Бувши секретарем Болгарського соціал-демократичного союзу в Женеві, 1893 р. він організував святкування 1 травня і виступав від імені Міжнародного студентського союзу. Його палка промова на захист праці справила враження на демонстрантів, а газети відзначили, що молода балканська зірка здобуває незаперечну популярність серед слухачів.

У 1893 р. Раковський переїхав на навчання до Німеччини, де мав можливість контактів з німецьким робітничим рухом. Через Р. Люксембург він познайомився з В. Лібкнехтом і лідерами німецької соціал-демократії, співпрацював з газетою «Форверц» з балканських питань. За свою соціалістичну діяльність Раковський був екстрадований з Німеччини і виїхав на навчання до Франції, у місто Нансі, а потім у Монпельє. У 1896 р. разом зі своєю коханою подругою Є. Рябовою, він поїхав у Лондон для участі в Міжнародному соціалістичному конгресі, де виступив з доповіддю перед соціалістами всього світу про національні проблеми на Балканах, про геноцид вірменського населення в Туреччині та греко-турецький конфлікт на Кіпрі. Доповідь викликала інтерес і була опублікована в газетах і журналах.

У 1897 р., завершивши навчання у Франції, Раковський захистив докторську дисертацію з етіології злочинності, яку можна віднести до соціальної медицини. Пізніше роботу було опубліковано болгарською та російською мовами. Після закінчення навчання Х. Раковський і Є. Рябова одружилися і приїхали до Болгарії, пройшли медичне випробування-переекстацію для того, щоб практикувати як лікарі, але перебування в Болгарії було нетривале. Бувши громадянином Румунії, Кристья виїхав туди, щоб пройти військову службу, а Єлизавета поїхала в Росію та оселилася в Петербурзі. Після служби в армії Раковський також приїхав до Росії, сподіваючись оселитися тут і спільно працювати в російському соціал-демократичному русі. Він почав активно контактувати з «легальними марксистами», публікував публіцистичні статті в різних газетах і журналах під псевдонімами Інсаров і Григор'єв, написав свою відому книгу «Сучасна Франція» (GARF, f. 102, op. 226, d. 15429, p. 29).

Після раптової смерті коханої дружини під час пологів у 1902 р. та переслідувань з боку офіційної російської влади Раковський виїхав до Франції, де практикував як лікар у селі Больє, департамент Луари, і паралельно записався до Сорбонни вивчати право. Після смерті батька Георгія Станчева 1903 р. він повернувся до Румунії, успадкував батьківський маєток і керував ним. Оселившись у Румунії, Х. Раковський став одним з ініціаторів відновлення в країні соціал-демократичної партії, яка до того припинила свою діяльність. У цей період він утвердився як відомий оратор і публіцист: брав участь у дискусіях і диспутах з болгарськими, румунськими, західноєвропейськими та російськими соціал-демократами. Разом з Л. Добруджану-Геря (*Соломон Кац, народився у м. Дніпро, навчався у Харківському університеті, через переслідування царської охоранки емігрував до Румунії і став одним з засновників румунської соціал-демократичної партії — авт.*), популярним румунським соціалістом, організував міжнародну компанію для звільнення моряків повстанського російського крейсера «Потьомкін», взявши деяких з них як робітників і менеджерів у свій маєток в Геленджикі.

За наполяганням матері він одружився з Анною Киселковою, вчителькою французької гімназії в Софії (*навчала відому болгарську поетесу Єлисавету Багряню — авт.*). Не особливо красива, але надзвичайно симпатична й розумна, здобувши вищу освіту в Швейцарії та Франції, А. Киселкова зрозуміла, що не зможе приборкати енергійного Раковського, який постійно вештався Європою, і вони розлучилися (Solomon та ін. 2016, 287-319). Тут треба сказати, що подружнє життя К. Раковського не з найшасливіших: смерть Є. Рябової, яку, за словами Раковського, він любив найбільше, розрив з А. Киселковою, після якого він зустрівся в Бухаресті з румунською журналісткою Александріною Кодряну (Solomon, Stanchev 2014, 387-422), котра привела Раковському свою доньку Олену, яку він удочерив. Александріна залишилася його дружиною до самої смерті в сталінських таборах. Раковський не мав власних дітей від законних дружин, але під час заслання в Астрахані, в 1929 р., його стенографістка й помічниця Юлія Щеглова народила сина Аскольда, якого він бачив

лише двічі. Автор мав можливість зустрітися з Аскольдом Щегловим у Твері, де він працював професором медичного інституту й розказав про свої зустрічі з батьком. Потім М. Станчев організував йому зустріч з троюрідною сестрою Ліліаною Гевреновою у Софії та її родичами.

Під час селянського повстання в Румунії в 1907 р. Раковський був заарештований і висланий з країни. Протягом п'яти років жив у Європі: у Франції, Німеччині, Бельгії, Туреччині й Болгарії та кілька разів намагався проникнути до Румунії, поки йому, нарешті, не дозволили легально повернутися до країни. У цей період Раковський увійшов до кола найвідоміших діячів II Інтернаціоналу — брав участь у його конгресах, став членом Міжнародного соціалістичного бюро (*інформаційно-дорадчий орган Інтернаціоналу — авт.*). У громадсько-політичному житті він проявляє себе як центрист: розумний і поміркований політик, чужий догматизму, особливо низькопоклонству щодо основоположників марксизму, прагне досягти реальних цілей і припинити взаємні нападки між крайніми соціалістичними угрупованнями. На цій посаді він намагався виконати об'єднавчу роль між «вузькими» і «широкими» болгарськими соціалістами в Болгарії, видаючи газету «Наперед», у якій безуспішно пробував примирити дві крайнощі в Болгарії (Rakovsky 1909). У цій місії йому намагався допомогти і його друг Лев Троцький, який спеціально прибув 1910 р. на XVII з'їзд Болгарської робітничої соціал-демократичної партії, а трохи пізніше приїхав у Болгарію і подорожував по Балканах як кореспондент газети «Киевская мысль» на період Балканських війн. Деякий час він жив у маєтку Раковського в Румунії і звідти писав свої знамениті репортажі про Балкани (Stanchev, Chernyavsky 2008, 37-38).

У роки Першої світової війни Х. Раковський займав активну антивоєнну позицію, брав участь у створенні Балканської соціал-демократичної федерації (1915) і став її секретарем. Критикував більшовицьку інсценізацію революційних підсумків війни, активно дискутував з цього питання з Леніном на Циммервальдській конференції (1915), за що отримав від нього усілякі грубі прізвиська та епітети, на які Ленін був майстром. Проте через деякий час

позиція самого Раковського поступово схилилася вліво, він зблизився з поглядами лівоцентристських діячів II Інтернаціоналу, які закликали до «пролетарської революції». Вони все ще боролися проти екстремістських позицій більшовиків, хоча поступово потрапляли під їхній вплив.

Шлях до революції та перші дипломатичні кроки

У 1916 р. Х. Раковський був заарештований за антивоєнну діяльність у Румунії та ув'язнений у місті Ясси, звідки його звільнили 1 травня 1917 р. російські революційно налаштовані солдати. Відразу після визволення він поїхав до Одеси, а звідти через Москву дістався Петрограда, де при владі був Тимчасовий уряд Керенського, який хотів залучити на свій бік Раковського. Проте в столиці Раковський продовжував свою антивоєнну революційну діяльність, що, хоч і не містила закликів до громадянської війни, викликала роздратування Тимчасового уряду, особливо військового міністра А. Гучкова, який видав указ про арешт.

Російський публіцист В. Бурцев, відомий своїми сенсаційними доносами, разом з іншими журналістами поспішає звинуватити Раковського в «агентурі німецької армії», опублікувавши низку документів на цю тему, тобто висунути такі самі звинувачення, які висували Леніну, Зінов'єву та іншим більшовицьким лідерам (Nikolaevsky 1995). Щоправда, за Раковського виступали такі відомі письменники, як В. Короленко та М. Горький, які вважали це «злісним наклепом на румунських соціалістів», хоча останні дослідження багатьох істориків підтверджують тезу, що більшовики на чолі з Леніном організували жовтневий переворот на німецькі гроші (Chernyavskiy 2003, 24-36). Після невдалого більшовицького повстання в липні 1917 р. більшовицькі лідери допомогли Х. Раковському втекти, а потім виїхати до Швеції.

Логіка політичної боротьби все більше кидала Раковського в обійми більшовиків, які прагнули влади. Звістка про жовтневий переворот у Петрограді дійшла до нашого героя в Стокгольмі. Він надіслав до російської столиці телеграму, в якій підтримав революцію і заявив,

що приєднався до більшовиків. Прибувши в столицю, зустрівся з Леніном, який, маючи потребу в досвідчених та авторитетних кадрах, забув про свої невпинні нападки на Раковського і запропонував йому служити революції. Раковського прийняли до більшовицької партії, відзначаючи його партійний досвід і час (з 1890 р. — авт.), коли він був учасником балканського та західноєвропейського соціал-демократичного руху.

Рання громадсько-політична діяльність Раковського, його незаперечні індивідуальні якості, знання західних мов, уміння спілкуватися з представниками різних кіл, публіцистичний і полемічний дар, європейська освіта, відсутність провінційної посередності та примітивного догматизму стали відмінними якостями, які сформували його своєрідний ореол державного й політичного діяча і визначили його шлях на дипломатичній арені.

Х. Раковський і російсько-румунський конфлікт

Його знання Румунії та досконале володіння румунською мовою зумовили перше призначення. На той час Л. Троцький очолював Наркомат закордонних справ Радянської Росії та рекомендував Раковського як експерта з румунського питання під час переговорів з Німеччиною в Брест-Литовську. На попередніх слуханнях ця ідея не була прийнята, оскільки королівський уряд Румунії спочатку відмовився від переговорів, а потім сам їх припинив. Ситуація на російсько-румунському кордоні в цей час ускладнилася: румунські війська увійшли в Бессарабію під приводом того, що вони мають кращу можливість постачати звідти російським військам провіант. У російській пресі з'явилася інформація про «безпрецедентне насильство» румунської влади над російськими революційними солдатами. У Петрограді був заарештований румунський посол Діаманді. В. Ленін і Л. Троцький, скориставшись ситуацією, виступили за розрив дипломатичних відносин з Румунією, водночас було створено орган з дивною назвою «Верховна автономна колегія з російсько-румунських справ» для боротьби з «румунською контрреволюцією» та визволення Бессарабії (GARF, f. 130, op. 23, d. 5, p. 7104).

За рішенням Ради народних комісарів (РНК) Раковський став «комісаром-організатором у російсько-румунських справах на півдні Росії» і негайно сформував склад колегії, до якої увійшли румунські соціал-демократи М. Бужор, М. Брашован і В. Спіро, письменник і публіцист Ф. Кулл (Полярний) і моряк А. Железняков, відомий тим, що кілька днів тому розігнав Установчі збори Росії. Той самий А. Железняков співпрацюватиме з Раковським у той час, коли він буде головою українського уряду, щоб запровадити радянську владу на всій території України. Призначення Раковського головою Колегії та включення до неї відомих румунських соціалістів було не лише дипломатичним рішенням більшовиків, бо дало їм можливість у разі встановлення радянської влади в Румунії сформувати Уряд Радянської Румунії.

Зовні миролюбні заяви радянського керівництва щодо Румунії переплітаються з відверто мілітаристськими намірами. Змінено навіть саму назву колегії, яка тепер називається «Вища колегія з боротьби з румунською та бессарабською контрреволюцією», а перші заяви колегії закликають «усіх відтіснити румунську контрреволюційну армію» розгоном його ядра, а румунський уряд оголошується «найнахабнішим і найстрашнішим ворогом російських і румунських трудящих» (TzDAVOVU, f. 4, op. 2, d. 10, p. 2-3).

Після першого раунду переговорів в Одесі в лютому 1918 р., коли представники румунського генерального штабу на чолі з полковником Радалеску змогли обдурити Раковського, що вони мають офіційні повноваження щодо ведення переговорів, ці зустрічі з офіційною владою Румунії стали його першою спробою взяти участь у міжнародних дипломатичних переговорах. Він негайно направив румунському уряду від імені Колегії ультиматум, в якому вимагалось: вивести румунські війська з Бессарабії та російські контрреволюційні війська під командуванням генерала Щербачова, повернути захоплене російське майно. Не отримавши наступного дня відповіді від Колегії, Раковський наказав, зі схвалення Петрограда, відновити бойові дії, сформувати революційні румунські батальйони, захопити п'ять румунських крейсерів, що набігали на Севастополь, арештувати

румунських підданих, які перебували в Одесі, як заручників. Проте всі бойовничі наміри та дії з обох сторін під тиском на румунську владу з боку дипломатичних представників Антанти в Румунії поступилися місцем прагненню до переговорів. Англіїці і французи, намагаючись виступити посередниками, зустрілися з Раковським і запропонували йому створити змішану комісію для розв'язання російсько-румунського конфлікту. Проте радянська влада пов'язала свою згоду з попередніми умовами, викладеними в попередньому ультиматумі Колегії (TzDAVOVU, f. 4, op. 2, d. 10, p. 4-5).

Перспективи розв'язання російсько-румунського конфлікту залишаються туманними, якщо зміни в міжнародній обстановці та зрив переговорів у Брест-Литовську та наступ Німеччини на Україну та Радянську Росію змусять обидві сторони зайняти розумну позицію та укласти мир. У березні 1918 р. в Одесі було підписано спочатку Протокол про врегулювання російсько-румунського конфлікту, а потім Договір між Х. Раковським і прем'єр-міністром Румунії генералом Авереску, згідно з яким до 18 травня 1918 р. румунські війська повинні залишити Бессарабію і надати місцевому населенню право на самовизначення, країнам обмінятися полоненими, звільнити румунських заручників в Одесі та ін. (TzDAVOVU, f. 4, op. 2, d. 10, p. 13).

На особистому рівні перша дипломатична місія Раковського виявилася успішною. Хоча сторони заявляють про успішне розв'язання російсько-румунського конфлікту, подальші події показують, що і Румунія, і Радянська Росія не досягли бажаних результатів. Зовнішньополітична нестабільність після Першої світової війни, вторгнення німецьких військ в Україну, яка має спільний кордон з Румунією, захоплення Одеси австро-німецькими військами розв'язали руки румунам, котрі скасували договір «Раковського-Авереску», утворивши прорумунський Сфатул церій, який оголосив про приєднання Бессарабії до Румунії. У відповідь радянська влада знову заарештувала румунського посла Діаманді, конфіскувала золотий запас Румунії, який під час війни зберігався в Росії. Раковський залишився в Одесі до приходу австро-німецьких військ і виїхав до Петрограда, де в середині наступного місяця в Москві йому було доручено нове дипломатичне завдання.

Про що «розкажує» «Червона симфонія»?

Як уже було відзначено, ми не торкаємось діяльності Х. Раковського як Голови Раднаркому України (1919–1923 р.), його дипломатичної (1924–1927 р.) та опозиційної активності (1927–1934). Ці питання відображено в роботах Г. Чернявського, М. Станчева й М. Тортики, В. Головка і Я. Шкабури. Зупинимось на дискусійному і взагалі не досліджуваному питанні щодо останніх років його життя. Як відомо, Х. Раковський був заарештований у січні 1937 р. в себе вдома. Весь день тривав обшук, під час якого вилучено всі його рукописи з актуальних політичних питань, спогади, котрі досі не знайдені, бо, очевидно, або знищені НКВС, або зберігаються в Центральному архіві ФСБ і не видаються дослідникам. Однак проф. Г. Чернявському і М. Станчеву на початку 90-х рр. минулого століття вдалося ознайомитися зі слідчою справою Раковського в НКВС та опублікувати її (Stanchev, Chernyavskiy 1997). На основі цих матеріалів можна відстежити останні роки життя нашого героя. Автори опублікували всі протоколи допитів. Вісім місяців Раковський не давав жодних свідчень, поки не заарештували його племінницю Лілянну Гевренову, яка приїхала до нього в Москву навчатися в консерваторії. Після цього він почав давати свідчення проти себе, про діяльність опозиції тощо.

Уже після війни в Іспанії з'явилися т. зв. «зошити доктора І. Ландовського», котрі, як вважають, знайшов іспанський доброволець, який воював у Великій Вітчизняній війні у Червоній армії, на тілі доктора І. Ландовського в Ленінграді. За іншою інтерпретацією зошит виявив на трупі доктора біля будинку одного з передмість Ленінграда боєць іспанської «Блакитної дивізії», яка воювала на боці фашистської Німеччини (що не суперечить факту видання книги в Іспанії за часів Франка). Текст опублікував в Іспанії іспанською мовою іспанський видавець дон Маурісіо Карлавілья 1952 р. (Landowsky, 1952). За версією публікаторів, «Червона симфонія» містить т. зв. записи допитів Х. Раковського. Передбачається, що, будучи підсудним третього Московського процесу, Раковський для полегшення своєї долі вирішив повідомити владі щось, що має особливий інтерес. Сталін дав

розпорядження своєму спецагенту Габріелю (Рене Дюваль) зробити його допит. Допит відбувся нібито 16 січня 1938 р. Номер протоколу в книзі не вказано. На допиті Раковський начебто повідомив цілі й методи троцькістської змови. Характер показів, які є в матеріалах «Червоної симфонії», дозволив деяким дослідникам тексту дійти невтішного висновку, що інформація, яку надав Раковський, справила найсерйозніший вплив на політику Сталіна як щодо партійних соратників, так і щодо всієї зовнішньополітичної діяльності СРСР напередодні Другої світової війни.

Пізніше деякі автори писали, що «подальша доля Раковського ніби підтверджує можливу справжність цих матеріалів, оскільки, на відміну від своїх соратників з правотроцькістського блоку, він не був розстріляний, а відбувся терміном у 20 років — небачена розкіш для того часу. За поширеною версією, Раковського розстріляли в тульській в'язниці 1941 р., коли до міста наближались німці, за іншою версією, він був одним з таємних радників Сталіна й помер своєю смертю в Сибіру 1958 року». (Mariasov 2006). Щодо перебування Раковського в Сибіру ми ще повернемося, але його доля не «підтверджує можливу справжність цих матеріалів», оскільки його не розстріляли, а засудили на 20 років тільки завдяки тому, що 1938 р. в Європі (в Болгарії та Англії) відбулись два незалежні адвокатські процеси, під час яких юристи виступили на захист Раковського, зокрема відомо і про пряме втручання відомої іспанської політичної діячки Долорес Ібарурі, яка звернулась до Сталіна з вимогою не катувати відомого в Європі діяча міжнародного соціалістичного руху, члена Міжнародного соціалістичного бюро II Інтернаціоналу.

Фальшивість тексту в академічних колах не викликає сумнівів, оскільки зазначені в рукописі події та особистості персонажів (крім самого Раковського) невідомі з будь-яких документів. Та й самого протоколу допиту, якій нібито відбувся в січні 1938 р., в документах «особової справи арестанта» Раковського автор цієї статті не виявили. Особливе значення має один достовірний анахронізм у тексті «Червоної симфонії»: згадка Раковським «Світового банку». Не міг Раковський згадувати те, чого не було у 1938 р. Хоча, об'єктивно кажучи, сама

ідея створення Світового банку була офіційно озвучена і прийнята до виконання на першій конференції в Гаазі влітку 1929 р. як частина «Плану Юнга», і в 1930 р. був створений Банк міжнародних розрахунків, який став співучасником розграбування окупованих нацистами країн, тому до кінця Другої світової війни було вирішено розформувати його. Відомо, що Світовий банк утворено на основі Бреттон-Вудських угод у 1944 р., тобто через шість років після допиту Раковського і навіть через три роки після його розстрілу в Орловській (а не в Тульській, як стверджують деякі автори) в'язниці. Цей факт дозволяє розглядати текст «Червоної симфонії» як апокрифічний, підігнаний істинними авторами під реалії повоєнного світу.

Історик, редактор журналу «Питання історії» В. В. Полікарпов у своїй книзі «От Цусимы к Февралю» зауважує:

«Для викриття змови «світової іудейської закуліси» користується популярністю в «патріотичних» колах і такий «документ», як протокол допиту Х. Г. Раковського 26 січня 1938 р. Його використовують за текстом, наведеним у «Червоній симфонії» — творі, опублікованому від імені «доктор Ландовський», який нібито служив з 1936 р. в токсикологічній лабораторії НКВС. (Рукопис «Червоної симфонії» нібито було виявлено «на трупі» Ландовського десь «на Петроградському(?) фронті» Другої світової війни). Покази про свою участь у всесвітній масонській змові Раковський дав, як повідомляється в «Червоній симфонії», від імені Ландовського під впливом наркотичної речовини, непомітно введеної йому самим цим «лікарем». У «Ландовського» небезпідставно вся описана процедура називається «катуванням». Масонознавців певного гатунку («група російських вчених-патріотів» на чолі з генералом спецслужби) така подробиця не спантеличує, в їхніх очах «пізнавальна цінність» «документа» від того чи не зростає. Так, власне, з погляду цього генерала й не видно відмінності між допитом-катуванням і «невимушеною розмовою», що відбувалася: адже була «закуска і випивка», «обстановка була створена затишна», а пігулка в чарку — це лише засіб, «що пробуджує енергію і підтримує бадьорий настрій» (Polikarpov 2008, 530-531).

Порочне походження «Червоної симфонії», задумане як підтвердження «Протоколів Сіонських мудреців», очевидне. Єдина в цій фашизоїдній легенді схожа на конкретний факт обставина — особистість «лікаря І. Ландовського», оскільки вказано місце, час його служби в такому відомстві, де про людей має бути все відомо. Отже, хоча б цей факт піддається об'єктивній перевірці. Редакція журналу «Питання історії» і звернулася до компетентного відомства з проханням дати можливість «перевірити деякі фактичні відомості» про Раковського, які «з'явилися в пресі за останні роки». Потрібно було встановити, «чи достовірні відомості про те, що з 1936 р. в НКВС працював такий собі І. Ландовський, медик і хімік (фармацевт) за фахом, який брав участь у підготовці допиту Х. Г. Раковського 16 січня 1938 р.»; «якщо так, то що відомо про долю цього Ландовського». У листі-відповіді відомство вичерпно прояснило питання: «Якихось відомостей про І. Ландовського Центральний архів ФСБ Росії не має» (Polikarpov 2008, 530-531).

Г. Чернявський та М. Станчев свого часу отримали можливість ознайомитися в Центральному архіві КДБ СРСР зі слідчою справою Християна Раковського. Протоколу, надрукованого в «Червоній симфонії», у ньому, зрозуміло, не було. У 1992 р. в журналі «Молода гвардія», а потім і в інших виданнях з'явився передрук уривків книги І. Ландовського, виданої ще в 1952 р. в Мадриді іспанською, а в 1968 р. окремими частинами в Буенос-Айресі російською і за цим у Лондоні — англійською мовами. Ці фрагменти публікуються чомусь у перекладі з іспанської, причому перекладач, який представив просто неграмотний текст, замаскував ініціалами. Основу публікації становить текст допиту Раковського, який нібито відбувся 26 січня (в інших публікаціях — 16 січня — авт.) 1938 р., тобто майже через два місяці після закінчення слідства. Аналіз цього «документа», що начебто виявився в Ландовського через явно фантастичні перипетії, які тут і називати ніяково (зазначимо лише, що він нібито з 1936 р. служив у токсикологічній лабораторії НКВС), фактичні безглуздості, внутрішні протиріччя, приписувані Раковському дії, а головне — спроба зобразити його видатним агентом «торгово-масонської» єврейської

мафії, яка разом із США розпоряджається всім світом, переконують, що йдеться про елементарну фальшивку. Вона є одним з нових видань «протоколів сіонських мудреців», які вже багато разів викривала громадськість як «благословення на геноцид».

Деякі автори розглядають цей текст як якусь сталінську політичну містифікацію, призначену для Заходу, щоб переконати тамтешніх політиків у тому, що СРСР не збирається проводити комуністичну експансію, а зайнятий своїми суто національними, точніше російсько-націоналістичними справами. Ця версія, однак, абсолютно непереконлива через вкрай низьку якість тексту, його малограмотність. Для непрямого інформування Заходу радянський диктатор міг легко знайти набагато надійніші шляхи.

Очевидно, мета «Червоної симфонії» полягала у використанні імені Раковського (його через неосвіченість називають євреєм і агентом всесвітньої єврейської мафії) для розпалювання шовіністичної злості та антисемітизму, причому авторами цього демаршу були російські націонал-соціалісти світової війни спочатку у Франкістській Іспанії, а потім у Латинській Америці. Дуже показово, що цією неохайною фальшивкою активно користуються нинішні російські послідовники Гітлера.

Цікаво відзначити, що спроба харківських істориків Г. Чернявського, М. Станчева та М. Тортики-Лобанової в монографії «Жизненный путь Христиана Раковского» (2014 р.) документально, із залученням результатів психологічної експертизи тексту «Червоної симфонії» викрити його провокаційний характер у центральних газетах і журналах Росії не мала зацікавлення й розуміння з боку редакцій. Відповідний лист не опубліковував жоден популярний друкований орган (Chernyavskiy ta in. 2014).

«Життя після смерті»

Дуже багато запитань виникає з приводу ще однієї «білої плями» в біографії Х. Раковського, якого, нібито засудженого на 20 років не розстріляли в Орловській в'язниці 11 вересня 1941 р., а відправили в «санаторій» за Полярне коло. Не вказано ані назву «санаторію»,

ані місце його розташування. Ще наприкінці 80-х рр. вдалося знайти в «Архіві революційного руху» (зараз — *Центральний державний архів Республіки Болгарія* — авт.) лист О. Мерчанова, ветерана Болгарської комуністичної партії, колись першого секретаря Варненського обкому партії, в якому він звертається до болгарських істориків звернути увагу на те, що Раковський не був розстріляний, як стверджувалось (*хто стверджував?* — авт.), а залишився живий і був відправлений на лікування в «санаторій» за Полярне коло. Мерчанов наголошує, що про це йдеться в листі ЦК КПРС до ЦК БКП: відомий діяч болгарського й міжнародного комуністичного руху Християн Георгійович Раковський не був розстріляний, а помер у санаторії в серпні 1958 р., також у 1956 р. він мав таємну зустріч з Микитою Хрущовим і Климентом Ворошиловим, під час якої розповів про умови мешкання в «санаторії», де перебувало 3 тис. «відпочивальників», але в живих лишилися тільки 300. Автор листа стверджував, що мав зустріч з секретарем ЦК Румунської комуністичної партії, який показав йому «56 листів Х. Раковського» з «санаторію», в яких він нібито звертається до Микити Хрущова з проханням відпустити його в Болгарію, в рідне місто Котел, але лікарі не дозволили Раковському міняти клімат у такому віці (*у 1956 р. йому було би 83 роки* — авт.). Цікаво, що заполярний суворий клімат був йому до вподоби, а теплий і сонячний клімат рідної Болгарії — ні.

Якби такий лист ЦК КПРС щодо Х. Раковського був надісланий на адресу ЦК БКП, то він би зберігся в Центральному архіві ЦК БКП (зараз він приєднаний до ЦДА РБ). Пошук листа не дав позитивних результатів. Можливо, це була хитрість Олександра Шелєпіна, тогочасного шефа КДБ СРСР, який нібито направляв подібні листи до братніх компартій соціалістичних країн, представники яких були репресовані в СРСР, підкреслюючи, що вони не були репресовані, а перебували в санаторіях під наглядом лікарів. Цей лист від Шелєпіна міг би зберігатись в архіві Державної безпеки Народної Республіки Болгарія, але історики і там його не знайшли.

Ми перевірили ще одну версію. Мерчанов стверджував, що відомий державний діяч, соратник Георгія Димитрова Благой Попов, який

1937 р. був заарештований і провів 17 років у сталінських концтаборах, у своїх спогадах нібито згадує Х. Раковського. Однак уважний аналіз не тільки опублікованих мемуарів Б. Попова, але й підготовчих матеріалів до них, що зберігаються в ЦДА РБ, не допоміг виявити спогади про Раковського. Так що згадування про якісь зустрічі з одним з керівників ЦК Румунської компартії, посилення на спогади Б. Попова, в яких нібито згадується Х. Раковський, лишається просто вигадкою старого партійного діяча.

Отже, дослідження маловідомих сторінок життя цієї непересічної людини, яка була дуже популярна в Європі та в радянському просторі й водночас маловідома у своїй країні, тобто в Болгарії, є актуальним. Можливо така маловідомість спричинена тим, що він недовго прожив на своїй батьківщині — лише 21 рік. У Болгарії Раковський навчався в гімназії, але не закінчив її, у 17 років покинув батьківщину, потім, після закінчення університету в Монпельє у Франції, він прожив не більше двох років у Болгарії, а після смерті батька, успадкувавши його маєток, проживав у Румунії, потім знову два роки в Болгарії, а далі знову в Румунії до кінця Першої світової війни, поки остаточно не переїхав в Радянську Росію, де і закінчив свій життєвий шлях.

Інша причина «забуття» Раковського на батьківщині, — це те, що він не вписався у стереотипний образ болгарських комуністів на чолі з Димитром Благоевим, а потім і Георгієм Дімітровим, де його вважали центристом. За часів комуністичного режиму Т. Живкова Раковського називали троцькістом і відповідно його ім'я було заборонено в країні. Лише після політичної реабілітації у 1988 р. його ім'я з'явилося на шпальтах газет, почали друкувати його біографію. В столиці з'явилась вулиця, названа на честь Х. Раковського, у м. Котел, де він народився, біля пантеону виданих людей міста є його пам'ятник, а на кладовищі місцевої церкви перепохований прах його сестри Анни Раковської. В СРСР, коли Х. Раковський був на вершині політичного олімпу, на його честь називали вулиці, театри, села, в Асканії-Нова природний заповідник був названий його іменем, навіть були сигарети «Раковский». До 1988 р. його ім'я в СРСР було заборонено, а його книги зберігались у спецфондах бібліотек і були недоступні читачеві.

В Україні сьогодні його ім'я декомунізовано, але, попри це, ми б хотіли з нагоди 150-ї річниці від дня народження згадати про людину, яка присвятила своє життя і віддала його (як він сам уважав) за краще майбутнє людства.

Список джерел та літератури / References

- Broué, P. *Rako (Kristian Georgievitch Rakovsky)*. *Cahiers Leon Trotsky*, 1984, no. 18, p. 22.
- Conte, F. *Christian Rakovsky (1873–1941): Essai de biographie politique*. Lille, 1975, v. 1-2.
- Chernyavskiy, G. Nemetskie dengi Lenina. V kn.: *Chernyavskiy G. Pritchi o Pravde i Lzhi: Politicheskie dramy dvadtsatogo veka*. Khar'kov, 2003. (In Russian)
Чернявський, Г. Немецькі денги Леніна. В кн.: *Чернявський Г. Притчі о Правде і Лжи: Политические драми двадцатого века*. Харків, 2003.
- Chernyavskiy, G. I., Stanchev, M. G., Tortica (Lobanova), M. V. *Zhishnenniy put Hristiana Rakovskogo. Evropeizm i bolshevizm: neokonchennaia duel*. Moskva, 2014. (In Russian)
Чернявський Г. І., Станчев, М. Г., Тортика (Лобанова), М. В. *Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль*. Москва, 2014.
- Fischer, L. *Russia's Road from Peace to War: Soviet Foreign Relations 1917–1941*. New York, 1969.
- Golovko, V. A. *Diplomaticheskaiia deiatelnost H. G. Rakovskogo v Velikobritanii (1923–1925 gg.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv, 1996. (In Russian)
Головко, В. А. *Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского в Великобритании (1923–1925 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Киев, 1996.
- Gosudarstvenniy archiv Rossiyskoi Federatii (GARF). (In Russian)
Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
- Landowsky, J. *“Sinfonia en Rojo Mayor”*. *Traducción de Mauricio Carlo*. Madrid, 1952.
- Mariasov, F. Krasnaia simfonia. *Segodniashnaia gaseta*, 2006, 26 maia. (In Russian)
Марьясов, Ф. Красная симфония. *Сегодняшняя газета*, 2006, 26 мая.
- Mel'nychenko, V. *Neskorenyj: Naukovo-khudozhnia knyha pro Khrystyiana Rakovs'koho*. Kyiv, 1990. (In Ukrainian)
Мельниченко, В. *Нескорений: Науково-художня книга про Християна Раковського*. Київ, 1990.

Nikolaevskiy, B. *Taiynie stranitsi istorii*. Red.-sost. Y. G. Felstinskiy. Moskva, 1995. (In Russian)
Николаевский, Б. *Тайные страницы истории*. Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинской. Москва, 1995.

Panayotov, F. *Doctor Kristiu Rakovsry: Dopalnenia kam avtobiografiata mu*. Sofia, 1988. (In Bulgarian)

Панайотов, Ф. *Доктор Кръстю Раковски: Допълнения към автобиографията му*. София, 1988.

Panayotov, F. *I martvite ste progovoriat*. Sofia, 1990. (In Bulgarian)

Панайотов, Ф. *И мъртвите ще проговорят*. София, 1990.

Panayotov, F. *Zivotat I smartta na Krastiu Rakovsry*. Sofia, 2003. (In Bulgarian)

Панайотов, Ф. *Животът и смъртта на Кръстьо Раковски*. София, 2003.

Polikarpov, V. V. *Ot Tsusimi k Fevrakiu*. Moskva, 2008. (In Russian)

Поликарпов, В. В. *От Цусимы к Февралю*. Москва, 2008.

Rakovsky, K. *Obedinenieto na bulgaskite sotsialistichesky fraktii: Otkrito pismo. Obedinenieto I Progressistko techenie*. Sofia, 1909. (In Bulgarian)

Раковски, К. *Обединението на българските социалистически фракции: Открито писмо. Обединението и Прогрессистско течение*. София, 1909.

Solomon, F., Stanchev, M. Intimitate și militantism socialist în prag de război. Scrisorile Alexandrinei Alexandrescu (Codreanu) către Cristian Racovski (martie-august 1916). *Arshiva Moldavie*, issue V, 2013, pp. 387-422.

Solomon, F., Stancev, M., Timonin, A., Rudi, A. О căsătorie prin corespondență. Scrisorile Annei Kiselkova către Cristian. Racovski (1911–1912). *Archiva Moldaviae*, issue VIII, 2016, pp. 287-319.

Stanchev, M. G., Chernyavskiy, G. I. L. D. *Trotskyi. Bolgaria i bolgari*. Sofia, 2008. (In Russian)

Станчев, М. Г., Чернявский, Г. И. Л. Д. *Троцкий, Болгария и болгары*. София, 2008.

Stanchev, M., Chernyavskiy, G. *Fars na krovi*. Kharkov, 1997. (In Russian)

Станчев, М., Чернявский, Г. *Фарс на крови*. Харьков, 1997.

Shkabura, Ya. I. *Frantsiia v sotsial'no-politychnij ta dyplomatychnij diial'nosti Kh. Rakovsk' koho (1891–1927 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Dnipro, 2020.

Шкабура, Я. И. *Франция в социально-политичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського (1891–1927 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук*. Дніпро, 2020.

Tzentralen derzhaven archiv na Republika Bolgaria (TzDA na RB). (In Bulgarian)

Централен държавен архив на Република България (ЦДА на РБ).

Tsentrалnyi derzhavnyi архів vishih organiv vladi ta upravlinnia Ukraini (TzDAVOVU). (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих оргаів влади та управління України (ЦДАВОВУ).

Vekov, A. Kam vaprosa za uchastieto na Krastiu Rakovsry v ruskoto revoliutionno dvizhenie (1891–1912 g.). *Isvestia na instituta po istoria na BKP [Notices of the Institute of History of the BKP]*, t. 53. Sofia, 1985. (In Bulgarian)

Веков, А. Към въпроса за участието на Кръстю Раковски в руското революционно движение (1891–1912 г.). *Известия на Института по история на БКП*, т. 53. София, 1985.

Vekov, A. Krastiu Rakovsry na kongresite na Vtoria International. *Istoricheski pregled [Historical overview]*, 1989. (In Bulgarian)

Веков, А. Кръстю Раковски на конгресите на Втория Интернационал. *Исторически преглед*, 1989.

Volkovyns'kyj, V., Kul'chyt'skyj, B. *Khrystyian Rakovs'kyj: Politychnyj portret*. Kyiv, 1990.

Волковинський, В., Кульчицький, В. *Християн Раковський: Політичний портрет*. Київ, 1990.

George Chernyavskiy

Doctor of Historical Sciences, Professor

Johns Hopkins University

3400 N. Charles Str., Baltimore, MD 21218, USA

Email: gchernyavskiy@gmail.com

KNOWN IN EUROPE, UNKNOWN IN BULGARIA (TO THE 150TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF CHRISTIAN RAKOVSKY)

The article is dedicated to the 150th anniversary of the birth of Christian Rakovsky (1873–1941) — a prominent figure in the international socialist movement, politician, statesman, diplomat, Chairman of the Council of People's Commissars of Ukraine (1919–1923), Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the USSR in London (1923–1925) and Paris (1925–1927), one of the leaders of the Trotskyite bloc, and an opponent of Stalin. While Rakovsky's life has been the subject of some research, many of its aspects remain unexplored. Drawing on a wealth of new documents discovered in the archives of Bulgaria, Great Britain, France, Ukraine, and Russia, the author sheds new light on little-

known episodes of Rakovsky's life — particularly the years of his youth, when he joined the international student socialist movement and spoke at international congresses. The article considers Rakovsky's contacts with Plekhanov's Emancipation of Labor group in Geneva, where Rakovsky studied medicine and achieved some prominence among Russian social democrats. His connections with famous Western European revolutionaries are discussed — including Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Jules Guesde, Karl Kautsky, and other figures of the Second International. It is noted that Rakovsky was the only member of the Bolshevik government who was also a member of the Bureau of the Second International. The article touches on a subject that has long been neglected by historians — Rakovsky's efforts to solve the problem of Russian-Romanian relations in 1918, the resulting bilateral treaty, and his special position regarding the annexation of Bessarabia to Romania. Considerable attention is given to the question of Rakovsky's so-called 'Jewish' origin and his alleged membership in the worldwide Masonic lodge, disproven on the basis of Rakovsky's papers in the Bulgarian Historical Archive. The author also dwells on the problem of the so-called 'Rakovsky protocols', published by Iosif Landovsky in the book "Red Symphony: Confessions of the Trotskyist Rakovsky." The author draws on Rakovsky's NKVD case file and interrogation records, which he has published in full in his book "The Bloody Farce," to demonstrate that no such protocols exist. Finally, the author addresses the rumor that Rakovsky was not executed, but spent the last years of his life in the Soviet Union. This rumor is proven false based on the analysis of extensive archival materials and memoirs of Rakovsky's comrades; most notably, Rakovsky's case file in the Central Archives of the KGB of the USSR contains a certificate of his execution on 11 September 1941 in the Oryol Central Prison.

Keywords: Christian Rakovsky, international socialist movement, Russian-Romanian negotiations, 'Rakovsky protocols.'

Текст надійшов до редакції 23.09.2023.

The text was received by the editors 23.09.2023.

Текст затверджено до друку 11.11.2023.

The text is recommended for printing 11.11.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-05>
УДК 327(091)(497.2)“189/190”“929Сармаджієв

Алека Стрезова

докторка філософії з історії, доцентка

Інститут історичних досліджень Болгарської академії наук

Бульвар Шипченски-Проход, 52, бл. 17, Софія, Болгарія

Email: aleka.strezova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6818-9941>

ДИПЛОМАТ Д-Р ХАРАЛАМБІ САРМАДЖІЄВ І ЙОГО УЧАСТЬ У МІЖНАРОДНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ З БОРОТЬБИ З АНАРХІСТАМИ (РИМ, 1898)

У статті представлено діяльність болгарського дипломата доктора Хараламбі Сармаджієва (1860–1908) на міжнародній конференції з боротьби з анархістами в Римі та підкреслено участь князівства у вищому зібранні як певний крок до досягнення державної незалежності. Після звільнення 1878 р. Болгарія була васалом Османської імперії, але з самого початку болгарські правителі використовували будь-яку можливість, щоб піти власним шляхом й відмовитися від сюзеренітету. Автор підкреслює, що д-р Х. Сармаджієв, який народився в Болграді, у сім'ї заможних бессарабських болгар, після закінчення Болградської гімназії навчався в Бухарестському університеті, а згодом і в Парижі, де здобув

Як цитувати: Стрезова, А. Дипломат д-р Хараламбі Сармаджієв і його участь у міжнародній конференції з боротьби з анархістами (Рим, 1898). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 110-119. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-05>

How to cite: Strezova, A. The Diplomat Dr. Haralampi Sarmadzhiev and His Participation in the 1898 International Anti-Anarchist Conference in Rome. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 110-119. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-05> (In Ukrainian)

© Стрезова А., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

ступінь доктора права і став першим болгарським юристом, який отримав це звання. У статті зазначається, що після закінчення навчання в Парижі д-р Сармаджієв переїхав у Болгарію, яка вийшла з-під ярма Османської імперії, і працював у міністерстві закордонних справ, обіймаючи високі державні посади, зокрема й в. о. міністра закордонних справ Князівства Болгарії, налагоджуючи роботу новоствореного міністерства й виховавши плеяду молодих дипломатів. Д-р Сармаджієв є одним із видатних болгарських дипломатів того періоду, змісіями в Белграді та Відні, який зробив вагомий внесок у розбудову болгарсько-сербських і болгарсько-австрійських відносин. Його було обрано представляти Князівство на міжнародній конференції в Римі. На цьому форумі д-р Сармаджієв активно працював задля дипломатичної емансипації своєї країни. На одній із зустрічей він протистояв офіційній російській позиції всупереч інструкціям, отриманим від свого уряду, і довів, що позиція Болгарії буде незалежною і самостійною, попри тиск як Росії, так і Туреччини. Багатосторонні зустрічі в столиці Італії дозволили досягти ефективних результатів законодавчого та адміністративного характеру і стали відправною точкою для майбутньої міжнародної співпраці.

Ключові слова: **міжнародна конференція, анархісти, доктор Хараламбі Сармаджієв, князівство Болгарія, кінець XIX ст.**

Анархізм як теорія сформувався в період 1860–1870-х рр. У 1880-х рр. анархісти почали обстоювати тезу про «пропаганду через справи», яка незабаром була взята на озброєння. З березня 1892 р. по червень 1894 р. одинадцять вибухів динаміту сколихнули Париж і вбили 9 людей. У 1894 р. президента Франції Карно було вбито; у 1897 р. застрелено іспанського прем'єр-міністра Кановаса; того самого року скоєно замах на італійського короля Умберто. Вибухи були справою крайніх анархістів, які діяли самостійно, а не як члени будь-якої великої організованої групи (Jensen 1981, 324).

Європа була нажахана. Особливо вражає те, що цілі та місця атак непередбачувані. Поступово між країнами почала формуватися думка про вироблення спільних заходів боротьби. Конкретним приводом для скликання загальноєвропейського форуму стало вбивство австрійської імператриці у вересні 1898 р. Болгарський уряд був повідомлений про трагедію такою шифротелеграмою: «Сьогодні вдень, коли Її Величність Імператриця Австрії йшла від свого готелю в Женеві

до пароплава, на неї жорстоко напав італійський анархіст і поранив її. Імператриця впала на землю і була негайно доставлена в готель, де пізніше померла...» (TzDA RB, f. 600 к, ор. 1, d. 1542, l. 26).

Уже наприкінці місяця під тиском Берліна та Відня Італія запропонувала скликати міжнародну конференцію проти анархістів. До участі також була запрошена Болгарія. Постановою Ради міністрів від 1 жовтня 1898 р., протокол № 9, уряд Болгарії подякував італійському уряду за запрошення і підтвердив свою участь (TzDA RB, f. 176 к, ор. 1, d. 1171, l.4).

У доповіді принцу Фердинанду від 22 жовтня 1898 р. Голова уряду д-р К. Стоїлов оголосив, що інші країни призначатимуть своїх послів, тому він запропонував, щоб болгарським делегатом для дипломатичної частини був д-р Х. Сармаджієв, а для судово-поліцейської — д-р Загоров (аудитор в Міністерстві закордонних справ і віросповідань (далі — МЗС), дипломований юрист, колишній суддя, «один з наших найосвіченіших і найдосвідчених чиновників») (TzDA RB, f. 600,к. ор. 3, d. 160, l. 405). Зрештою, було вирішено, що має бути один болгарський представник і ним буде д-р Х. Сармаджієв.

Д-р Хараламбі Сармаджієв народився в Бессарабії 1860 р. Походив з освіченої болгарської родини Георгія Сармаджієва — одного з перших меценатів Болгарського книжкового товариства (NBKM-BIA, f. 5, d. 17, l.5).

Молодий Хараламбі закінчив Болградську гімназію, а потім отримав юридичний фах в Бухарестському університеті. Його бажання продовжити освіту привело його до Парижа, де він став першим болгарином — доктором права в Паризькому університеті. Після повернення до Болгарії працював у Міністерстві закордонних справ юрисконсультом, а потім головним секретарем. Здібного й розумного, з європейським вихованням і культурою, його незабаром відправили представляти Князівство в інших країнах — спочатку як дипломатичного агента в Белграді (1895), а потім як представника у Відні (1896). Якості княжого посланника, такт у дипломатичному спілкуванні дозволяють його зарахувати до числа здібних політичних діячів Болгарії. Тому коли наприкінці 1898 р. в європейських колах

обговорювалося скликання міжнародної конференції для боротьби з анархістами, болгарський уряд вирішив, що її делегатом буде сам д-р Х. Сармаджієв.

Навряд чи можна було знайти кращий вибір болгарського делегата. Призначення доктора Сармаджієва є доказом його заслуг перед болгарською короною. Його відправили на міжнародний форум як найгіднішого делегата. На посаді княжого дипломатичного представника у Відні в той час він перебував у центрі великої політики і був знайомий з дипломатичними пристрастями великих держав.

В австро-угорській столиці йому вдалося вміло лавірувати між інтересами великих держав, щоб захистити болгарську справу. У столиці Австро-Угорщини Сармаджієв постав перед великим викликом — боротися за емансипацію молодого князівства. Це було надскладним завданням, яке він послідовно виконував. Додатковим чинником його обрання делегатом Римської конференції стала блискуча юридична підготовка, адже на конференції очікувалося ухвалення рішень законодавчого характеру.

Конференцію відкрито 24 листопада 1898 р. в Римі. Були присутні 54 делегати з 21 країни з усієї Європи. Крім послів, дипломатичних агентів та офіційних осіб, також були присутні начальники національної поліції Росії, Франції та Бельгії, а також міські начальники поліції Берліна, Відня і Стокгольма (Jensen 1981, 327). Планувалось, що основними темами дебатів стануть визначення анархізму, розроблення відповідних заходів для боротьби з діяльністю та пропагандою анархістів, а також регулювання випадків екстрадиції та депортації (TzDA RB, f. 176 к, ор. 1, d 1171, l. 9).

22 листопада д-р Сармаджієв прибув до Рима й зупинився в готелі «Квірінал». Відразу після прибуття він представився міністру закордонних справ Італії адміралу Каневаро. Королівський міністр розпитував Сармаджієва про його позицію у Відні щодо турецького посла і взагалі про те, яке ставлення створена Туреччини до дипломатичних представників князя за кордоном. Д-р Сармаджієв непохитно обстоював незалежну позицію болгарських дипломатичних агентів щодо турецьких за кордоном. Його енергія

в захисті суверенітету княжого представника була дуже важлива, і завдяки цьому болгарський делегат отримав самостійне місце в залі переговорів. Під час переговорів з міністром закордонних справ порядок зустрічей ще не було визначено, але після категоричної заяви д-ра Сармаджієва італійці вирішили, що представники будуть розташовані в алфавітному порядку (TzDA RB, l.22). Порядок, який, на жаль, згодом завдав головного болю болгарському представнику.

Конференцію відкрив 12-24 листопада (за старим стилем) міністр закордонних справ адмірал Каневаро. Д-р Сармаджієв із задоволенням підсумував, що до нього ставилися нарівні з іншими послами та міністрами (TzDA RB, l. 18). Він констатував, що вже на першій зустрічі серед учасників утворилися дві течії. Одна — це представники т. зв. ліберальних держав, які бажають, щоб рішення конференції були максимально ліберальні й не впливали на основні принципи конституцій держав-делегатів, такі як свобода думки, преси та асоціацій. У своєму листі до прем'єра К. Стоілова Сармаджієв писав, що інші країни виступали за серйозні заходи стосовно обмеження вищезазначених прав щодо анархістів та їхньої пропаганди, головною метою яких було б викорінення анархізму (TzDA RB, l. 23-24).

Проблематичними стали питання екстрадиції та депортації та пов'язане з ними право на прихисток. На конференції було домовлено, що обговорення проводитиметься таємно, а рішення конференції не будуть обов'язковими для представлених країн через ризик суперечностей із національним законодавством: кожна країна залишатиметься вільною вживати проти анархістів такі заходи, які вона вважає за потрібне (TzDA RB, l. 24). Було сформовано дві комісії — одну з законодавчих, а іншу з адміністративних питань, пов'язаних з анархізмом. З двох комітетів створено підкомітет для розв'язання суперечливих питань з екстрадиції та видворення.

Уже під час першої зустрічі д-р Х. Сармаджієв був здивований ходом дебатів. Він уважав, що жодна з представлених на конференції країн серйозно не вивчала питання про анархізм і заходи, що їх потрібно вжити проти нього. Робота д-ра Сармаджієва була певною мірою

ускладнена, оскільки з усіх делегатів він був єдиний, хто особисто й незалежно представляв свій уряд. Однак, окрім засідань конференції, він брав участь у дебатах законодавчого та адміністративного комітетів, до яких його було обрано (TzDA RB, l. 25).

На третьому засіданні було прийнято таке визначення анархізму: «Анархічним актом вважається будь-який акт, спрямований на знищення насильницьким шляхом будь-якої громадської організації, а анархістом є кожен, хто вчиняє такі дії» (TzDA RB, l. 27). Але через кілька днів болгарський делегат отримав лист-догану від княжого прем'єр-міністра та міністра закордонних справ д-ра К. Стоїлова з приводу його голосування щодо визначень конференції. Д-р Стоїлов розказав про свою розмову з російським дипломатичним агентом у Софії, який протестував проти «лібералізму» д-ра Сармаджієва в Римі, котрий, на його думку, перешкоджав ухваленню рішень, спрямованих на більш успішне стримування анархістів. Російський представник радив дати доручення Сармаджієву більше підтримувати пропозиції Австрії та Німеччини (тобто і Росії) з цього приводу.

Д-р Стоїлов сприйняв це бажання як доцільне й доручив Х. Сармаджієву: «Було б добре домовитися з російським послом п. Нелідовим і діяти в межах ваших інструкцій та принципів нашого уряду в згоді з ним» (TzDA RB, l. 30). Обурення д-ра Сармаджієва критикою, яку він отримав, і передусім посяганням на суверенітет Болгарії, було величезним: «... якщо я посланий сюди беззаперечно голосувати за все, навіть коли це суперечить вашим інструкціям і основним принципам нашого уряду, чим я одного дня поставив би будь-який болгарський уряд у дуже скрутне становище, краще було б не посилати делегатів» (TzDA RB, l. 31). Болгарський делегат нагадує про його делікатне становище, оскільки згідно з алфавітним порядком розташування зали він завжди голосує одним із перших (TzDA RB, l. 35).

Непорозуміння щодо голосування доктора Сармаджієва виникло через російську пропозицію щодо іншого визначення анархічного акту як будь-якого насильницького акту, спрямованого на знищення

соціальної організації, а також будь-якої спроби здійснення, будь-якої безпосередньої підготовки, будь-якої пропаганди або підбурювання та захисту зазначених дій. У своїй промові російський делегат уточнив, що як «пропаганду» і «захист» треба розуміти також суто теоретичну пропаганду, а не тільки т. зв. «пропаганду вчинками».

Нелідова також підтримав представник Австрії. Промова відвернула більшість делегатів від голосування за неї, оскільки, згідно з дебатами, з таким формулюванням до категорії анархістського акту потрапили би також суто філософські твори, такі як «Про суспільний договір» Руссо: у ньому, як відомо, немає спонукання до протиправних дій, хоча й критикується соціальна організація та рекомендується замість неї створити іншу, здатну зробити людство щасливим. З цих причин пропозицію Росії було відхилено 14 голосами проти 7. Як заявив д-р Сармаджієв, з його голосом чи без нього, вона все одно була приречена на провал (TzDA RB, I. 33-34).

Невдоволення Нелідова відхиленням його пропозиції було великим. Х. Сармаджієв засвідчив, що чув, як російський посол образливо розповідав своїм колегам про те, що краще було б, якби на конференцію зібралися лише великі держави. Засліплений своїм ураженням честолюбством, російський делегат не взяв до уваги, що проти його пропозиції проголосували три великі держави — Англія, Франція та Італія (TzDA RB, I. 34-35).

Конференція завершилася незадовго до різдвяних свят 1898 р. Були ухвалені пропозиції адміністративного та законодавчого характеру. Адміністративні заходи передбачали, що кожна держава стежитиме за анархістами на своїй території і доручить це спостереження центральній владі. Рекомендувалося, щоб центральні органи влади різних країн контактували напряду й обмінювалися інформацією про анархістів. Законодавчі заходи передбачали запровадження у законодавстві кожною країною заходів покарання не тільки проти анархічних дій, але й проти підготовки цих дій, співучасті, провокацій, пропаганди тощо (TzDA RB, II. 78-79).

Міжнародна конференція мала ключову роль у боротьбі з анархістами. Вона стала відправною точкою у створенні

заходів для посилення комунікації європейської поліції та обміну інформацією. Болгарія категорично приєдналася до міжнародного співробітництва в боротьбі з анархізмом. Уже під час обговорень на конференції Болгарія розпочала співпрацю з деякими країнами, представленими на ній, беручи участь в обміні інформацією про осіб, підозрюваних в анархізмі (TzDA RB, d. 1299). Кульмінацією стало підписання 1904 р. в Петербурзі послом Д. Станчовим протоколу проти анархізму, в якому взяла участь і Болгарія. Посол вважав, що цей акт вважається тасмним і його підписання не буде опубліковано в урядовій газеті (TzDA RB, d. 1589, l. 96).

Форум у Римі мав особливе значення для майбутнього політичного визнання молодого Болгарського князівства. В Італії Болгарія була представлена як незалежна суверенна держава; її представник був поставлений нарівні з іншими делегатами. Немалою мірою це відбулося завдяки енергії самого д-ра Х. Сармаджієва, який від початку прагнув здобути гідне місце для своєї батьківщини і під час дебатів старанно працював для удосконалення законодавчих та адміністративних рішень конференції. Форум став ще одним маленьким кроком, яким болгарська дипломатія ставила свого союзера перед доконаним фактом. Попри положення Берлінського договору, в приватних розмовах болгарський представник постійно і послідовно захищав болгарську емансипацію перед союзером. Його невеликі, але рішучі дії як у Відні, так і в Римі, поволі наближали князівство до юридичної незалежності.

Список джерел та літератури / References

Jensen, R. B. Intrernational Anti-Anarchist Conference of 1898 and the Origins of Interpol. *Journal of Contemporary History*, vol. 16, no. 2, pp. 323-347.

Spisok dopomizhnih chleniv Bolgars'kogo literaturnogo tovaristva, jaki svoïmi vneskami ta inshimi darunkami zabezpechili material'ni koshti dlja zasnuvannja tovaristva ta pochatku jogo dijaj'nosti (1868–1869). Nacionalna biblioteka «Kiril i Metodi» — Belgarski istoricheski arhiv (NBKM-BIA), f. 5, a.e. 17, l.5. (In Ukrainian)

Список допоміжних членів Болгарського літературного товариства, які своїми внесками та іншими дарунками забезпечили матеріальні кошти для заснування товариства та початку його діяльності (1868–1869). Национална библиотека «Кирил и Методи» — Български исторически архив (НБКМ-БИА), ф. 5, а.е. 17, л. 5

Tzentralen derzhaven archiv na Republika Bolgaria (TzDA RB). (In Bulgarian)
Централен държавен архив на Република България (ЦДА РБ).

Aleka Strezova

PhD in History, Associate Professor

Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod Blvd., bl. 17, Sofia, Bulgaria

Email: aleka.strezova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6818-9941>

THE DIPLOMAT DR. HARALAMPI SARMADZHIEV AND HIS PARTICIPATION IN THE 1898 INTERNATIONAL ANTI-ANARCHIST CONFERENCE IN ROME

The article discusses the mission of the Bulgarian diplomat Dr. Haralampi Sarmadzhiev (1860–1908) at the International Conference of Rome for the Social Defense Against Anarchists held in 1898 and argues that the participation of the Principality of Bulgaria in this forum represented for the country another step towards achieving full independence. After its liberation in 1878, Bulgaria was still a vassal of the Ottoman Empire, but the Bulgarian government used every opportunity to reaffirm its self-determination and challenge its dependent status. Dr. Sarmadzhiev, born in Bolhrad in a family of wealthy Bessarabian Bulgarians, after graduating from the Bolhrad Gymnasium studied at the University of Bucharest and later in Paris, where he obtained a doctorate in law and became the first Bulgarian lawyer to receive this degree. After completing his studies in Paris, Dr. Sarmadzhiev moved to Bulgaria, just liberated from the Ottoman rule, and served in the Ministry of Foreign Affairs. He held high offices, including that of acting Minister of Foreign Affairs of the Principality of Bulgaria, organized the work of the newly created ministry, and cultivated a constellation of young diplomats. Dr. Sarmadzhiev was an outstanding Bulgarian diplomat of his era, whose service in Belgrade and Vienna marked a significant contribution to the development of Bulgarian-Serbian and Bulgarian-Austrian relations. He was chosen to represent the principality at the international anti-anarchist conference in Rome. At this forum, Dr. Sarmadzhiev actively worked

towards the diplomatic emancipation of his country; on at least one occasion, he defied the instructions from his government and opposed the official Russian position, asserting Bulgaria's independent stance despite pressure from both Russia and Turkey. Multilateral meetings in the Italian capital brought considerable legislative and administrative results and became a starting point for subsequent international cooperation.

Keywords: international conference, anarchists, Dr. Haralampi Sarmadzhiev, Principality of Bulgaria, late 19th century.

Текст надійшов до редакції 02.09.2023.

The text was received by the editors 02.09.2023.

Текст затверджено до друку 28.10.2023.

The text is recommended for printing 28.10.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-06>
УДК 930-051:929Багалій]:394.46(091)(470+571)*190/192”

Олена Богдашина

докторка історичних наук, професорка
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
Вул. Алчевських, 29, 61002, Харків, Україна
Email: bohdashyna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

Дмитро Прочкарук

магістр історії, аспірант
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
Вул. Алчевських, 29, 61002, Харків, Україна
Email: prockarukdmitro@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8225-2022>

КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ ТА РАННЬОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ НА ПРИКЛАДІ ЮВІЛЕЇВ Д. І. БАГАЛІЯ (СПІЛЬНІ ТА ВІДМІННІ РИСИ)

Як цитувати: Богдашина, О., Прочкарук, Д. Комеморативні практики імперської доби та ранньорадянського періоду на прикладі ювілеїв Д. І. Багалія (спільні та відмінні риси). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 120-139. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-06>

How to cite: Bohdashyna, O., Prockaruk, D. Similarities and Differences Between the Imperial and Early Soviet Commemorative Practices (The Case of Dmytro Bahaliy and His Anniversaries). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 120-139. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-06> (In Ukrainian)

© Богдашина О., Прочкарук Д., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

У статті проаналізовано кошмеморативні практики на прикладі ювілеїв відомого українського історика, громадського діяча, визначного педагога та організатора науки академіка Д. І. Багалія. Виявлені особливості святкування ювілеїв вченого за часів Російської імперії (1905 та 1910 рр.) та в ранньорадянський період (1927 р.). З'ясовано, що загальною рисою святкування ювілеїв видатного історика стали урочисті заходи (1905, 1910, 1927 рр.) і публікація ювілейних статей, присвячених науковцю (частина з них була надрукована у збірниках 1906, 1912, 1927 та 1929 рр.). Зазначено, що ювілей Д. І. Багалія у 1915 р. та на початку 1920-х рр. взагалі публічно не святкували, що пояснюється як змінами кошмеморативних практик, так і складними реаліями того часу: першою світовою та громадянською війнами, бурхливими політичними процесами, які ознаменувалися революціями та розпадом Російської імперії. За часів Російської імперії було прийнято святкувати річниці початку науково-педагогічної діяльності. У радянський час здебільшого ювілей відзначалися за датою народження. Сімдесятирічний ювілей Д. І. Багалія 1927 р. відрізняється найбільшою кількістю статей про вченого, урочистих засідань та заодок у пресі. Крім того, 1927 р. на його честь було надруковано збірку праць інших науковців, тематично пов'язаних з проблематикою досліджень ювіляра та спогади вченого «Автобіографія: п'ятдесят літ на сторожі української науки». У 1929 р. було опубліковано матеріали святкування 1927 р. Вершиною радянської кошмеморативної діяльності вченого стали рішення уряду Української СРР від 26 листопада 1927 р. про видання зібрання творів академіка, перейменування кафедри історії української культури на честь ученого, виділення приміщення для бібліотеки, яку Дмитро Іванович подарував кафедрі, встановлення іменної пенсії. У 1932 р. річницю масштабно не відзначали з одвох причин: смерть історика в лютому 1932 р. й активна критика (з 1929 р.) його поглядів за аполітизм. Публікацію у 1932 р. кількох ювілейних статей, присвячених вченому, ми розглядаємо як продовження дореволюційної наукової традиції.

Ключові слова: Д. І. Багалій, кошмеморативні практики, політика пам'яті, імперський та радянський періоди, ювілей вченого.

Визначний український історик, організатор освіти й науки, громадський діяч Дмитро Іванович Багалій зробив неабиякий внесок у розвиток вітчизняної освіти, науки, культури. Ще за життя науковця громадськість вшанувала його різноманітну діяльність та творчість. До вивчення ювілеїв учених-істориків як форми кошмеморативних практик звертались Л. І. Буряк (про В. Б. Антоновича) (Buriak 2013,

130–139), С. Г. Іваницька (про С. О. Єфремова) (Ivanys'ts'ka 2018, 19–49; Ivanys'ts'ka 2019, 110–134) та інші дослідники. 27 грудня 2021 р. у газеті «Історична правда» опубліковано статтю О. В. Юркової «“Троїстий ювілей” академіка Дмитра Багалія», в якій було наведено цікаві деталі про ювілейні заходи 1927 р. (Yurkova 2021). Однак жоден з дослідників окремо детально не вивчав інші ювілеї Д. І. Багалія і не порівнював їх між собою. Зіставленню прижиттєвих ювілеїв видатного історика 1905, 1910, 1927 рр. присвячено наше дослідження.

На прикладі одного з добрих знайомих Д. І. Багалія С. О. Єфремова С. Г. Іваницька оцінювала ювілейні заходи як певний підсумок «професійних, творчих, особових здобутків», публічну репрезентацію його досягнень (Ivanys'ts'ka 2019, 111). За її оцінкою ювілеї українських вчених мали «піднести значущість “героя” свята в соціокультурному просторі “українства”, проголосити (у разі необхідності) його новий соціальний статус, сприяти адаптації в цьому статусі» (Ivanys'ts'ka 2019, 113). Усі ці твердження можуть стосуватися і ювілеїв Д. І. Багалія. Українець за походженням, учень лідера Київської старої громади В. Б. Антоновича успішно зробив кар'єру, пройшов шлях від соціальних низів до високих посад у Російській імперії: професор та ректор Харківського університету, член Державної Ради, Харківський міський голова. Пізніше Д. І. Багалій вміло впишеться у реалії післяреволюційного суспільства, стане одним з символів радянської українізації 1920-х — початку 1930-х рр. Не випадково представники різних соціальних груп та політичних сил завжди публічно вітали ювіляра.

Комеморація, пов'язана з іменем Д. І. Багалія, розпочалася ще за життя науковця і була найбільш активною саме в ювілейні роки. Невідповідність дат святкування пов'язана зі зміною ювілейних практик. За часів Російської імперії було прийнято святкувати річницю початку науково-педагогічної діяльності. Як відомо, у 1880 р. Д. І. Багалій закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира і був залишений «для підготовки до професорського звання» (до підготовки та захисту магістерської дисертації), що й стало точкою відліку для святкування ювілеїв.

У радянський час ювілеї здебільшого стосувалися дати народження. Відомо, що вчений народився 26 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1857 р.

На честь двадцятип'ятиріччя науково-педагогічної діяльності Д. І. Багалія 8 жовтня 1905 р. відбулося урочисте засідання Історико-філологічного товариства, яке діяло при Харківському університеті. На засіданні були присутні члени товариства та його педагогічного відділу, представники різних установ, професори історико-філологічного та інших факультетів Харківського університету, студенти. Привітання від університету озвучив ректор Л. В. Рейнгард, який підкреслив значущість педагогічної, наукової, громадської діяльності ювіляра. Серед його наукової спадщини професор Л. В. Рейнгард особливо відзначив праці з історії Харківського університету. Професор М. Ф. Сумцов зачитав вітальний адрес від Історико-філологічного товариства та його педагогічного відділу, а професор В. П. Бузескул — від історико-філологічного факультету: «Виповнилося 25 років Вашої невтомної, плідної вченої та викладацької діяльності, і ми, найближчі свідки, Ваші товариші по факультету користуємося цим випадком, щоб висловити почуття глибокої до Вас поваги» (Professor 1906, 13–16).

У наступному 1906 р. вийшов ювілейний збірник. В усіх статтях ученого згадано як талановитого історика, відданого своїй справі, рідному університету та країні. Наприклад, у статті Д. П. Міллера та В. І. Савви наведено головні факти з життя вченого, зокрема схарактеризовано його громадську, наукову та педагогічну роботу, внесок у розвиток вітчизняної науки (Professor 1906, 5–9). Вітальний адрес від університетських колег завершується такими побажаннями: «Безсумнівно, ми висловимо спільну думку, побажавши шановному ювіляру зберегти ще на кілька років енергію і сили для продовження його корисної вченої, професорської, громадської діяльності» (Professor 1906, 13). До згаданого збірника ввійшла лише частина надісланих Д. І. Багалію привітань. Частина неопублікованих листів зберігається в Центральному державному історичному архіві у м. Київ (Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv u m. Kyiv

2020, 18–22, 61–64, 76, 80) та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Instytut rukopysu, 80, 11–13). Наприклад, до ювілейного збірника 1906 р. не увійшли привітання від представників Лебединської жіночої гімназії І. Л. Щербакова та П. П. Веретенікова (Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv u m. Kyiv 2020, 18), Історико-філологічного товариства при Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородка (Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv u m. Kyiv 2020, 24), Харківського товариства грамотності. Керівництво Харківського товариства грамотності у своєму листі висловило особливу подяку за активну участь ученого в діяльності товариства, особливо у видавничому комітеті (Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv u m. Kyiv 2020, 61). Композитор і журналіст В. І. Сокальський, син покійного професора І. П. Сокальського, у своєму листі зазначив, що хотів особисто привітати Д. І. Багалія, але повинен в цей час бути на засіданні Судової палати (Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv u m. Kyiv 2020, 63).

10 жовтня 1910 р. під головуванням професора М. Ф. Сумцова на розширеному засіданні Історико-філологічного товариства при Харківському університеті знову вітали Д. І. Багалія. На ньому виступили міський голова Харкова О. К. Погорілко, голова правління Харківської громадської бібліотеки професор О. М. Анциферов та інші. Було надіслано багато вітань у формі телеграм, зокрема від Софійського, Белградського, Казанського університетів, Наукового товариства імені Шевченка у Львові за підписом М. С. Грушевського та ін.

Святкування тридцятої річниці науково-педагогічної діяльності Д. І. Багалія ознаменувалося публікацією нового ювілейного збірника. У статтях збірника 1912 р. наводилася нова і повторювалася стара інформація про праці вченого та його педагогічну, науково-організаційну, громадську діяльність (Professor 1912, 14–15). До збірки не увійшли привітання від деяких окремих осіб та шкіл. Цікаво, що адрес Харківської міської школи малюнку і живопису серед інших підписав колега по Харківському університету професор М. Ф. Сумцов

(Instytut rukopysu, 80, 14). Збереглися окремі привітання від ініціатора створення у 1909 р. першої станції швидкої допомоги у Харкові, професора І. М. Оболенського та інших відомих учених та громадських діячів (Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv u m. Kyiv 2020, 80, 72, 106, 70).

Під час революційних подій 1917–1920 рр. громадськості та самому Д. І. Багалію було не до організації ювілейних урочистостей. Окремі колективні й (частіше) особисті привітання надходили приватно. Зокрема, зберігся вітальний адрес Київської картинної галерії Д. І. Багалію в зв'язку з 40-річчям його наукової та громадської діяльності (Instytut rukopysu, 80, 15).

У радянський час найбільш пишно святкували ювілей Д. І. Багалія у 1927 р. Для цього було створено два організаційні комітети. У Києві в листопаді 1926 р. сформовано Ювілейний комітет Всеукраїнської АН із вшанування 70-річчя академіка Д. І. Багалія на чолі із президентом ВУАН В. І. Липським. Членами цього комітету були академіки С. О. Єфремов і А. Ю. Кримський; директор типографії М. З. Левченко. У Харкові створено інший ювілейний комітет для організації торжеств у столиці УСРР. До його складу входили академік С. Ю. Семковський, професор М. І. Яворський та секретар Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури О. Г. Водолаженко (Jubilej 1927).

Перші урочисті заходи провели в Києві. 17 грудня 1927 р. у конференц-залі Музею революції відбулося урочисте засідання ВУАН, на якому були присутні академіки та інші співробітники Академії, а також представники різних партійних, наукових та громадських організацій. Першим привітання виголосив президент Всеукраїнської Академії наук академік В. І. Липський, а потім секретар ВУАН А. Ю. Кримський, який передав Дмитру Івановичу «ювілейний збірник». Ювіляр пообіцяв «ще з більшою енергією працювати на користь української культури» (Sviatkuvannia 1927). Виступаючи від імені ВУАН, академіки В. І. Липський та А. Ю. Кримський, від Укрголовнауки — проф. С. Ю. Семковський у своїх промовах в основному зосередилися на наукових досягненнях ювіляра. Представник від Київського окрвиконкому (тов. Волковой) вручив Д. І. Багалієві грамоту від робітників та селян Київщини (Yuvilej 1927b).

У Києві у приміщенні Всенародної бібліотеки ВУАН в ці дні була влаштована виставка з 500 книг, з яких 345 примірників становили праці Д. І. Багалія, а решта — праці інших авторів, присвячені життю і творчості академіка (Yuvilej 1927a).

Більшість відомих науковців відгукнулася на заклик Ювілейного комітету надіслати статтю до запланованого збірника. Переважно статті в цьому збірнику так чи так були пов'язані з українознавчою тематикою, а серед найвідоміших авторів — президент ВУАН В. І. Липський, віце-президент ВУАН С. О. Єфремов і, звичайно, незмінний секретар ВУАН А. Ю. Кримський, академік А. М. Лобода та ще багато інших. Але й були розвідки з інших наукових галузей, наприклад, академіка Л. В. Писаржевського з хімії, професора О. В. Палладіна з біології.

Професор С. П. Дуброва, згадаючи роки спільної з істориком праці в архівних установах Харкова, закінчив свою промову такими словами подяки та величезної поваги: «Впливові на мене серця й розуму Дмитра Йвановича я завдячую своє сучасне життєве становище» (Yuvilejnyj zbirnyk 1927, 191). Закінчується стаття пафосними словами: «Хай-же буде славне ім'я Дмитра Йвановича. Шануймо його на віки віків. Нехай буде здоровий на довгу користь українському народові; він ніколи не забуде свого великого історика» (Yuvilejnyj zbirnyk 1927, 191).

Утім, один з небагатьох учених, який відмовився на початку 1927 р. надіслати до Києва свою статтю, був перший президент УАН, академік В. І. Вернадський, знайомий з ювіляром ще з дореволюційного часу у зв'язку зі спільною роботою в Державній Раді. Свою відмову В. І. Вернадський в особистому листі до А. Ю. Кримського аргументував тим, що на початку 1920-х рр. Д. І. Багалій активно підтримував ліквідацію університетів у радянській Україні: «Але старий гріховодник грішний — і достатньо сильно у руйнуванні вищої освіти на Україні. Господи Боже мій, що він говорить і що він пише, як він відверто спалює те, чому так палко та відкрито недавно поклонявся! Я цілком розумію, що в складній обстановці Академії цей збірник може бути потрібним — але Д. І. вийшов у своїй апології руйнування вищої школи та у своїй побудові (пропаганді цього) наукової роботи методами, які до науки ніякого відношення не мають, але життєво насущними із середовища чисто академічної роботи» (цит. за: Stojko 1988, 110–111).

В. О. Барвінський у статті «Дмитро Йванович Багалій, як історик Слобідської України» відзначив важливий внесок історика у дослідження минулого краю. В. О. Барвінський, як і його попередники, які публікували власні статті, присвячені двадцять п'ятій та тридцятій річниці історика, особливу увагу звертав на громадську діяльність Д. І. Багалія, який, як відомо, був міським головою Харкова, а також очолював місцеву «Просвіту». Водночас більша частина статті присвячена саме науковій діяльності історика, напрямам його досліджень тощо. Закінчується стаття словами подяки: «Українська історична наука завсіди буде згадувати з подякою велику заслугу Дм. Йв. у справі дослідження минулого однієї з частин Української землі — Слобідської України» (Yuvilejnyj zbirnyk 1927, 192). Стаття містить чимало важливої наукової інформації, однак, як і інші праці, які були присвячені ювілею вченого, має відповідну структуру й побудову речень; схожий на інші статті зміст (повторюються теми, оцінки).

Ювілейний комітет також висловив подяку вченому за його багаторічну плідну роботу в різних освітніх та наукових установах та за його внесок у розвиток історичної науки: «Українська Академія наук, як установа чисто наукова, шанує акад. Дмитра Івановича Багалія виключно як видатного вченого, навіки заслуженого історика України, свого достойного першого академіка» (Yuvilej 1927b). Водночас Ювілейний комітет в особі секретаря комітету М. З. Левченка акцентував увагу на його громадській діяльності та закінчив вітальне слово так: «Нехай же довго-довго ще живе наш дорогий юбілянт! Нехай довго-довго ще працює на користь українському народу, на славу українській науці і Українській Академії наук!» (Sviatkuvannia 1927).

Серед привітань вирізняються персональні вітання від людей, з якими історик дружив з молодості. Наприклад, представники родини його наукового керівника В. Б. Антоновича написали в телеграмі: «Родина Антоновичів щиро вітає вельмишановного та дорогого Дмитра Івановича з славним його юбілеєм і бажає йому ще довгі літа жити» (Yuvilejnyj zbirnyk 1927, 199). Показово, що у 1890 р. Д. І. Багалій у вітальному листі в зв'язку з його 25-річним юбілеєм

наукової діяльності назвав свого вчителя В. Б. Антоновича «одним з найвидатніших діячів науки у різних її галузях», «громадським діячем, що стояв у центрі думок кількох українських поколінь» (Materialy, с. 5). Через 37 років подібні оцінки будуть превалювати в ювілейних листах на адресу самого Д. І. Багалія.

Учений все життя дружив з М. Л. Кропивницьким та акторами його трупи. Тому оцінка ролі вченого у розвитку театральної справи від відомої акторки М. К. Заньковецької не стала випадковою: «Пам'ятаючи Ваше завжди уважне ставлення до нашого театру і правдиве розуміння його значіння, щиро бажаю Вам, Дмитре Івановичу, і надалі невтомної енергії» (Yuvilejnyj zbirnyk 1927, 199).

Очікувано найбільшу кількість ювілейних статей надрукували колеги Д. І. Багалія по Харківському інституту народної освіти (колишньому університету) та Всеукраїнській Академії наук. Утім, ми не вважаємо надто компліментарними статті, які були написані його учнями (М. В. Горбань (Yuvilejnyj zbirnyk 1927, 165–178), А. П. Ковалівський (Yuvilejnyj zbirnyk 1927, 140–148), Н. Ю. Мірза-Авак'янц (Mirza-Avak'iants 1927, 135–138); співробітниками очолюваних ним установ (В. О. Барвінський (Barvins'kuj 1927, 3–4; Barvins'kuj 1932, 116–119), О. П. Оглоблин (Ohloblin 1932, 167–170; Ohloblin 1988, 96–105), І. М. Ткаченко (Tkachenko 1927, 281–284). Одна з перших його аспіранток радянського періоду Н. Ю. Мірза-Авак'янц в ювілейній статті наголошувала на важливості педагогічної та науково-організаційної діяльності Д. І. Багалія для розвитку української освіти та культури, називаючи його досвідченим, «надзвичайно уважним та доброзичливим керівником» Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури (Mirza-Avak'iants 1927, 138).

Аспіранти і наукові співробітники Харківської кафедри історії української культури, надрукували спеціальний кафедральний збірник, присвячений цій річниці. У передмові до цього збірника є такі слова: «У знаменний для Вас день, на 50-річчя Вашої невтомної наукової діяльності, кафедра вітає Вас — свого організатора й керівника, дякує Вам за Вашу працю та сподівається, що ще довгі

й довгі роки під Вашим провідом члени катедри працюватимуть на користь української науки, що Ваші нові праці впишуть нові видатні сторінки в українській історіографії» (Vitannia 1927, 1). У збірнику представлені автори, які тривалий час працювали разом з істориком. Зокрема В. П. Бузескул у своїх спогадах згадав і Дмитра Івановича. І хоча ця праця не була завершена словами подяки та привітаннями, все ж її публікація у збірнику є яскравим способом кошмеморації (Vitannia 1927, 3).

Своєю чергою в «Автобіографії» 1927 р. Д. І. Багалій назвав кафедру своєю «найулюбленішою, дорогою дитиною» (Bahaliĭ 1927a, 140). Ці слова керівника Харківської науково-дослідної катедри історії української культури не є перебільшенням. Наукові та особисті контакти між колишніми співробітниками катедри ніколи не переривалися. На кафедрі була створена тепла, товариська атмосфера. Аспірантка Д. І. Багалія Н. В. Суровцева у спогадах присвятила кілька сторінок кафедрі: «Це був невеликий колектив в основному людей середнього віку, кілька молодих, я — чи не наймолодша. Люди ці були здібні, добірні щодо праці. Вони давно, пильно і під майстерним керівництвом Багалія працювали над історією України... мої колеги переважно працювали по наукових установах, весь час оберталися в колі наукових історичних інтересів та діячів, писали, друкували на ці теми... Багалій... жив своєю кафедрою, своїми учнями... З лона катедри вийшла історична наука тридцятих років» (Surovtsova 1990, 545–546).

У статті І. М. Ткаченка «Історико-літературні студії акад. Д. І. Багалія» високо оцінено наукові праці професора з історії української літератури (Tkachenko 1927, 282).

Окремим видом кошмеморативних практик стали привітання, які надходили в ювілейні роки на ім'я Д. І. Багалія від університетів і наукових товариств з різних міст як Російської імперії, пізніше Радянського Союзу (Петербурга (Ленінграда), Москви, Києва, Казані та ін.), так і з-за кордону (Фінляндія, Польща, Німеччина, Франція та ін.) на адресу ювілейних комітетів, установ, у яких працював учений.

За підрахунками газети «Харьковский пролетарий» ювіляр отримав 900 вітань з усього СРСР та з-за кордону: Краківської,

Софіївської, Мюнхенської академії наук, провідних університетів світу, зокрема Кембриджського, Страсбурзького, Берлінського та Сорбонни, Французького інституту слов'янознавства тощо (Jubilej 1927). Д. І. Багалій отримав з-за кордону, окрім колективних, особисті вітання. Берлінський історик, професор Отто Геч в особистому привітанні характеризував Д. І. Багалія як «великого дослідника російської й української історії» і висловив «найсердечніші побажання щастя» (Yuvilejnyj zbirnyk 1927, 185). Це вчергове підкреслювало наукові зв'язки історика з західноєвропейськими вченими та інституціями.

Повністю чи фрагментами ці вітання на ім'я Д. І. Багалія зачитували у своїх промовах керівники установ, члени ювілейних комітетів, сам ювіляр. У газетних та журнальних публікаціях, ювілейних збірниках 1927 та 1929 рр. їх публікували по-різному: перелік установ, які надіслали вітання Д. І. Багалієві; фрагменти привітань у промовах присутніх на урочистих засіданнях; повні тексти від найбільш значущих адресантів.

Важливим для подальшої комеморації вченого стали рішення уряду Української СРР від 26 листопада 1927 р. про видання зібрання творів академіка, перейменування кафедри історії української культури на честь ученого, виділення приміщення для бібліотеки, яку Дмитро Іванович подарував кафедрі, встановлення щомісячної іменної пенсії в розмірі 1 000 крб (Pro iuvilej 1927, 183).

Визнавали науковий авторитет ученого й науковці, які належали до табору головного опонента Дмитра Івановича — М. С. Грушевського. Наприклад, розвідка 1927 р. О. Ю. Гермайзе також рясніє високими оцінками результатів наукової творчості та організаційної діяльності Д. І. Багалія: «Як учений і професор, він був одним з найкращих професорів..., без широкої слави..., але з солідним іменем людини, що свідомо йде студіювати незнану історію окремих країв» (Yuvilej 1927b).

До збірок 1927 та 1929 рр. не ввійшли вітальні тексти від центральних і місцевих наукових та освітніх установ: Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (Instytut rukopysu, 80,

26–27), Волинської, Київської секцій наукових робітників, Волинського та Ніжинського інститутів народної освіти (Instytut rukopysu, 80, 16–17, 18–20), листи від деяких підрозділів ВУАН: відділів антропології та передісторії Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка, комісії для вивчення візантійського письменства (Instytut rukopysu, 80, 21–25).

У статті емігранта С. П. Наріжного, яка вийшла лише 1930 р. в «Літературно-науковому віснику», наголошено на перенасиченості в ювілейних матеріалах 1927–1929 рр. похвал щодо більшовиків. Назвавши це «плазуванням перед радянськими панамі» (Narizhnyj S. Do iuvileiu, 705) С. П. Наріжний звернув увагу, що «тільки українські академіки до свого українського колеги звертаються по... російському» (Narizhnyj S. Do iuvileiu, 702).

У 1932 р. після смерті Д. І. Багалія некрологи та поминальні статті про вченого були опубліковані лише в деяких радянських газетах та журналах («Декада», «Известия» [ЦВК СРСР], «Україна» тощо). Наприклад, у журналі «Декада» дорікнули вченому, що він до революційних подій 1917 р. перебував у «таборі ліберальної буржуазії» (Radians'kyj 1927, 18). Водночас автор статті наголосив, що Д. І. Багалій у 1920-х рр. «приходить широ й творчо слугувати творенню нового радянського... суспільства» (Radians'kyj 1927, 18). На початку некрологу в московській газеті «Известия» небіжчик звично був покритикований за належність свого часу до «ліберальної буржуазії», але наприкінці статті все ж містилися слова скорботи у зв'язку «з втратою визначного радянського вченого, великого громадського діяча, який віддав останній етап свого життя на службу радянській владі» (Akademik Bagalej 1932).

Серед інших некрологи надрукували й співробітники науково-дослідних установ, які в цей час очолював Д. І. Багалій: В. О. Барвінський та О. П. Оглоблін. У некролозі, котрий написав В. О. Барвінський, названо досягнення Д. І. Багалія в науковій та громадській роботі: «Д. І. відіграв видатну роль в історії Центрального історичного архіву. Тільки завдяки йому матеріали цього архіву були описані і стали приступні для наукових студій. Завдяки Д. І. Архів дістав те приміщення, в якому перебуває і досі.

Д. І. Багалій не раз порушував клопотання про перетворенням архіву на Центральний навзірець Київського» (Barvins'kuj 1932, 117). Однак В. О. Барвінський змушений згадати про позицію історика під час революційних подій 1917 р., пригадати йому перебування у «буржуазному таборі» і, звісно, похвалити Жовтневу революцію, яка «відкрила безмежні перспективи для роботи на науковому та громадському полі» (Barvins'kuj 1932, 117).

У статті О. П. Оглоблина, надрукованій 1932 р. в журналі «Україна», містилися подібні оцінки (Ohloblin 1932, 167–170). Однак пізніше, під час еміграції О. П. Оглоблина в США, у статті «Пам'яті Дмитра Багалія» (1957 р.) ці заполітизовані оцінки громадської та наукової діяльності історика замінюються суто позитивними конотаціями. Хоча деякі риси Д. І. Багалія мемуаристу не подобались: «Пригадую й сам я, скільки разів ремствував на Дмитра Івановича за його надмірну повільність і дипломатію» (Ohloblin 1988, 97). Також автор підкреслював бажання академіка уникати конфліктів з іншими: «Він нікого не хотів образити, ні Грушевського, який його терпіти не міг і якого він також дуже не любив, ні Яворського, який робив йому різні капості й турботи» (Ohloblin 1988, 99). О. П. Оглоблин у 1957 р. немовби протиставляє вченого радянській владі: «Чи потрібна була Багалієві советська влада? Безперечно, ні. Але Багалій був потрібний советській владі особливо в 1920-х роках. Потрібний був насамперед, як визначне українське наукове й громадське ім'я, до того ще не пов'язане безпосередньо з українською політикою, як дореволюційною так і часів національно-державного відродження. Потрібний був далі, як видатний учений і організатор наукового та академічного життя» (Ohloblin 1988, 103).

Комеморація відіграє важливу роль у формуванні колективної пам'яті, виступаючи передусім (на думку С. Г. Іваницької) однією з форм збереження та водночас формування національної ідентичності (Ivanys'ka 2019). На наше переконання, завдання й результати комеморативних практик як сукупності публічних колективних дій щодо збереження пам'яті відносно певних подій чи осіб є набагато більші. Різноманітні ритуали формуються, потім відтворюються, стаючи значущими для суспільства в цілому чи для окремої групи,

символом пам'яті про минуле нації, держави, політичної сили, наукового чи мистецького співтовариства. Університети, окрім передачі студентам нових знань, формування в нових покоління цінностей, розвитку різних галузей науки, завжди використовували практики вшанування пам'яті не лише для зміцнення уявлень про минуле, зокрема передачі та збереження пам'яті про своїх визначних представників іншим членам університетської корпорації та суспільства загалом. Тому ритуали вшанування (а отже, і увічнення в колективній пам'яті) окремих осіб і подій мали свою специфіку. Наприклад, створення «місць пам'яті» професури пов'язано з університетським ландшафтом (університетська церква, де до приходу більшовицької влади (грудень 1919 р.) найчастіше відспівували небіжчика у присутності колег і студентів); пам'ятники найбільш видатним особам; меморіальні дошки на стінах університету; зараз іменні аудиторії (ауд. 5-61 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна названа на честь Дмитра Івановича).

Аналізуючи ювілеї Д. І. Багалія, можна побачити характерні риси вшанування пам'яті певного науковця, які були наприкінці XIX — у першій третині XX ст. Дмитро Іванович був видатною постаттю не лише для Харківського університету, але й для усєї вітчизняної освіти та науки. Його ювілеї відзначені публікацією відповідних наукових статей та збірників, а також проведенням урочистих засідань. Найкращою формою збереження пам'яті про Д. І. Багалія стало саме створення ювілейних збірників та окремих статей. При цьому спостерігається збільшення кількості таких текстів від ювілею до ювілею.

Список джерел та літератури / References

- Akademik Bagalej: [Nekrolog]. *Izvestija Central'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta SSSR i Vserosijskogo Central'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta sovetov Rabochih. Krestijanskikh i Krasnoarmejskikh Deputatov*. 1932. 13 fevralia. (In Russian)
- Академик Багалей: [Некролог]. *Известия Центрального Исполнительного Комитета СССР и Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета советов Рабочих. Крестьянских и Красноармейских Депутатов*. 1932. 13 февраля.

Bahalij, D. I. *Avtobiohrafia: p'iatdesiat lit na storozhi ukr. nauky ta kul'tury*. Kyiv, 1927. (In Ukrainian)

Багалій, Д. І. *Автобіографія: п'ятдесят літ на сторожі укр. науки та культури*. Київ, 1927.

Bahalij, D. I. Akad. M. S. Hrushevs'kyj i joho mistse v ukrains'kij istoriohrafii: Istorychno-krytychnyj narys. *Chervonyj shliakh*, no.1, 1927, s. 160-217. (In Ukrainian)

Багалій, Д. І. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії: Історично-критичний нарис. *Червоний шлях*, № 1, 1927, с. 160-217.

Bahalij, D. I. *Vybrani pratsi: u 6 t.* Т. 1-5. Kharkiv, 1999–2007. (In Ukrainian)

Багалій, Д. І. *Вибрані праці: у 6 т.* Т. 1-5. Харків, 1999–2007.

Barvins'kyj, V. O. Akademik D. I. Bahalij. *Visti. Dodatok: Kul'tura i pobut*, no. 43, 1927, s. 3-4. (In Ukrainian)

Барвінський, В. О. Академік Д. І. Багалій. *Вісті. Додаток: Культура і побут*, № 43, 1927, с. 3-4.

Barvins'kyj, V. O. Dmytro Ivanovych Bahalij (1857–1932) [Nekroloh]. *Arkhiv Radians'koi Ukrainy*, no. 1-2, 1932, s. 116-119. (In Ukrainian)

Барвінський, В. О. Дмитро Іванович Багалій (1857–1932) [Некролог]. *Архів Радянської України*, № 1-2, 1932, с. 116-119.

Bohdashyna, O. M. D. I. Bahalij u suchasnij ukrains'kij istoriohrafii. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filososfs'ki nauky [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences']*, no. 25, 2017, s. 98-107. (In Ukrainian)

Богдашина, О. М. Д. І. Багалій у сучасній українській історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, вип. 25, 2017, с. 98-107.

Bohdashyna, O. M. Slobids'kyj litopysets' istorii Ukrainy D. I. Bahalij. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 1, 2008, s. 88-112. (In Ukrainian)

Богдашина, О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій. *Український історичний журнал*, № 1, 2008, с. 88-112.

Buriak, L. I. Obraz V. B. Antonovycha u konteksti komemoratyvnykh praktyk XX stolittia. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriya: Istorychni nauky [Scientific notes of Volodymyr Vinnichenko Kirovohrad State Pedagogical University: Historical Sciences]*, vyp. 18, 2013, s. 130-139. (In Ukrainian)

Буряк, Л. І. Образ В. Б. Антоновича у контексті комеморативних практик ХХ століття. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*, вип. 18, 2013, с. 130-139.

Chotyry rozповidi pro Dmytra Bahaliia. Uporiad., prednie slovo O. Bahaliij. Kharkiv, 2007. (In Ukrainian)

Чотири розповіді про Дмитра Багалія. Упоряд., передне слово О. Багалій. Харків, 2007.

Ivanyts'ka, S. H. Rol' Serhiia Yefremova v tvorenni komemoratyvnykh praktyk ukrains'koi spil'noty (na materialakh ushanuvannia pam'iaty Borysa Hrinchenka): 1910–1913 roky. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic Research in Ukraine]*, вип. 29, 2018, с. 19-49. (In Ukrainian)

Іваницька, С. Г. Роль Сергія Єфремова в творенні комеморативних практик української спільноти (на матеріалах ушанування пам'яті Бориса Грінченка): 1910–1913 роки. *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 29, 2018, с. 19-49.

Ivanyts'ka, S. H. Yuvilei iak forma komemoratyvnykh praktyk u seredovyschi ukrains'koi liberal'no-demokratychnoi elity na pochatku ХХ st.: vnesok Serhiia Yefremova. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic Research in Ukraine]*, вип. 30, 2019, с. 110-134. (In Ukrainian)

Іваницька, С. Г. Ювілеї як форма комеморативних практик у середовищі української ліберально-демократичної еліти на початку ХХ ст.: внесок Сергія Єфремова. *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 30, 2019, с. 110-134.

Institut rukopysu Natsional'noi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho. (In Ukrainian)
Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Jubilej akademika D. I. Bagaleja. Chestvovanie akademika D. I. Bagaleja. *Har'kovskij proletarij*. Har'kov, 1927, 10 dekabria. (In Russian)

Юбилей академика Д. И. Багалая. Чествование академика Д. И. Багалая. *Харьковский пролетарий*. Харьков, 1927, 10 декабря.

Materialy dlia biohrafii V. B. Antonovycha. Z pryvodu dvadtsiatoi richnytsi z dnia joho smerti. Za red. D. I. Bahaliia. Kyiv, 1929. (In Ukrainian)

Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. З приводу двадцятої річниці з дня його смерті. За ред. Д. І. Багалія. Київ, 1929.

Mirza-Avak'iants, N. Yu. Do 70-richchia akademika D. I. Bahaliia. *Shliakh osvity*, no. 11, 1927, с. 135-138. (In Ukrainian)

Мірза-Авак'янц, Н. Ю. До 70-річчя академіка Д. І. Багалія. *Шлях освіти*, № 11, 1927, с. 135-138.

Narizhnyj, S. Do iuvileiu akad. Dm. Bahaliia. *Literaturno-naukovyj vistnyk*. Kn.VII–VIII. L'viv, 1930, с. 701-706. (In Ukrainian)

Наріжний, С. До ювілею акад. Дм. Багалія. *Літературно-науковий вістник*. Кн.VII–VIII. Львів, 1930, с. 701-706.

Posohov, S. I. Universitetskaya yubilejnaya kul'tura na Vostoke Evropy. *Res Historica*, no. 11, 2015, s. 171-189. (In Russian)

Посохов, С. И. Университетская юбилейная культура на Востоке Европы. *Res Historica*, № 11, 2015, с. 171-189.

Pro iuvilej akad. Bahaliia: [Postanova Prezydii Ukrnavyky vid 26 lystop. 1927 r.]. *Chervonyj shliakh*, no. 12, 1927, s. 183. (In Ukrainian)

Про ювілей акад. Багалія: [Постанова Президії Укрнауки від 26 листоп. 1927 р.]. *Червоний шлях*, № 12, 1927, с. 183.

Professor Dmitriy Ivanovich Bagalej. Dvadcatipjatiletnej godovshhine ego nauchno-pedagogicheskoy dejatel'nosti. Har'kov, 1906. (In Russian)

Профессор Дмитрий Иванович Багалей. Двадцатипятилетней годовщине его научно-педагогической деятельности. Харьков, 1906.

Professor Dmitriy Ivanovich Bagalej. Tridcatiletnej godovshhine ego nauchno-pedagogicheskoy dejatel'nosti. Har'kov: Pechatnoe delo, 1912. (In Russian)

Профессор Дмитрий Иванович Багалей. Тридцатилетней годовщине его научно-педагогической деятельности. Харьков, 1912.

Radians'kyj vchenyj akademik D. I. Bahalij: [Nekroloh]. *Dekada*, no. 4-6, 1932, s. 18. (In Ukrainian)

Радянський вчений академік Д. І. Багалій: [Некролог]. *Декада*, № 4-6, 1932, с. 18.

Ohloblin, O. P. Pam'iaty akad. D. I. Bahaliia (1857–1932). *Ukraina*, no. 1-2, 1932, s. 167-170. (In Ukrainian)

Оглоблін, О. П. Пам'яті акад. Д. І. Багалія (1857–1932). *Україна*, № 1-2, 1932, с. 167-170.

Ohloblin, O. P. Pam'iaty Dmytra Bahaliia (1857–1932–1957): (Dmytro Ivanovych Bahalij i ukrains'ka istorychna nauka). *Ukr. istoryk.* N'iu-Jork; Toronto; Miunkhen, no. 1-4, 1988, s. 96-105. (In Ukrainian)

Оглоблін, О. П. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957): (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука). *Укр. історик.* Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, № 1-4, 1988, с. 96-105.

Sviatkuvannia iuvileiu akademika D. I. Bahaliia. *Visti*, 1927, 11 grudnia. (In Ukrainian)

Святкування ювілею академіка Д. І. Багалія. *Вісті*, 1927, 11 грудня.

Stojko, S. M., Sytnyk, K. M. *V. I. Vernadskyj: Zhyzn' y deiatel'nost' na Ukraїne.* Kyiv, 1988. (In Ukrainian)

Стойко, С. М., Сытник, К. М. *В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине.* Київ, 1988.

Surovtsova, N. V. Zhyttia Nadii Surovtsovoi, opysane neiu samoiu v selyschi Nyzhnij Sejmchan Mahadans'koi oblasti. *Ukraina: Nauka i kul'tura [Ukraine: Science and Culture]*, no. 224, 1990, s. 412-559 (In Ukrainian)

Суровцова, Н. В. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області. *Україна: Наука і культура*, № 24, 1990, с. 412-559.

Tkachenko, I. V. Istorychno-literaturni studii akad. D. I. Bahaliia. *Naukovi zapysky Kharkivs'koi naukovo-doslidnoi kafedry istorii ukrains'koi kul'tury*, no. 6, 1927, s. 281-284. (In Ukrainian)

Ткаченко, І. В. Історично-літературні студії акад. Д. І. Багалія. *Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури*, № 6, 1927, с. 281-284.

Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv u m. Kyiv. (In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів у м. Київ.

Vitannia vid kafedry istorii ukrains'koi kul'tury. *Naukovyj zbirnyk Kharkivs'koi naukovo-doslidchoi katedry istorii ukrains'koi kul'tury (NZNDK)*, 1927, no. 6, pered s. 1. (In Ukrainian)

Вітання від кафедри історії української культури. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури (НЗНДК)*, 1927, № 6, перед с. 1.

Vydannia Ukrains'koi Akademii nauk na iuvilej akademika D. I. Bahaliia. *Zhyttia i revoliutsiia [Life and revolution]*, no. 4, 1928, s. 163-169. (In Ukrainian)

Видання Української Академії наук на ювілей академіка Д. І. Багалія. *Життя і революція*, № 4, 1928, с. 163-169.

Yuvilej akademika Bahaliia. *Komunist. Kharkiv*, 1927, 11 hrudnia. (In Ukrainian)

Ювілей академіка Багалія. *Комуніст*. Харків, 1927, 11 грудня.

Yuvilej akademika D. I. Bahaliia. *Proletars'ka pravda*. Kyiv, 1927, 10 hrudnia. (In Ukrainian)

Ювілей академіка Д. І. Багалія. *Пролетарська правда*. Київ, 1927, 10 грудня.

Yuvilejnyj zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahaliia z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta p'iatdesiatykh rokovyn naukovoї liial'nosti. Kyiv, 1927. (In Ukrainian)

Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. Київ, 1927.

Yurkova, O. V. „Troistyj iuvilej” iuvilej akademika Dmytra Bahaliia na svitlyni 1927 roku. *Istorychna pravda*, 21 grudnia 2021, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/12/27/160706>. Data perehliadu: 28 lyupnia 2023. (In Ukrainian)

Юркова, О. В. „Троїстий ювілей” академіка Дмитра Багалія на світліні 1927 року. *Історична правда*, 21 грудня 2021, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/12/27/160706>. Дата перегляду: 28 липня 2023.

Olena Bohdashyna

Doctor of Historical Sciences, Professor
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
29 Alchevskikh Str., 61002, Kharkiv, Ukraine
Email: bohdashyna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8505-5075>

Dmytro Prochkaruk

Master of History, PhD student
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
29 Alchevskikh Str., 61002, Kharkiv, Ukraine
Email: prockarukdmitro@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8225-2022>

**SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN
THE IMPERIAL AND EARLY SOVIET
COMMEMORATIVE PRACTICES
(THE CASE OF DMYTRO BAHALII AND HIS ANNIVERSARIES)**

The article analyzes the observance of anniversaries of the prominent Ukrainian historian, educator, academic organizer, and public figure Academician Dmytro Bahalii as a kind of 'serial case study' in the evolution of commemorative practices. The author identifies continuity and change in the celebration of the scholar's anniversaries during the imperial era (in 1905 and 1910) and in the early Soviet period (1927). It is found that all such occasions included ceremonial events (1905, 1910, 1927) and the publication of anniversary-themed articles dedicated to the renowned historian (some of them were printed in later collections, in 1906, 1912, 1927, and 1929). Bahalii's anniversaries were not publicly observed at all in 1915 and the early 1920s, which can be explained both by changes in commemorative practices and by the difficult realities of the moment — World War I and political upheavals that ended in revolutions, civil wars, and the collapse of the Russian Empire. During the imperial era, it was customary to observe anniversaries of the beginning of academic career. In Soviet times, the most important anniversaries were those of birth. The seventieth anniversary of the birth of Dmytro Bahalii in 1927 stands out for the broadest press coverage and largest number of dedicated articles and ceremonial gatherings. In addition, the 1927 anniversary was marked by the publication of the scholar's

memoir Autobiography: Fifty Years of Safeguarding Ukrainian Science and a collection of works by other researchers on subjects closely related to Bahalii's interests. The materials of the 1927 celebration were published in 1929. The pinnacle of the Soviet-era celebration of Bahalii's life and work was the decision of the government of the Ukrainian SSR from 26 November 1927 to publish his collected works, rename the Department of the History of Ukrainian Culture in his honor, allocate space for the library that Bahalii had donated to the department, and grant him a personal pension. The 1932 anniversary was not observed on a large scale for two reasons: the historian's death in February 1932 and active criticism (since 1929) of his apolitical stance. The publication in 1932 of several articles dedicated to Bahalii can be viewed as a continuation of the pre-revolutionary academic tradition.

Keywords: Dmytro Bahalii, commemorative practices, politics of memory, imperial and Soviet periods, scholar's anniversary.

Текст надійшов до редакції 21.09.2023.

The text was received by the editors 21.09.2023.

Текст затверджено до друку 11.11.2023.

The text is recommended for printing 11.11.2023.

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-07>
УДК 351.858:[329.15:316.75:316.648.4]:81'373.21(477.411)

Gibfried Schenk

Doctor of Agricultural Sciences, Master of History
Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg
Bismarckstr. 12,1. Stock, 91054, Erlangen, Germany
Email: gibfried.schenk@t-online.de
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6524-5947>

RENAMING KYIV'S STREETS AMID THE RUSSIAN WAR OF INVASION: THE POLITICS OF HISTORY BETWEEN "DECOMMUNIZATION" AND "DERUSSIFICATION"

The article undertakes a comparative thematic and narrative analysis of the trends in place name change in Kyiv (as published by the Kyiv City State Administration) during two periods: (1) between 2014 and the start of Russia's full-scale invasion on 24 February 2022 and (2) between 24 February 2022 and the first anniversary of the Russian invasion in 2023. From 2014 to early 2023, 517 (about 17 percent) of Kyiv's urbanonyms were changed. It is found that 58 percent of names changed during this entire time span belonged to the "Soviet nostalgic" narrative and 41 percent — to the narrative of the "Russian world", while 1 percent were non-political. Before 24 February 2022, the "Soviet nostalgic" narrative was affected

Як цитувати: Schenk, G. Renaming Kyiv's Streets Amid the Russian War of Invasion: The Politics of History Between "Decommunization" and "Derussification". *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 64, 2023, с. 140-169. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-07>*

How to cite: Schenk, G. Renaming Kyiv's Streets Amid the Russian War of Invasion: The Politics of History Between "Decommunization" and "Derussification". *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p.140-169. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-07> (In Ukrainian)

© Schenk G., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

the most (88 percent of renamings), which reflects the phenomenon of “decommunization”; however, during the full-scale Russian invasion its share fell to 30 percent. In the period after 24 February 2022, the theme of “derussification” clearly dominated, with the share of removed names that represented the “Russian world” narrative increasing from 11 percent (before the full-scale invasion) to 69 percent. The largest proportion of newly minted toponyms in the period from 2014 to 2023 embody the “national Ukrainian” narrative (59 percent), while 35 percent invoke a “non-political” context and 6 percent are internationally-themed. The ongoing urbanonymic change, as analyzed in the article using Kyiv as a case study, has led to a radical transformation of the urban symbolic order in Ukraine. Ukraine is appropriating these spaces, displacing the Russian imperial legacy. The radicalization of this policy is a result of the Russian aggression; however, it reinforces an already existing trend. It is also an act of defiance, doing the opposite of what the aggressor may have planned or would have done, had Kyiv been captured. Thus the sad but stubborn irony is that the attempt to reintegrate Ukraine into the Russian imperial order has produced the exact opposite outcome — a fundamental rejection of the symbols of the “Russian world”.

Keywords: **decommunization, derussification, Kyiv, renaming, politics of history, thematic categories (narratives), urbanonyms.**

On 24 February 2022, exactly half a year after the celebrations of the 30th anniversary of Ukraine's independence, the world witnessed in horror the brutal invasion of Ukrainian territories by Russia. The world has changed.

In defiance of Russia's aggression, the country remained true to orientation towards its European future. The path led from the Membership Action Plan (2008) to the Association Agreement with the European Union (2014), which was enforced not least in the “Revolution of Dignity” of 2013/14 (Plokhly 2015), and finally to the confirmation of the country as an official EU accession candidate in June 2022. The Ukrainian people defend their most important achievements since 1991: the establishment of democratic political institutions and the emergence of an active civil society, the free development of culture and art, economy and science, legislature, judiciary and executive.

These achievements were accompanied by a historical-political debate in society, which is articulated in a variety of fields of action in the public and discursive space (Overview: see Schenk 2020). After a first historical-

political transformation of public space, which began in 1917 and remained on the agenda throughout the 79 years of the Soviet Union's existence, a second “*large-scale wave in its history of renaming of city toponyms and settlements*” (Hirik 2018, 112) followed in Ukraine with the collapse of the Soviet empire and the attainment of independence.

Ukraine went through a third wave of outstanding historical-political changes after the “Revolution of Dignity” (2013/14). The four so-called “*decommunization laws*” passed in April 2015 changed the historical-political landscape of Ukraine, in particular the laws “On Condemning the Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes and Prohibiting the Propagation of their Symbols” (Zakon Ukraïny 2015: Law no. 2558) and “On the Legal Status and Honoring of the Memory of the Fighters for the Independence of Ukraine in the 20th Century” (Zakon Ukraïny 2016: Law no. 2538-1).

The most prominent fields of action during this period included the changing of symbols and symbolic politics such as the state flag, anthem and Tryzub, stamps, banknotes or coins, the pantheon of national heroes, the “*erosion of the Soviet festive calendar*” (Schlögel 2018, 587) and the establishment of separate national holidays, a reinforced Ukrainian language policy, the erection or removal of memorials and about 2,500 monuments, among them 1,300 Lenin statues (*Leninopad*). Further activities concerned the publication of new text-, school- as well as picture books and — last but not least — the renaming of toponyms as a comprehensive term in the broadest spectrum between city and names of inner-city urbanonyms: agaronyms as names of squares, hodononyms for streets (Udovenko 2018, 129). Between 2015 and 2018 alone, this affected e. g. 32 towns and 58 settlements of an “urban type” as well as 897 villages and other settlements (Viatrovych 2018). Additionally numerous names of districts (*Rayony*), ports, and railway stations were changed in the process of “toponymic cleansing”.

Since the Russian invasion on 24 February 2022, a fourth wave of historical-political renaming of Ukrainian toponyms can be observed. Activities to rename urbanonyms are reported from Kharkiv (Udovenko 2018), Pochoiv (Istorychna Pravda 05.08.2022), Lviv (Istorychna Pravda 18.08.2022), Dnipro (Istorychna Pravda 16.11.2022), Vinnytsya (Lozovenko

25.11.2022), Sumy (Istorychna Pravda 22.12.2022), Izyum (Istorychna Pravda 27.12.2022) and many other places. For the year 2022, as of 1 January 2023, @DecommunizeUkraine estimates 7,000 renamed streets, 263 and 98 removed monuments and memorial plaques, 72 removed decorative elements, and 72 models of Soviet orders or stars nationwide. Not all cities are equally committed. For example, a certain restraint in Kherson and its surroundings has received some critical attention (Istorychna Pravda 14.11.2022).

No one is surprised that Kyiv, as the capital and largest urban centre of Ukraine, also went through the periods described. A summary overview of Kyiv's long renaming history, its implementation practices, dynamics and especially the accompanying historical-political discourse in Ukrainian society is published by Males & Dejneka (2020). An example from late Soviet times is the renaming of Brezhnev square to Solomyansk square on 22 December 1988. Of course, this event was not an expression of an early campaign in the sense of “inner-Soviet de-Sovietization”. However, a changing view of the role of a former party leader who had died six years earlier certainly played a role. A “*silent (silenced) discourse of decommunization*” existed throughout the Soviet period. The authors characterise this phenomenon (Males, Dejneka 2020, 20). In 1989, renaming intensified when a total of 72 Kyiv toponyms received new names. Among these were not only clearly ideological ones, named after Lenin, Marx, Engels, Sverdlov, Uritsky or other revolutionaries, but even more neutral ones, e. g. streets named after non-Ukrainian authors Tolstoy or Shota Rustaveli (Mashkevych 2018, 303-305). After the collapse of the Soviet Union, the first thing to be done was to remove the “*most abominable symbols of the Soviet era*”, about 10 % of the Kyiv toponyms, often replacing them with so-called “garden names” (ukr. *sadovo-parkovi nazvy*, Males, Dejneka 2020, 124). A return to historically overcome original street names also frequently occurred (Mashkevych 2018, 303-305). Compared to the rest of Ukraine, Kyiv remained one of the least decommunized parts of the country until 2014 (Belej 2014, 101-102).

Task and methodology

This study examines the effects of the current politics of history

in Ukraine on the cityscape using the example of street names and other toponyms in the capital Kyiv. For this purpose, the renaming of urbanonyms in Kyiv published by the Kyiv city administration were analyzed according to thematic categories (narratives) and compared for the first time in two time periods:

(1) between the Russian armed invasion of Crimea (February/March 2014) and the subsequent war in eastern Ukraine (Donbas, April 2014) and Russia's large-scale invasion on 24 February 2022.

(2) between 24 February 2022 and the first anniversary of the Russian invasion in 2023.

For this study, first was analyzed and evaluated the compilation of the “Department of Public Communications of the Executive Body of the Kyiv City Council (Kyiv City State Administration)” of Kyiv urbanonyms renamed since 2014 (Kyïvska miska derzhavna administratsiia, KMDA 2020). The document listed old and new names, the pertinent administrative acts as well as their dates and publishes it on Council’s website. By the end of July 2020, a total of 225 Kyiv urbanonyms had received new names. The City Council’s website supplements the list of renamed streets by short video sequences and booklets explaining the new names for each city district and covering the renaming campaign until 2020 with the exception of the year 2018.

On 27 December 2022, another list of the Department of Public Communications appeared online, with a total of 453 name changes, including 252 listed for the first time (Kyïvska miska derzhavna administratsiia, KMDA 27.12.2022). Separate publications between December 2022 and February 2023 add 40 additional cases to the overall picture (Kyïvska miska derzhavna administratsiia, KMDA 08.12.2022. 29.12.2022. 10.02.2023). Thus, a total of 517 renamed street names of Kyiv could be evaluated. These included alleys (ukr. *provulky*, a total of 109), boulevards (*bulvary*, 5), chaussees (*shose*, 2), cul-de-sacs (*tupyky*, 1), prospectuses (*prospekty*, 11), risers (*uzvisi*, 1) squares (*ploshchi*, 17) and last but not least streets (*vulyci*, 371), which were given new names between 2014 and 2023.

Each case of name change was assigned two basic narratives that

determine the process of this renaming: firstly, the narrative characterizing the removed name and, secondly, the narrative describing the newly assigned name. The most important narratives of the removed names concerned the “Soviet-nostalgic” (SN) and the “Russian world” (RW) narratives, those of the reassigned names the “national-Ukrainian” (NU) narrative or international references (INT). “Non-political backgrounds” (NP) were shown separately in both cases.

A narrative is defined here as “*a story or representation used to explain or justify a society or historical period*” (Heine 2016). Narratives as criteria are one of the most diverse variants of the study of urbanonyms. Dolynska (2018, 23) lists a whole range of such criteria: Lexico-morphological structure of the name, origin, meaning of the name, spatial localization, as well as administrative-legal and chronological approaches, whereby the semantic approach to the meaning of the name comes closest to the classification according to narratives chosen here.

Basic narratives of newly assigned names were further subdivided thematically as needed.

Results

The chronological allocation of activities to rename Kyiv's toponyms between the end of 2014 and the beginning of 2023 show two clear peaks: First, the period between Q3 2015 and Q1 2016, with a total of 140 renamings; second, the period between an absolute peak in Q3 2022 (147 cases) and Q1 2023, with a total of 265 cases (Fig. 1)¹.

Assuming about 3,000 units of the Kyiv urbanonymic system (Males, Dejneka 2020, 120), 8 % (252 cases) were renamed between 2014 and the full-scale invasion of Ukraine on 24 February 2022. Between 24 February 2022 and the Q1 2023, the rate increased by a further 9 % (265) to a current total of about 17 % of Kyiv street names that have been renamed since 2014.

Between 2014 and 2023, the “Soviet nostalgic” narrative (SN: 302 cases / 58 %) and the narrative of the “Russian world” (“*Russkij mir*”, RW: 209 /

¹ The chronological assignment of the individual renamings was initially carried out according to: Kyivska miska derzhavna administratsiia (KMDA). Perelik vulyc (2014–2020/22). Name changes following the publication of this list could be scheduled case by case according to the individual decrees of the Kyiv City Council. An example of such decrees: Kyivska Miska rada , 27.10.2022. A complete list of all orders is not provided here.

41 %) were identified as fundamental **narratives**, described in this paper as “**abandoned**” or “**discarded historical contexts**” (Fig. 2). The process of their removal is referred to as “decommunization” or “derussification” in accordance with Ukrainian legislation. A subordinate role for renaming was played by non-political reasons for renaming, here “Non political” narrative (NP: 6 / 1 %).

87 of the 302 cases of toponyms cleansed of the “Soviet nostalgic” narrative (29 %) can be assigned to the theme of “revolution / civil war” of the period from the end of the 19th century to the 1920s. Examples are toponyms named after state and party leaders such as Vladimir Ulyanov [Lenin] (1870–1924, 6 cases) and Sergei Kirov (1886–1934) or the city of Kirovograd named after him (5 cases). Other cases assigned to this category are toponyms named after army leaders of the Civil War such as Mikhail Frunze (1885–1925, 6 cases), Mykola Shchors (1895–1919, 3 cases) or Semyon Budyonny (1883–1973, 3 cases). Even the execution during the Stalinist terror of the 1930s did not save revolutionaries from removal from the cityscape. Two of 17 cases are Andrei Bubnov (1884–1938) and Ivan Klymenko (1891–1937).

Another 71 cases (24 %) of toponyms of the “Soviet nostalgic” narrative removed from the street scene refer to terms and persons with a primarily military background. Examples include toponyms named after the “Red Army”, “Red Fleet” or Red Guards (10 cases), or after former USSR defence ministers such as Andrey Grechko (1903–1976) and Rodion Malinovsky (1898–1967). Victims of the Stalinist terror can also be found among the military leaders removed from toponyms. One example is Mikhail Tukhachevsky (1893–1937). Direct references to the “Great Patriotic War” (24 cases) such as “Heroes of Stalingrad”, “Heroes of the War”, “Victory” (in the Great Patriotic War) or “Patriotic” (War) play a major role.

The remaining 144 cases of the distant “Soviet nostalgic” narrative are of a general nature. These include toponyms referring to Soviet politicians (47 cases, example: Petro Shelest, 1908–1996) and Soviet symbols such as “red”, “red banner”, “red flag” or “red star” (9 cases), topographical backgrounds (11 cases, examples: cities of Kaliningrad, Krasnovodsk, Leningrad, Krasnodon), communists of other countries (32 cases, examples:

Wilhelm Pieck (1876–1960), Georgi Dimitrov, (1882–1949) or representatives of Soviet art and culture (21 cases, examples: Maxim Gorky (1868–1936), Mykola Ostrovsky (1904–1936).

Of the 209 renamings justified by the narrative of the “Russian world”, 95 cases (45 %) can be attributed to topographical backgrounds. Examples concern **rivers** such as Amur, Don, Irtysh, Yenisey, Moskva, Tobol and Zapadnaya dvina (Düna) via Lake Baikal, **cities** from Astrakhan, Brest, Chelyabinsk, Grozny, Izhersk, Krasnodar, Maykop, Moscow (7 cases), Novgorod, Oryol, Piter (colloquially for Saint-Peterburg), Rostov, Saratov, Tula to Zhigulevsk. **Political, economic-historical and geographical territories** such as Yakutia, Kantemirovsky rayon, Karelia, Kuznetsk Basin (short form Kuzbass), Novaya Rossiya (New Russia), Russkaya Federaciya (Russian Federation) and Ural are also affected.

Another 47 cases (22 %) of connections with the “Russian World” refer to **art and culture**, such as for example the writers Anton Chekhov (1860–1904), Fyodor Dostoevsky (1821–1881), Mikhail Lermontov (1814–1841), Lev Tolstoy (1828–1910), Vladimir Mayakovsky (1893–1930), Aleksandr Pushkin (1799–1837) and Ivan Turgenev (1818–1883), the composer Mikhail Glinka (1804–1857); 36 cases (17 %) refer to people with **military or political backgrounds**, such for example the commanders in the “Patriotic War” of 1812 against Napoleon Bonaparte General Petr Bagration (1765–1812) and Field Marshal Prince Mikhail Kutuzov-Smolensky (1745–1813), the military strategist Generalissimos Aleksandr Suvorov (1730–1800), Tsar Peter I (1672–1725) or the “Decembrists”, “Vozzednannya” (reunification, meant between Russia and Ukraine). 29 further cases (14 %) refer to **scientific biographies**, such as for example the natural scientist and polymath Mikhail Lomonosov (1711–1765), the biologist and plant breeder Ivan Michurin (1855–1935) or the plant physiologist Kliment Timiryazev (1843–1920). In addition, there is also the case of the chess player Mikhail Chigorin (1850–1908) with a sporting background.

If we look separately at the reasons for renaming Kyiv toponyms in the two periods before and after 24 February 2022, shifts in the share of the basic narratives become clear (Fig. 3). While before 24 February 2022 the “Soviet nostalgic” narrative strongly dominated with 88 % and we can thus speak

of a process of “decommunization”, the share of this narrative after the large-scale invasion of Ukraine went down to only 30 %. In contrast, in the period after 24 February 2022 the theme of “derussification” clearly dominates, i. e. the share of the narrative of the “Russian world” in the removed names increases from 11 % in the first to 69 % in the second period. The share of non-political justifications played a subordinate role in both periods, at 1 % each. An example of non-political connections of old names and political relevance of the new ones is the renaming of the street vul. Perspektyvna in the Pechersk rayon, which pointed to the connection with the perspective on the historical fortress of Vasilkivsk, to vul. Branovytskoho (named after Ihor Branovytskyi, born 1976, killed in eastern Ukraine in 2015).

With regard to the **newly assigned narratives** in the overall period (Fig. 4), it is first noticeable that “non-political” contexts with 35 % (NP, 179 cases) play a much greater role than they did among the previous urbanonyms. Among these newly assigned names classified as “non-political” (152 of 179 cases, 85 %), the general reference to topographical backgrounds (79 / 44 %) and the reference to original historical names (73 / 41 %) dominate in roughly equal proportions. A typical example of the first case is the renaming of the alley Mahnitohorsky in the Desniansk rayon, named after the city of Magnitogorsk, a centre of Russian steel production in the Chelyabinsk region, on the name alley Khersonsky after the Ukrainian city of Kherson. For the reference to original names, mention should be made of the renaming of the street named after the Russian military pilot Nikolay Gastello (1907–1941), killed in World War 2, in the Pechersk rayon, which was named after the hill Busova hora, a historical place where the street is located.

The rest of newly assigned “non-political” names are, on the one hand of a general nature (6 cases / 3 %). Examples are names after the Chumaki, Ukrainian traders and transporters of the 16th–19th centuries, or after the word “commerce” for the exchange of goods, services, money or valuables. On the other hand, there is the case of the allocation of 19 non-political names in the former village of Bortnychi of the Darnicya rayon in 2015. The newly assigned names of the renamed streets here, at the request of the local residents, went back to beekeeping, formerly the most important

trade in this locality. The two smaller streets named after Karl Marx and Friedrich Engels, which were initially “spared” in this area in 2015, were finally renamed after the German poet Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) and the Ukrainian painter, graphic artist and ethnographer Opanas Slastion (1855–1933) at the end of 2022.

The use of deliberately nonpolitical names is not a new phenomenon. Stefan Mashkevych (2018, 308) described the use of names that “*are not [...] characterized by creativity*”, such as successful, happy and creative streets in 2008 in Kyiv’s Zhulyani rayon or January, April, August Streets in 2013 in the Feofaniya rayon. The use of names that are “*not linked to any particular political ideology*” is also mentioned for Poltava (Klymenko 2019, 3). According to Maryana Baydak, among the new street names assigned throughout Ukraine, 1,583 are based on the following ten favorites: Garden (alone 907 cases = 57 %), Shevchenko, peace, school, youth, Gagarin, forest, Pushkin, Lesya Ukraïnka and 1 May streets, and thus mostly “nonpolitical” alternatives (Baydak 11.12.2019).

Narratives with an international reference could be found in 33 cases of newly assigned names (INT, 6 %). Examples include references to persons such as the Kyiv-born Israeli politician Golda Meir (1898–1978), who was one of the founders and 4th Prime Minister of Israel, the Pope John Paul II (1920–2005) and the Czech dramatist, civil rights activist, dissident, President of Czechoslovakia (1989–1992) and the Czech Republic (1992–2003) Vaclav Havel (1936–2011). Other international contexts involve toponyms given to the names of Kyiv’s European twin cities such as Brussels, Paris, Rome and Vienna. In addition, there are names after other cities such as Przemysł (Poland) or London (United Kingdom), countries such as Latvia or Portugal, mountains such as the Beskids or the Alps, and friendly peoples such as the Finns or Lithuanians.

The largest share of newly assigned toponyms in the period under consideration from 2014 to 2023 concerns the “National Ukrainian” narrative (NU, 305 cases/59 %). If these 305 cases are broken down further (Fig. 5), it becomes clear that the references to Ukrainian art and culture as well as science decrease significantly with the large-scale invasion of Ukraine, from 55 to 34 and 38 to 20 cases respectively. Some examples of designations after personalities of art and culture are the writer and one

of the founders of the modern Ukrainian language Ivan Kotliarevsky (1769–1838), the painter Ilya Repin (1844–1930), but also sugar factory owners and art patrons of the Brodsky (Lazar B., 1848–1904, Lev B., 1852–1923) and Khanenko families (Bogdan Kh., 1948–1917 and Varvara Kh., née Tereshchenko, 1852–1922). The universal scholar and first rector of Kyiv University Mykhailo Maksymovych (1807–1873) and the Ukrainian-Canadian economist and member of the Club of Rome Bohdan Havrylyshyn (1926–2016) are representatives of science.

New designations with the national-Ukrainian narrative, which occur in high numbers (41 cases each) both before and after the beginning of the invasion, concern questions of the history of the Ukrainian nation. This includes topics, personalities and organizations that support the so-called “postulate of the continuity of the Ukrainian history”. This is a narrative that connects for Ukraine the long traditions of proto-state and state forms: beginning with tribal alliances, through the first stages of statehood, Kyivan Rus, the principality of Galicia-Volhynia, the Polish-Lithuanian era and the existence of centres of “native” political organizations (“Ukrainian” magnates, princes), the Cossack era with the culmination of the “Cossack state”, the hetmanate with its semi-autonomous institutions, through the “national resistance” of the 19th century, the “Ukrainian Revolution” and the statehoods of the years 1918–20, also (but less so with the increasing enforcement of the already mentioned decommunization laws) Soviet Ukraine up to the independent Ukraine in 1991 as the culmination of the entire preceding history (Kasianov, Tolochko 2015–2016).

Examples of corresponding **themes** are the Haydamak movement (*Haydamatsky ruch*), an Ukrainian socio-political uprising development of the 18th century or the term “eternal” (*vichovy*) introduced as a street name in the district of Solomyansk rayon as an expression of a “*thousand-year tradition of democracy in the Ukrainian lands*” (Kyïvska miska derzhavna administratsiia, KMDA 27.12.2022). Another theme is connected to the term “*sobornost*” as a reference to the “Unification (*sobornost*) of Ukrainian Lands”, for example referring to the unification of UNR (Ukrainian People's Republic) and ZUNR (West Ukrainian People's Republic) on 22 January 1919 is also called, and which is celebrated annually in today's Ukraine

on 22 January as a state holiday. Typical examples of corresponding **personalities** are the Kyiv Grand Duke from the Rurikid dynasty Vsevolod I Jaroslavych (1030–1093) as well as Petro Doroshenko (1672–1698), hetman of Zaporizhian right bank Ukraine (1665–1676) and leader of the Cossack hetmanate (1668–1670). For corresponding **organizations**, the Taras Brotherhood (*Bratstvo taracivciv*) can be mentioned, a secret organization in the Ukrainian territories of the Russian Empire of the years 1891 to 1898, which advocated a greater dissemination and institutionalization of the Ukrainian language and culture as well as political independence for Ukraine. The UNR and the “Ukrainian Insurgent Army” (*Ukrainska povstanska armiya*, UPA) also fall into this category. Mentions of organizations such as the UPA or the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and their affiliated persons are numerically small, with eleven cases of street renaming.

The references to the national-Ukrainian narrative, which increase significantly from 14 before the full-scale invasion to 24 cases after 22 February 2022, concern cases directly related to the Russian-Ukrainian war itself. Examples include (1) renaming of toponyms before 24 February 2022 after heroes of the “Revolution of Dignity” (Maidan) or of the war in eastern Ukraine and Heroes of Ukraine (posthumous) such as the hero of the “Heavenly Hundred” Yuri Pashalin (1984–2014), who was shot in Kyiv in 2014, the Maidan activist Yevhen Kharchenko (1987–2014), who fell as a fighter of the “Donbas” battalion in eastern Ukraine, or the defender of Donetsk airport and paratrooper Ihor Branovytsky (1976–2015), who was shot dead after being captured by pro-Russian separatists. For the current war of aggression on Ukraine (2), the soldier of the engineer and pioneer section of the separate battalion of the 35th Marine Infantry Brigade and Hero of Ukraine (posthumous) Vitaliy Skakun (1996–2022) should be mentioned, who fell on the very first day of the invasion on 24 February 2022, and Roman Ratushny, Ukrainian journalist, Euromaidan activist and defender of his country in the Russian-Ukrainian war, who fell on 8 June 2022 near Izium.

The allocation of newly assigned names of renamed Kyiv toponyms to the basic narratives in the two periods before and after 24 February 2022 show no fundamental changes in the order of the narratives among themselves

(Fig. 6). Nevertheless, the national-Ukrainian narrative loses significantly from 67 to 52 % in favour of the non-political and international references, whose shares increase by 8 and 7 percentage points, respectively.

When comparing the dropped and newly assigned names, a close look reveals often cleverly chosen connections that reveal creative thinking on the part of the citizens involved. Some examples: In the Darnycya rayon, the era of communism is replaced in a street name by the archaeological period of the Tripolye culture. A street named after Mykola Shchors (1895–1919), one of the most famous Bolshevik army leaders of the Civil War, is demonstratively named after one of the best-known representatives of the OUN: Yevhen Konovalec (1891–1938, Pechersk rayon). Similarly demonstrative is the renaming of the street named after the Soviet general Nikolay Vatutin (1901–1944), killed by the UPA in an assassination attempt, to Shukhevych Street, after Roman Shukhevych (1907–1950), one of the most prominent representatives of the UPA (Desnyansky rayon).

Thälmann streets retain their reference to Germany with “German Street” (Holosiiv) or Goethe Street (Pechersk).

In the rayon of Shevchenkivsky, the change of the name of a street from the Bolshevik-revolutionary son (Vsevolod Dovnar-Zapolskyi, 1898–1919) to the father (Mytrofan D.-Z., 1867–1934), who is apparently blameless in this respect and known as a historian, is intended to make the Soviet-nostalgic context disappear. Names are being chosen with similarities. For example, the name of a street in the Shevchenkivsky rayon changes from Oleksandr Shcherbakov, (1901–1945, Soviet party leader) to Danylo Shcherbakivsky (1877–1927, Ukrainian ethnographer and archaeologist). Another street is to lose its “Russian World” background by changing its name from Samuil Marshak (1887–1964, Russian poet and literary critic) to Josyp Marshak (1854–1918, Kyiv Jewish merchant, jeweller and patron, Svjatoshyn).

“Collectivization” becomes “James Mace” in the Solomyansk rayon after the US historian (1952–2004) and one of the leading proponents of the Holodomor genocide thesis, Reunification (*Vozzyednannya*) in the Dniprovsk rayon becomes the Collection (*Sobornost*) of Ukrainian Lands, Nevsky (after the Russian Grand Duke Alexandr Nevsky, approx. 1220–1263) becomes Nyvki Street after the Kyiv district of the same name, Karelia

becomes “Finnish people” (Dniprovsky and Desnjansky rayons). Ukrainian Ilya Repin (1844–1930) replaced Russian Painter Ivan Shishkin, (1831–1898, Shevchenkivskyi rayon). People connected with river or sea navigation (*Vodnyki*, Podil r.) are followed by the deepest Ukrainian lake Svitiaz. Novgorod gives way to Novhorod (Solomyanka), Piter (St. Petersburg) to London and Russian Svetlogorsk to Ukrainian Svitlodarsk (Solomyanka). Several Russian rivers are replaced by Ukrainian ones, such as the Daugava (Düna) by the Dnistr (Dniprovskyi r.), the Moskva by the Zbruch (Svyatoshyn).

Other renaming preserves at least technical or contextual connections: an alley and street named after the Russian plant physiologist Kliment Timiryazev (1843–1920) are named after the nearby botanical garden (Pechersk), World War II aviators or defenders are replaced by corresponding heroes of the current Russian-Ukrainian War (Svjatoshyn), the Russian Decembrists are replaced by the Ukrainian Taras Brotherhood (Darnicya). Other examples could be given. Hirik (2018) noted similar cases in Mariupol, after its liberation from incorporation into the so-called “Donetsk People's Republic” in 2014/15. He speaks of how “*some of the names are just amusing*” (Hirik 2018, 115).

Discussion

Kyiv's renaming policy is in line with state ideas. Among the ten most frequent street-names in Ukraine, whose renaming was recommended by the Expert Council of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine on 22 August 2022, regardless of affiliation to the narratives considered here, are Yuri Gagarin, Aleksandr Pushkin, Ivan Michurin, Valeriy Chkalov, Maksim Gorky, Mikhail Lermontov, Aleksandr Suvorov, Vladimir Mayakovsky, Aleksandr Matrosov and Vladimir Komarov streets (Ministerstvo informacynoi polityky Ukraïny (MKIP) 02.08.2022). Half of these names belong to the Soviet nostalgic and half to the “Russian world” narrative. Apart from Gagarin and Chkalov, these favourites of Ukrainian renaming activism, have also been affected by renaming in Kyiv, Michurin and Gorky even in six cases, Lermontov in five.

Both peaks of the renaming of Kyiv toponyms (turn of the year 2015/16 and 2022/23) are immediate reactions to escalation stages of the armed conflict with the Russian Federation.

The first peak of renaming after the annexation of Crimea and the occupation of parts of the Donbas was legally based on the adoption of the decommunization laws of April 2015. Historically, topographically, and poetically justified reallocations of toponyms, as Gnatyuk (2014, 124) distinguishes them for this period, are found according to the system proposed in this paper as subdivisions of the national-Ukrainian narrative (history, arts/culture) or “apolitical” naming (topography). The three discursive positions of renaming toponyms under the aegis of decommunization described by Males & Dejneka (2020, 125-127) also fit into the system used here: Specifically, position 1 (position of the local or imperial past) corresponds to a largely apolitical position with local or personal historical references, position 2 (heroic-patriotic — nationalist — position) corresponds to the national-Ukrainian narrative of various contexts and manifestations, and position 3 (decommunization and, in an extended sense, decolonization) ultimately means turning away from the “Russian world”, both in the Union of Soviet Socialist Republics and the Russian Federation after the collapse of the Soviet Union. Decolonization in these contexts is described by Lim & Perono Cacciafoco (2021) as “*the achievement of self-determination by a previously colonised country*” (See: Collins 2016). The new rulers use renaming to rid newly independent countries of the last vestiges of colonialism by renouncing the colonial powers and redefining the city’s new identity as an independent nation (Wanjiru, Matsubara 2018).

In general, as Males & Dejneka (2020, 128) rightly note, neutral (non-political) references must be relativised in some cases. As an example, they cite the existence of a vul. Rizdvyana (Christmas street), but not of streets named after Ramadan or other non-Christian festivities. In this context, it is worth noting Hirik’s (2018, 114-115) comment that in the period 2015-2017 in Kyiv, in contrast for example to Dnipro, very few Jewish personalities were taken into consideration for the renaming of streets.

The escalation of the all-out aggression of the Russian Federation on 22 February 2022 was met with a much more vigorous reaction with regard to the transformation of public space. Thus, on 22 May 2022 already President Volodymyr Zelenskyy signed as a corresponding basis

the Law of Ukraine adopted by the Verkhovna Rada “On the prohibition of propaganda for the Russian Nazi totalitarian regime, the armed aggression of the Russian Federation as a terrorist state against Ukraine and the symbols of the military invasion of Ukraine by the Russian Nazi totalitarian regime” (Zakon Ukraïny 25.05.2022).

With the law submitted in April 2022 and only passed in 2nd reading by the Verkhovna Rada on 21 March 2023 and still to be signed by the President “On the condemnation and prohibition of propaganda of the Russian imperial policy in Ukraine and decolonization of toponyms” (draft bill 7253) more detailed guidelines for the change of toponyms are now available (Zakon Ukraïny, 21.03.2023). The objectives of the law are defined as “*to protect national interests and national security, to ensure the rights, freedoms and legitimate interests of Ukrainian citizens, society and the state*” and to counter the aim of the current Russian aggression, which consists in “*depriving the Ukrainian people of their independence and sovereignty and returning them to a state of dependence as it existed in the times of the Russian Empire and the USSR*”.

The law defines for the first time terms such as “Russian imperial policy” and its propaganda, “Russification”, “Ukrainophobia”, as well as “enslaved peoples of the Russian Federation”. Furthermore, the law and defines under Article 2, point 4) h) [4) ye)], in particular, also the symbolism of Russian imperial policy underlying decolonization as “*the names of regions, districts, settlements, neighbourhoods, squares, boulevards, streets, alleys, descents and ascents, avenues (prospektas), majdans, riparian areas, bridges and other toponyms of settlements, enterprises, institutions, organizations on the territory of Ukraine which bear names or pseudonyms meeting the criteria set out in points c) [v] and d) [h], names of events related to the implementation of Russian imperial policy, the names of Russian cities and other geographical, historical and cultural sites of the Russian Federation not directly related to the protection of the political, economic and cultural rights of the Ukrainian people, the development of Ukrainian national statehood, science, culture or the culture of the enslaved peoples of the Russian Federation.*”

The following two points concerning names are of particular importance for the renaming of toponyms. To be removed are “*pictures,*

monuments, memorials, inscriptions dedicated to persons who held leading positions in Russian and pro-Russian authorities, political organizations, parties and armed groups and 'participated in or contributed to the implementation of Russian imperial policy', as well as collaborators of the Soviet state security organs at all levels" (point c) [v]) or "who have publicly, including in the media, in literary and other artistic works, supported, glorified or justified Russian imperial policies, called for Russification or Ukrainophobia" (point d [h])). The latter clause is the one by which, according to Shamaida's interpretation, "Pushkin, Bulgakov and the rest of the troubadours of the empire will follow the Russian ship" (Shamaida 2023). For both points: "The exception (which, however, does not apply to employees of Soviet security organs) is persons connected with the protection of the political, economic and cultural rights of the Ukrainian people, the development of Ukrainian national statehood, science and culture." (Zakon Ukraïny, 21.03.2023).

The two basic narratives, one of which plays a dominant role in the present research against the background of decommunization among the discarded names and one against the background of derussification and decolonization among the newly assigned names, concern the "Soviet nostalgic" (58 % of the discarded names) and the "national-Ukrainian" narratives (59 % of the new names) respectively. The Soviet-nostalgic narrative rejects pluralism and represents an "exclusivist model" of historical memory and the corresponding historical policy (Kasianov 2022, 19).

With their elimination of the Soviet-nostalgic narrative, 58 % of the Kyiv toponyms to be renamed concerned street names, which Richard Stites (1988, 208-209) described as Soviet name groups of "*revolutionary heroes*" and "*revolutionary terms*" coined to their inner order and logic. At other places in Europe, the spectrum of street renaming is larger, including toponyms which Stites calls "*terms of modernization*" or "*terms from the world of culture*". An analysis of 81 streets renamed in the eight major German cities Berlin (37 Streets), Hamburg (13), Köln (12), Frankfurt/Main (6), Leipzig (5), Düsseldorf (4), München (3) and Stuttgart (1) between 2010 and 2020 showed that the renaming of two thirds thereof (54 streets) had no political background. However, here too, there were key aspects such

as the elimination of references to national socialism (22) and antisemitic racist ideas (2) at a total of 29 % of street renaming (Lindenfeld 2021).

The national-Ukrainian narrative, especially if, like occasionally by Kasianov (2015, 150), it is undifferentiatedly described as “*national-nationalist*”², must also be classified as a blanket “exclusivist model”. What is special about this construction is that it encompasses the entire range that opens between “national” variants of a perception of history in the sense of a “healthy” patriotism and “unhealthy” nationalist variants. This covers a very wide range of topics and ideas from the pluralistically inclusive idea of the state people of independent Ukraine to the uncompromising ethnocentrism mentioned above: nationalist, ethno-cultural exclusive ideas of a linguistically and culturally homogeneous Ukrainian ethnic group. The disadvantage of the construction “national/nationalist narrative” is therefore that the national-Ukrainian narrative is conceptually burdened with the word “nationalist” from the outset, i. e. even in the case of inclusive-pluralist events such as the Euromaidan. In this paper, the more neutral term of the national-Ukrainian narrative is used. The national-Ukrainian narrative thus conceptually retains the chance to function as an “inclusive model”.

In this context, it is difficult to classify the references to organizations such as the Organization of Ukrainian Nationalists (*OUN*) or the Ukrainian Insurgent Army (*UPA*), which are often grouped together as “*OUN/UPA*”. In this study, renamings to honour “*OUN/UPA*” have been assigned to the “history” theme of the national-Ukrainian narrative, but with a variety of other persons and organizations associated with Ukrainian history they could well have been assigned to the continuity theme.

Even though the topic of “*OUN/UPA*” is underrepresented in terms of numbers, representatives, and policies of the “*OUN/UPA*” can, if viewed indiscriminately, promote an extreme nationalist view of Ukrainian history. The outstanding personality in the present context is Stepan Bandera (1909–1959), after whom one of Kyiv's central prospectuses, the former Moscow Prospect leading through the rayons of Obolon and Podil, was renamed. The renaming of the Moscow Bridge connected to this prospectus as Bandera

² In Kasianov's 2015 work, the composition “national/nationalist narrative” is initially also found as a “national(ist) version” of history or collective memory.

Bridge, initiated by the Ukrainian Institute of National Remembrance under the leadership of its then director Volodymyr Viatrovych, failed in a digitally conducted vote. In the meantime, the names proposed by Kyiv citizens ranged from nationalistic (Bandera) to humorous (Tom and Jerry, Males, Dejneka 2020, 133). Bandera, head of the *OUN (B)* faction after the split of the *OUN*, is extremely controversial as a Ukrainian politician in the struggle against Soviet power. This is especially true in connection with his failed efforts to found a Ukrainian state after Germany occupied western Ukraine in June 1941 and the associated efforts to collaborate with Nazi Germany. The latter failed, Bandera was imprisoned as a special prisoner in Sachsenhausen from 1941 to 1944 and died after an assassination attempt by the Soviet secret service in post-war Munich. A clearer renunciation from “Moscow”, i. e. turning away from the “Russian World”, than the demonstrative renaming of one of the busiest traffic arteries in Kyiv after “Bandera” is hardly imaginable. According to Volodymyr Viatrovych, the new name was not a decision “from above”: about 5,000 Kyiv citizens participated in the public discussion of the issue, and most deputies of the Kyiv city parliament voted in favour of the name change (Pyetsukh 2016). In Kherson, on the other hand, residents have at least until December 2021 rejected attempts to rename a Moscow Street (Ukrainska Pravda 09.12.2021). The journalist Dubynianskyj (2016) criticized the uncritical glorification of dubious figures in Ukrainian history and summarizes the position of the citizens on the controversial Bandera prospect as follows: *“Let's be frank: First and foremost, this was taken up as an element of hybrid resistance, as a resounding slap in the face for the enemy, and only then as a reminder of a concrete person.”* Even if Ukrainian historians complain that to this day they are haunted by the constant reference to Ukrainian nationalism, as if *“the Ukrainian nation is a single spawn of nationalist aspirations”* (Thiel 2023), one can counter these complaints: *OUN/UPA*, Bandera, Shukhevych and other organizations or persons of the national-Ukrainian narrative of nationalist character are signs of an unreflective use of such symbols, if not of the presence of nationalist networks. A clearer service can hardly be rendered to Russian propaganda, which for decades, beginning in the Soviet era, spread the negative Bandera myth (Summary, see Struve 2022).

The renaming of urbanonyms, as analyzed here using Kyiv as an example, has led to a radical change in the urban symbolic order within Ukraine. Ukraine is appropriating these spaces, displacing the Russian imperial legacy. The radicalization of this policy is a result of Russian aggression. It reinforces already existing tendencies and currents. This is also an act of defiance, implementing the exact opposite of what the aggressor might have planned and implemented if it had come to occupying Kyiv. The sad but also resistant irony is thus that the attempt to reintegrate Ukraine into the Russian imperial order has led to the exact opposite, to a fundamental rejection of the symbols of the “Russian world”.

Список джерел та літератури / References

Baydak, M. Dekomunizatsiia. Deradianizatsiia? Dekolonizatsiia! *Lokalna istoriya*, 11.12.2019, <http://localhistory.org.ua/dekomunizatsiya-deradyanizatsiya-dekolonizatsiya-5-rokiv-pereosmyslennya-radyanskoyi-symvo-lyky/>. Data perehliadu: 11.12.2019 (In Ukrainian)

Байдак, М. Декомунізація. Дерадянізація? Деколонізація! *Локальна Історія*, 11.12.2019, <http://localhistory.org.ua/dekomunizatsiya-deradyanizatsiya-dekolonizatsiya-5-rokiv-pereosmyslennya-radyanskoyi-symvo-lyky/>. Дата перегляду: 11.12.2019.

Belej, O. Innovacionnye processy v Ukraïnskoj urbanomii na fone posttotalitarnoi centralno-vostochnoi evropy. *Anuari de Filologia. Llengües i Literatures Modernes*, no. 4, 2014, pp. 91-109. (In Russian)

Белей, О. Инновационные процессы в украинской урбаномии на фоне посттоталитарной центрально-восточной европы. *Anuari de Filologia. Llengües i Literatures Modernes*, no. 4, 2014, pp. 91-109.

Collins, M. Decolonization. In J. M. MacKenzie (Ed.). *The Encyclopedia of Empire*. Wiley-Blackwell, 2016, pp. 1-14.

Dolynska, M. Do pytannya metodyky klasyfikacii urbanonimiv jak istorychnoho dzhherela. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriya Ukrainy. Ukraïnoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky» [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences']*, вип. 26, 2018, s. 129-134. (In Ukrainian)

Долинська, М. До питання методики класифікації урбанонімів як історичного джерела. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 26, 2018, с. 129-134.

Dubynianskyi, M. Heroi ne nashoho chasu. *Ukraïnska Pravda*, 13.10.2016, <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/10/13/7123567/>. Data perehliadu: 30.03.2018. (In Ukrainian)

Дубинянський, М. Герої не нашого часу. *Українська правда*, 13.10.2016, <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/10/13/7123567/>. Дата перегляду: 30.03.2018.

Gnatiuk, O. The renaming of streets in post-revolutionary Ukraine: regional strategies to construct a new national identity. *AUC Geographica*, vol. 53, issue 2, 2018, pp. 119-136.

Heine, M. Modewort: Die erstaunliche Karriere des Begriffs „Narrativ“. *Welt.de*, 13.11.2016, <https://www.welt.de/de-batte/kommentare/article159450529/Hinz-und-Kunz-schwafeln-heutzutage-vom-Narrativ.html>. Accessed: 17.02.2022.

Hirik, S. Memorializaciya spadku etichnyh menshyn I zminy miskoï toponimiky v Ukraïni (2015–2017 roky). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Istoriya Ukraïny. Ukraïnoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky» [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences']*, вип. 26, 2018, s. 112-117. (In Ukrainian)

Гірік, С. Меморіалізація спадку етнічних меншин і зміни міської топоніміки в Україні (2015–2017 роки). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 26, 2018, с. 112-117.

Istorychna Pravda, 05.08.2022. U fortetsi „russkoho mira” rozposhaly dekolonizaciyu, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/08/5/161648/>. Data perehliadu: 26.12.2022. (In Ukrainian)

Istorychna Pravda, 05.08.2022. У фортеці “русского міра” розпочали деколонізацію, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/08/5/161648/>. Дата перегляду: 26.12.2022.

Istorychna Pravda, 18.08.2022. Lviv derusyfikuyetsya, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/08/18/161688/>. Data perehliadu: 02.01.2023. (In Ukrainian)

Istorychna Pravda, 18.08.2022. Львів дерусифікується, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/08/18/161688/>. Дата перегляду: 02.01.2023.

Istorychna Pravda, 14.11.2022. Pidhotovleno perelik toponimiv dlya derusyfikaciï na Chersonshyni, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/11/14/162034/>. Data perehliadu: 03.01.2023. (In Ukrainian)

Istorychna Pravda, 14.11.2022. Підготовлено переліктопонімів для дерусифікації на Херсонщині, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/11/14/162034/>. Дата перегляду: 03.01.2023.

Istorychna Pravda, 16.11.2022. Buv prospekt Pushkina — teper prospect Lesi Ukraïny. U Dnipri prospect Pushkina pereimenuvaly na prospect Lesi Ukraïny, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/11/16/162047/>. Data perehliadu: 03.01.2023. (In Ukrainian)

Istorychna Pravda, 16.11.2022. Був проспект Пушкіна — тепер проспект Лесі Українки, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/11/16/162047/>. Дата перегляду: 03.01.2023.

Istorychna Pravda, 22.12.2022. U Sumach vstupylo v diju rishennya pro derusyfikaciyu toponimiv, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/12/22/162200/>. Data perehliadu: 30.12.2022. (In Ukrainian)

Історична Правда, 22.12.2022. У Сумах вступило в дію рішення про дерусифікацію топонімів, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/12/22/162200/>. Дата перегляду: 30.12.2022.

Istorychna Pravda, 27.12.2022. Na mapi Izyuma poyavylys vulyci Stiva Dzhobsa ta Romana Shuchevycha, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/12/27/162218/>. Data perehliadu: 07.01.2023. (In Ukrainian)

Історична Правда, 27.12.2022. На мапі Ізюма появились вулиці Стіва Джобса та Романа Шухевича, <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/12/27/162218/>. Дата перегляду: 07.01.2023.

Kasianov, G. How a War for the Past Becomes a War in the Present. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 16, no. 1, 2015, pp. 149-155.

Kasianov, G. *Memory Crash: The Politics of History in and around Ukraine 1980s – 2010s*. Budapest — Vienna — New York, 2022.

Kasianov, G., Tolochko, O. National Histories and Contemporary Historiography: The Challenges and Risks of Writing a New History of Ukraine. *The Future of the Past: New Perspectives of Ukrainian History / Harvard Ukrainian Studies*, vol. 34, no. 1-4, 2015-2016.

Klymenko, L. Die Politik der Umbenennung: Nationsbildung und Straßennamen in der Ukraine. *Ukraine-Analysen*, nr. 214, 2019, pp. 2-5.

Kyivska miska derzhavna administratsiia, KMDA 2020. Perelik vulyc u misti Kyivi, yakі pereimenovani potryahom 2014-2020 rokiv, <https://dsk.kyivcity.gov.ua/content/pereumenuvannya-vulyc-dekomunizaciya.html>. Data perehliadu: 10.12.2022. (In Ukrainian)

Київська міська державна адміністрація, КМДА 2020. Перелік вулиць у місті Києві, які перейменовані протягом 2014-2020 років, <https://dsk.kyivcity.gov.ua/content/pereumenuvannya-vulyc-dekomunizaciya.html>. Дата перегляду: 10.12.2022.

Kyivska miska derzhavna administratsiia, KMDA 08.12.2022. Vitaliy Klychko: Kyivrada derusyfikovala she 32 vulyci stolyci. Zokrema, pereimenuvala bulvar Druzhby Narodiv, https://kyivcity.gov.ua/news/vitaliy_klichko_kivrada_derusyfikovala_she_32_vulitsi_stolitsi_zokrema_pereimenuvala_bulvar_druzhbi_narodiv/. Data perehliadu: 20.12.2022. (In Ukrainian)

Київська міська державна адміністрація, КМДА 08.12.2022. Віталій Кличко: Київрада дерусифікувала ще 32 вулиці столиці. Зокрема, перейменувала бульвар Дружби Народів, https://kyivcity.gov.ua/news/vitaliy_klichko_kivrada_derusyfikovala_she_32_vulitsi_stolitsi_zokrema_pereimenuvala_bulvar_druzhbi_narodiv/. Дата перегляду: 20.12.2022.

Kyivska miska derzhavna administratsiia, КМДА 27.12.2022. Perelik vulyc u misti Kyivi, yakі pereіmenovani potryahom 2014-2022 rokiv, <https://dsk.kyivcity.gov.ua/files/2022/12/27/Streets2022.pdf>. Data perehliadu: 31.01.2023. (In Ukrainian)

Kyivська міська державна адміністрація, КМДА 27.12.2022. Перелік вулиць у місті Києві, які перейменовані протягом 2014-2022 років, <https://dsk.kyivcity.gov.ua/files/2022/12/27/Streets2022.pdf>. Дата перегляду: 31.01.2023.

Kyivska miska derzhavna administratsiia, КМДА 29.12.2022. Vitaliy Klychko pro 2022 rik: U Kyivi pereimenuvali vzhe 237 vulyc, prospektiv ta bulvariv, chyі nazvy buly povyazani z kraіnoyu-ahresorom chy radjanskym minulym (+video), https://kyivcity.gov.ua/news/vitaliy_klichko_pro_2022_rik_u_kiyevi_pereymenuvali_vzhe_237_vulits_prospektiv_ta_bulvariv_chi_nazvi_buli_povyazani_z_kranoyu-agresorom_chi_radyanskim_minulim/. Data perehliadu: 30.03.2023. (In Ukrainian)

Kyivська міська державна адміністрація, КМДА 29.12.2022. Віталій Кличко про 2022 рік: У Києві перейменували вже 237 вулиць, проспектів та бульварів, чії назви були пов'язані з країною-агресором чи радянським минулим (+відео), https://kyivcity.gov.ua/news/vitaliy_klichko_pro_2022_rik_u_kiyevi_pereymenuvali_vzhe_237_vulits_prospektiv_ta_bulvariv_chi_nazvi_buli_povyazani_z_kranoyu-agresorom_chi_radyanskim_minulim/. Дата перегляду: 30.03.2023.

Kyivska miska derzhavna administratsiia, КМДА 10.02.2023. Ploshchi Peremohy ta shche nyzci vulyc povernuly іstorychni nazvy: povnyj perelik novych toponimiv, <https://dsk.kyivcity.gov.ua/news/5239.html>. Data perehliadu: 10.02.2023. (In Ukrainian)

Kyivська міська державна адміністрація, КМДА 10.02.2023. Площі Перемоги та ще низці вулиць повернули історичні назви: повний перелік нових топонімів, <https://dsk.kyivcity.gov.ua/news/5239.html>. Дата перегляду: 10.02.2023.

Kyivska Miska rada, 27.10.2022. Rіshennja Kyivskoї Miskoї rady № 5546/5587 „Pro pereіmenuvannja vulycі Makarenka u Desjanskomu rayoni міста Kyіva”, <https://kmr.gov.ua/sites/default/files/5546-5587.pdf>. Data perehliadu: 30.03.2023. (In Ukrainian)

Kyivська Міська рада, 27.10.2022. Рішення Київської Міської ради № 5546/5587 «Про перейменування вулиці Макаренка в Десянянському районі міста Києва», <https://kmr.gov.ua/sites/default/files/5546-5587.pdf>. Дата перегляду: 30.03.2023.

Lim, S. G., Perono Cacciafoco, F. Reflections on the Politics of Place (Re)-Naming: Decolonisation, the Collapse of Totalitarian Regimes, and Government Changes. *Academic Letters*, Article 956. DOI: <https://doi.org/10.20935/AL956>.

Lindenfeld, D. Der Antisemit im Briefkopf. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 278, 29.11.2021.

Lozovenko, T. Tolstoho zaminyly na Banderu: U centri Vinnyci pereimenuvaly vulycy. *Ukrainska Pravda*, 25.11.2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/25/7377964/>. Data perehliadu: 20.11.2022. (In Ukrainian)

Лозовенко, Т. Толстого замінили на Бандеру: у центрі Вінниці перейменували вулицю. *Українська правда*, 25.11.2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/11/25/7377964/>. Дата перегляду: 20.11.2022.

Males, L., Dejneka, A. Diskurs dekomunizatsii Kieva v opyte pereimenovaniy. *Ideologija i polityka*, no. 1(15), 2020, pp. 115-145. (In Russian)

Малес, Л., Дейнека, А. Дискурс декомунізації Києва в опыте переименований. *Ідеологія і політика*, № 1(15), 2020, с. 115-145.

Mashkevych, S. *Ulitsy Kieva. Retroputeshestvie*. Kharkov 2018. (In Russian)

Машкевич, С. *Улицы Киева. Петропутьешествие*. Харьков 2018.

Ministerstvo informacijnoy polityky Ukraïny (MKIP), 02.08.2022. Top-10 urbanonimiv dlja perejmenuvannya vid MKIP. <https://mkip.gov.ua/news/7468.html>. Дата перегляду: 10.08.2022. (In Ukrainian)

Міністерство інформаційної політики України (МКІП), 02.08.2022. ТОП-10 найбільш вживаних в Україні «російських» урбанонімів, рекомендованих до перейменування Експертною радою МКІП. <https://mkip.gov.ua/news/7468.html>. Дата перегляду: 10.08.2022.

Petrenko, R. U zvilnenomu Izyumi zyavylasja vulycja Bandery. *Ukraïnska pravda*, 03.12.2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/3/7379110/>. Дата перегляду: 03.12.2022. (In Ukrainian)

Петренко, Р. У звільненому Ізюмі з'явилася вулиця Бандери. *Українська правда*, 03.12.2022, <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/3/7379110/>. Дата перегляду: 03.12.2022.

Plochy, S. *The Gates of Europe. A history of Ukraine*. London 2015.

Pyetsukh, M. Volodymyr Vyatrovch: Nazyvayuchy vulyci Banderoyu, my ne povynni povtoryuvaty radianskyi dosvid z Leninym. *Ukraïnska Pravda*, 21.07.2016, <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/07/21/7115252/>. Дата перегляду: 09.05.2018. (In Ukrainian)

Пецух, М. Володимир В'ятрович: Називаючи вулиці Бандерою, ми не повинні повторювати радянський досвід з Леніним. *Українська правда*, 21.07.2016, <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/07/21/7115252/>. Дата перегляду: 09.05.2018.

Schenk, G. *Zwischen Sowjetnostalgie und „Entkommunisierung“*. *Postsowjetische Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in der Ukraine*. Erlangen, 2020. DOI: 10.25593/978-3-96147-339-7.

Schlögel, K. *Das sowjetische Jahrhundert. Archäologie einer untergegangenen Welt*. 3. Aufl. München, 2018.

Shamaida, T. Zakon pro dekolonizatsijyu: jak Ukraïna pozbuvatymetsya markeriv “russkoho mira”. *texty.org.ua*, 27.03.2023, <https://texty.org.ua/articles/109289/zakon-pro-dekolonizaciyu-yak-ukrayina-pozbavlyatymetsya-markeriv-russkoho-mira/>. Дата перегляду: 27.03.2023. (In Ukrainian)

Шамайда, Т. Закон про деколонізацію: як Україна позбуватиметься маркерів «русского міра». *texty.org.ua*, 27.03.2023, <https://texty.org.ua/articles/109289/zakon-pro-dekolonizaciyu-yak-ukrayina-pozbavlyatymetsya-markeriv-russkoho-mira/>. Дата перегляду: 27.03.2023.

Stites, R. *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. Oxford, 1988.

Struve, K. Stepan Bandera: Geschichte, Erinnerung und Propaganda. *Ukraine-Analysen*, nr. 270, 22.06.2022.

Thiel, Th. Milde Blicke aufs Imperium. Russozentrismus? Osteuropa-Historiker ziehen selbstkritische Bilanz. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 69, 22.03.2023.

Udoenko, L. O. Osoblyvosti vzayemozvyazku mizh urbananimamy i istorychnoyu pamyattyu (na materialach m. Kharkiv). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriya Ukraïny. Ukraïnoznavstvo: istorychni ta filozofski nauky» [V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin 'History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences']*, вип. 26, 2018, s. 129-134. (In Ukrainian)

Удовенко, Л. О. Особливості взаємозв'язку між урбанінімами й історичною пам'яттю (на матеріалах м. Харків). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, вип. 26, 2018, с. 129-134.

Ukraïnska pravda, 09.12.2022. U Khersoni vidmovylys pereimenuvaty vulytsiu Moskovsku, <https://www.pravda.com.ua/news/2021/12/9/7316782/>. Data perehliadu: 13.12.2021. (In Ukrainian)

Ukraïnska pravda, 09.12.2022. У Херсоні відмовились перейменувати вулицю Московську, <https://www.pravda.com.ua/news/2021/12/9/7316782/>. Дата перегляду: 13.12.2022.

Viatrovych, V. Zalyshylosya kilka krokiv: Viatrovych pro zavershennja borotby z komunizmom v Ukraïny. Pro pereimenuvannya dvoch oblastei Ukraïny. *Apostrof*, 21.06.2018, <https://apostrophe.ua/ua/article/society/2018-06-21/ostalos-neskolko-shagov-vyatrovich-o-zavershenii-borbyi-s-kommunizmom-v-ukraine/19027>. Data perehliadu: 06.10.2018. (In Ukrainian)

В'ятрович, В. Залишилися кілька кроків: В'ятрович про завершення боротьби з комунізмом в Україні. Про перейменування двох областей України. *Apostrof*, 21.06.2018, <https://apostrophe.ua/ua/article/society/2018-06-21/ostalos-neskolko-shagov-vyatrovich-o-zavershenii-borbyi-s-kommunizmom-v-ukraine/19027>. Дата перегляду: 06.10.2018.

Wanjiru, M. W., Matsubara, K. Street Toponymy and the Decolonisation of the Urban Landscape in Post-Colonial Nairobi. *Journal of Cultural Geography*, vol. 34, issue 1, 2016, pp. 1-23. DOI: <https://doi.org/10.1080/08873631.2016.1203518>.

Zakon Ukraïny, 2015: Pro zasudzhennya komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystychnoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraïni ta zaboronu propahandy ikhnoï symboliky. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 2015, № 26, st. 219, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>. Data perehliadu: 15.02.2022. (In Ukrainian)

Закон України. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 26, ст. 219, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>. Дата перегляду: 15.02.2022.

Zakon Ukraïny, 2016. Pro pravovyï status ta vshanuvannya pamiaty bortsiv za nezalezhnist Ukraïny u XX stolitti. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 2016, № 25, st. 190, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-viii#Text>. Data perehliadu: 15.02.2021. (In Ukrainian)

Закон України, 2016. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 25, ст. 190, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-viii#Text>. Дата перегляду: 15.02.2021.

Zakon Ukraïny, 22.05.2022. Pro zaboronu propahandy rosiiskoho natsistskoho totalitarnoho rezhimu, zbroinoï ahresii Rosiïjskoi Federacii jak derzhavy-terorysta proty Ukraïny, symboliky voyennoho vtorhennia rosiï'koho nacystsokoho totalitarnoho rezhymu v Ukraïnu, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>. Data perehliadu: 28.03.2023. (In Ukrainian)

Закон України, 22.05.2022. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>. Дата перегляду: 28.03.2023.

Zakon Ukraïny, 21.03.2023. Pro zasuzhdenija ta zaboronu propahandy rosiïskoiï imperskoiï politiky v Ukraïny I dekolonizaciyu toponomiï, <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1708187>. Data perehliadu: 28.03.2023. (In Ukrainian)

Закон України, 21.03.2023. Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії, <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1708187>. Дата перегляду: 28.03.2023.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

INT — International

KPU — Communist Party of Ukraine

NKVD — People's Commissariat for Internal Affairs

NP — Nonpolitical narrative

NUN — National Ukrainian narrative

OUN — Organization of Ukrainian Nationalists

SN — Soviet nostalgic narrative

RW — Narrative of "Russian World"

UINP — Ukrainian institute for national remembrance

UNR — Ukrainian People's Republic
UPA — Ukrainian Insurgent Army
USSR — Union of Soviet Socialist Republics
ZUNR — West Ukrainian People's Republic

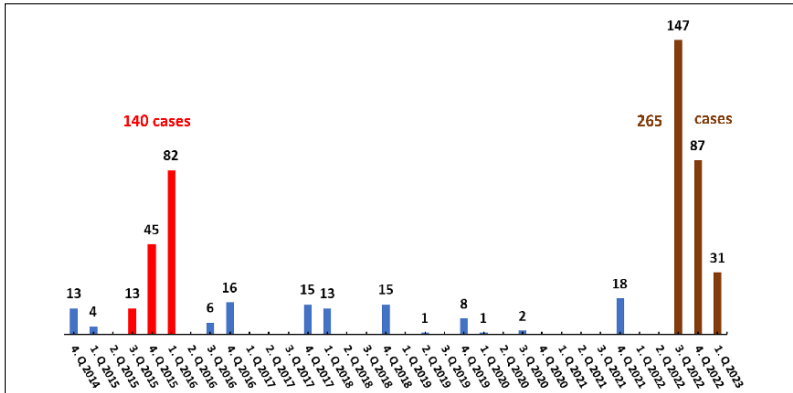

Figure 1. Timing of renamings of Kyiv toponyms between November 2014 and February 2023 by quarter.

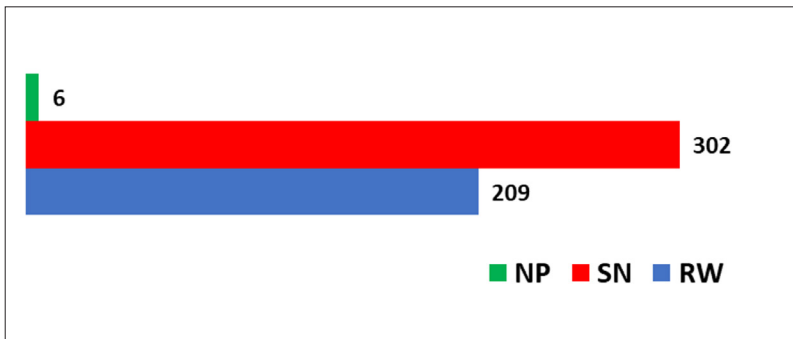

Figure 2. Allocation of the total of 517 renamed toponyms of the city of Kyiv in the period November 2014 to February 2023 according to the “discarded” narratives “Soviet-nostalgic” (SN) and “Russian World” (RW). NP = apolitical.

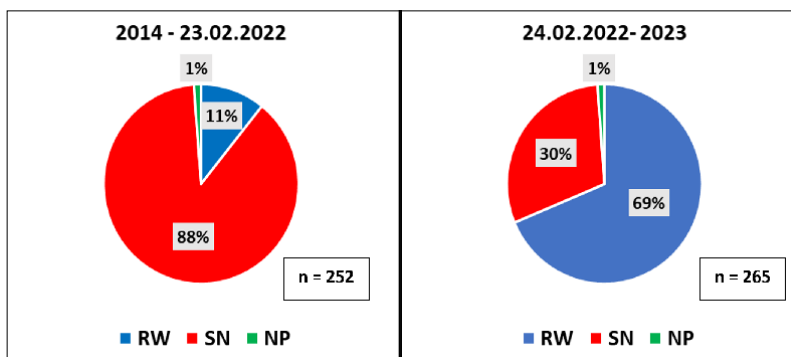

Figure 3. Allocation of the renamed toponyms of the city of Kyiv 2014–2023 in temporal differentiation before and after Russia's comprehensive invasion of Ukraine on 24.02.2022 according to the “detached” narratives “Soviet-nostalgic” (SN) and “Russian world” (RW). NP = apolitical.

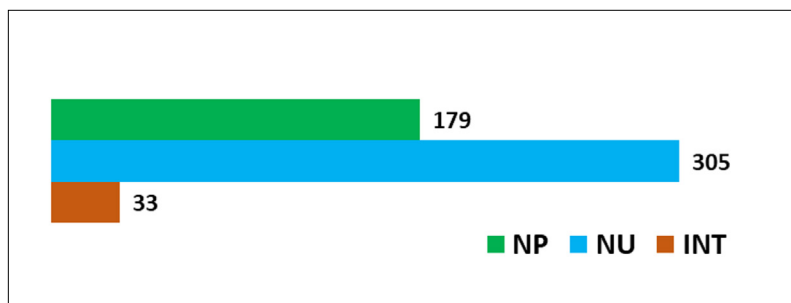

Figure 4. Allocation of the total of 517 renamed toponyms of the city of Kyiv in the period November 2014 to February 2023 according to the narratives of the newly assigned names “National-Ukrainian” (NU) and “International” (INT). NP = apolitical.

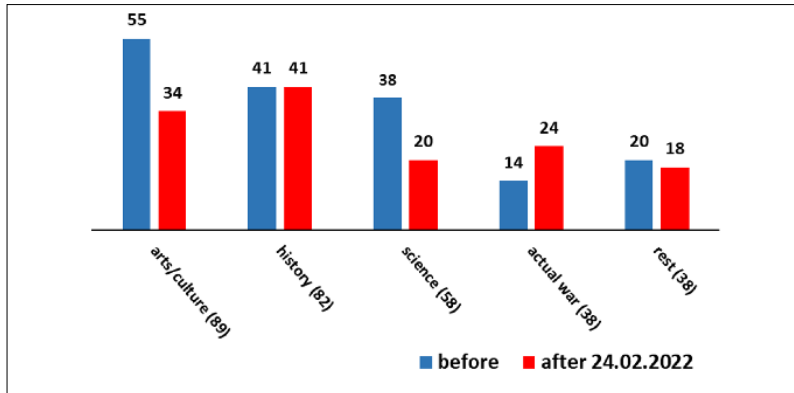

Figure 5. Subdivision of naming according to the “national-Ukrainian” narrative into references to “art/culture”, “history”, “science” and “current Russian-Ukrainian war” in comparison of the periods before and after Russia's comprehensive invasion of Ukraine on 24.02.2022.

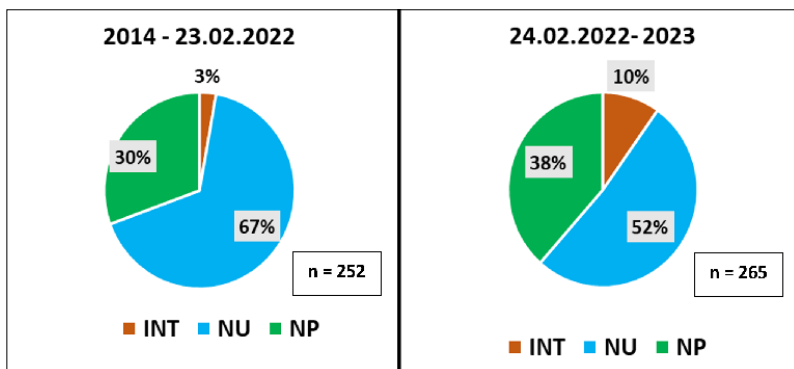

Figure 6. Allocation of the renamed toponyms of the city of Kyiv 2014–2023 in temporal differentiation before and after Russia's comprehensive invasion of Ukraine on 24.02.2022 according to the newly assigned narratives “National-Ukrainian” (NU) and “International” (INT). NP = apolitical.

Шенк Гібфрід

доктор сільськогосподарських наук, магістр історії
Університет імені Фрідріха-Александра міст Ерлангена-Нюрнберга
Bismarckstr. 12, 1. Stock, 91054, Erlangen, Germany
Email: gibfried.schenk@t-online.de
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6524-5947>

**ПЕРЕЙМЕНУВАННЯ ВУЛИЦЬ КИЄВА ПІД ЧАС
РОСІЙСЬКОЇ ЗАГАРБНИЦЬКОЇ ВІЙНИ:
ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА МІЖ «ДЕКОМУНІЗАЦІЄЮ»
ТА «ДЕРУСИФІКАЦІЄЮ»**

У статті здійснено порівняльний аналіз змін у тенденціях перейменувань вулиць Києва, оприлюднених Київською міською державною адміністрацією, у двох часових періодах за тематичними категоріями (наративами): (1) між 2014 р. і широкомасштабним російським вторгненням в Україну 24 лютого 2022 р., (2) між 24 лютого 2022 р. і першою річницею російського вторгнення у 2023 р. За досліджуваний період 517 (близько 17 %) вулиць Києва отримали нові назви. 58 % перейменувань за весь період — це урбаноніми, що втілюють «радянський ностальгійний» наратив, 41 % — наратив «русского мира». 1 % перейменованих урбанонімів мали неополітичний характер. Якщо до 24 лютого 2022 р. домінував «радянський ностальгійний» наратив (88 %), що свідчить про процес «декомунізації», то після широкомасштабного вторгнення в Україну частка цього наративу становила лише 30 %. Натомість у період після 24 лютого 2022 р. явно домінує тема «дерусифікації», тобто частка наративу «русского мира» у вилучених назвах збільшується з 11 у першому до 69 % у другому періоді. Найбільша частка новоприсвоєних топонімів у період з 2014 по 2023 рр. стосується наративу «національний український» (59 %). 35 % стосуються «неполітичного» контексту, а 6 % мають посилання на міжнародний зміст. У статті робиться висновок, що перейменування вулиць Києва спричинило радикальні зміни в символічному просторі українських міст, насамперед ці зміни втілювалися в бажанні позбутися російської імперської спадщини. Тригером зазначених процесів послужила російська військова агресія, яка пожевала вже наявний тренд. Українська влада здійснює протилежне тому, що, можливо, зробив би агресор у разі захоплення Києва. Отже, російська військова агресія проти України спричинила категоричне відкидання будь-яких символічних проявів «русского мира».

Ключові слова: декомунізація, дерусифікація, Київ, перейменування, історична політика, тематичні категорії (наративи), урбаноніми.

*Текст надійшов до редакції 15.08.2023.
The text was received by the editors 15.08.2023.*

*Текст затверджено до друку 10.10.2023.
The text is recommended for printing 10.10.2023.*

ДЖЕРЕЛА

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-08>
УДК 930.2:82-6Гете]:378.4(477.54-25)(091)"1803/1804"

Ольга Вовк

кандидатка історичних наук

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

Олена Белозьорова

кандидатка філологічних наук, доцентка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: byelozorova@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6668-5685>

«БЕЗ ЗВОЛІКАНЬ БЕРУСЯ ДО ВИКОНАННЯ СЬОГО ПРИЄМНОГО ОBOB'ЯЗКУ»: РОЛЬ Й. В. ГЕТЕ В ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЙОГО ЕПІСТОЛЯРІЇВ

Як цитувати: Вовк, О., Белозьорова, О. «Без зволікань беруся до виконання цього приємного обов'язку»: роль Й. В. Гете в історії Харківського університету кризь призму його епістоляріїв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 171-192. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-08>

How to cite: Vovk, O., Byelozorova, O. "Without Delay, I Set Out to Fulfill This Pleasant Duty": The Role of Johann Wolfgang von Goethe in the History of Kharkiv University Through the Prism of His Correspondence. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 171-192. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2023-64-08> (In Ukrainian)

© Вовк О., Белозьорова О., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

У статті вперше українською мовою публікуються тексти листів усесвітньо відомого німецького державного діяча, поета, письменника, мислителя і природодослідника, основоположника німецької літератури Нового часу Йоганна Вольфганга Гете (1749–1832), що розкривають його участь у процесі підбору перших професорів для Харківського університету. Стисло висвітлено історію взаємозв'язків Й. В. Гете з представниками Харківського навчального округу та Харківського університету на початку XIX ст. Простежено історію публікування листів Й. В. Гете, відзначено, що до цього часу їх майже не досліджували фахівці з історії Харківського університету. Наведено тексти семи епістоляріїв, опублікованих за повним «Ваймарським виданням» творів Й. В. Гете і перекладених з німецької мови. Найперший лист датований 27 листопада 1803 р., останній — 13 вересня 1804 р. Листи були адресовані попечителю Харківського навчального округу графу С. Й. Потоцькому, попечителю Віленського навчального округу князю А. Є. Чарторийському, а також німецьким купцям та чиновникам, з якими вирішувалися нагальні фінансові та організаційні питання на етапі переїзду перших німецьких професорів до Харкова. В текстах ідеться про майбутніх професорів Харківського університету Й.-Б. Шада, Л. Шнауберта та М. Г. Пільгера, ад'юнкта Г. Райніша, також згадано імена інших кандидатів, які не поступили на роботу до Харківського університету з різних причин. В листах обговорюються різні аспекти організації освітньої та наукової діяльності в Харківському університеті нових професорів, порушуються питання соціально-економічного забезпечення їх та їхніх родин. Усі листи забезпечені науковими коментарями. Представлені джерела дають змогу в динаміці представити складний процес пошуку професорських кадрів до нового Харківського університету.

Ключові слова: Йоганн Вольфганг Гете, Харківський університет, Слобідська Україна, Німеччина, XIX ст., джерела особового походження, історія освіти, історія науки.

2023 р. ознаменувався кількома вікопомними для Харківського університету ювілейними датами. 10 лютого (н. ст.) виповнилося 250 років від дня народження Василя Назаровича Каразіна (1773–1842) — видатного вченого і громадського діяча, який став головним натхненником та центральною фігурою в реалізації «університетського проекту» в Харкові (Posokhov 2015). А 5 лютого (н. ст.) минуло 220 років зі створення Харківського навчального округу — одного з шести перших у Російській імперії адміністративно-територіальних відомчих

утворень, покликаних здійснювати місцеве управління навчальними закладами Міністерства народної освіти (до створення якого, до речі, долучився і В. Н. Каразін) (Вакігов та ін. 2004, 16–35).

Першим попечителем Харківського навчального округу був призначений граф Северин Йосипович Потоцький — представник давнього і знатного роду, відомий державний і громадський діяч. Через сімейні обставини (хвороба батька) він на початку 1803 р. був змушений виїхати за кордон, де перебував до весни 1804 р. Утім, С. Й. Потоцький, попри цей від'їзд (протягом якого його обов'язки були покладені на попечителя Петербурзького навчального округу М. М. Новосильцева), не полишав піклування про університет. Зокрема, він активно шукав серед професорів західноєвропейських університетів кандидатури, які мали поповнити штат майбутнього навчального закладу (Zaitsev та ін. 2015, 240).

Одним з тих, до кого звернувся по допомогу попечитель Харківського навчального округу, був усесвітньо відомий німецький державний діяч, поет, письменник, мислитель і природодослідник, основоположник німецької літератури Нового часу Йоганн Вольфганг Ґете (Johann Wolfgang von Goethe) (1749–1832). Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. він доклав значних зусиль для розвитку Єнського університету: сприяв проведенню низки адміністративних реформ, домігся розширення факультетів природознавчого профілю й організації першої хімічної кафедри, заснував ботанічний сад, розпочав збирання колекції мінералів тощо. Тож С. Й. Потоцький мав обґрунтовані причини просити сприяння саме цього геніального наукового, культурного і державного діяча.

У пропонованій публікації наведені перекладені українською мовою сім листів Й. В. Ґете, які безпосередньо відображають його участь у процесі підбору німецьких професорів для штату Харківського університету. Вони були написані з листопада 1803 р. до вересня 1804 р. Серед адресатів — найвищі державні чини Російської імперії, С. Й. Потоцький та А. Є. Чарторийський, які в той час опікувалися відповідно Харківським та Віленським навчальними округами, а також німецькі купці та чиновники, з якими вирішувалися

поточні фінансові та організаційні питання під час переїзду перших професорів з Єни до Харкова. В листах згадано імена майбутніх професорів Харківського університету Й.-Б. Шада, Л. Шнауберта та М.-Г. Пільгера, ад'юнкта Г. Райніша а також інших претендентів, які з різних причин не зайняли харківської кафедри. Обговорено питання організації професійної діяльності та соціально-економічного забезпечення професорів на новому місці. З листів читач має змогу на прикладі окремого епізоду побачити динамічний процес пошуку перших кадрів до Харківського університету.

Уже після відкриття Харківського університету на знак вдячності за допомогу в підборі професорів Й. В. Гете був обраний Почесним членом Харківського університету. У відповідь видатний німецький мислитель, який був визнаним знавцем і колекціонером мінералів, надіслав до Харкова у подарунок гранатовий браслет (за європейськими повір'ями, гранати символізують наполегливість і силу, стійкість і відданість). Нині він представлений в експозиції Музею природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Bakirov 2020, 24).

Публікація листів Й. В. Гете розпочалася ще з XIX ст. Повне оригінальне видання «Твори Гете, видані за дорученням великої герцогині Софії Саксонської» (“Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen”), яке виходило друком у Ваймарі з 1887 р. до 1919 р., становило 133 томи — з них 50 томів епістоляріїв. Однак тривалий час доступ фахівців з історії Харківського університету до цих джерел був обмеженим.

Зокрема у XIX ст. опубліковано кілька книг, що описували історію цього навчального закладу. Найгрунтовнішою з них варто визнати працю Д. І. Багалія «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» («Досвід історії Харківського університету (за невиданими матеріалами)») (Bagaley 1894), в якій автор на великому джерельному матеріалі детально описав і процес пошуку та відбору перших іноземних професорів. Однак робота над першим випуском першого тому цієї монографії (вийшов друком

1894 р.), що саме торкався перших десятиліть існування Харківського університету, велася ще до того, коли згадані листи Й. В. Гете були введені в науковий обіг у «Ваймарському виданні» (відповідні томи вийшли друком 1894 і 1895 pp.) (Goethes Werke. Goethes Briefe. Bd. 16 1894; Goethes Werke. Goethes Briefe. Bd. 17 1895).

Протягом майже всього ХХ ст. інтерес дослідників до взаємозв'язків між Й. В. Гете та Харківським університетом майже не спостерігався. Можна припустити, що причиною цього були як прагнення відділити «новий», відновлений у 1933 р. університет від «старого», дореволюційного, так і обмежені можливості доступу до повного «Ваймарського видання».

Водночас варто відзначити низку публікацій перекладів листів Й. В. Гете, що були в цей період. Наприклад, у 1932 році до 100-річчя від дня його смерті вийшов друком спеціальний випуск часопису «Литературное наследство» («Літературна спадщина»). О. Г. Габричевський опублікував у ньому автографи Й. В. Гете (німецькі оригінали та їх російські переклади), що зберігалися в архівних, музейних та бібліотечних фондах закладів СРСР (Gabrichevskiy 1932). Один з них являв собою першу частину листа до С. Й. Потоцького від 19 липня 1804 р., повна версія якого подана під № 6 у цій статті. Однак, як зазначав сам О. Г. Габричевський, відтворений та описаний в його публікації матеріал був вельми строкатим та певною мірою випадковим (Gabrichevskiy 1932, 817).

У 1988 р. опубліковано двотомник листування Й. В. Гете та Ф. Шіллера в перекладі російською мовою (J. W. Goethe — F. Schiller Vol. I 1988; J. W. Goethe — F. Schiller Vol. II 1988). Проте в наведених текстах не згадано клопоту з пошуку професорів до Харківського університету. Лише в одному листі, датованому 4 травня 1802 р., можна знайти побічно пов'язаний з цим сюжет: Й. В. Гете пише, що Ф. Шіллер здав свій садовий будиночок «одному філософу» — Й. Б. Шаду (J. W. Goethe — F. Schiller Vol. II 1988, 384).

Наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. з «Ваймарським виданням» ретельно попрацював харківський філософ, доктор філософських наук В. О. Абашнік. Проте у своїй монографії з історії харківської

університетської філософії він навіть лише цитати з листів Й. В. Гете, що стосувалися університетського питання в Харкові (Abashnik 2014, 57–275). Нещодавно було опубліковано три листи Й. В. Гете до С. Й. Потоцького (подані тут під № 3, 6 і 7), поєднані з іншими джерелами, що стосувалися підготовки Харкова до відкриття в ньому університету (Vovk, & Vyelozyogova 2020). Однак ця публікація не охопила повний комплекс відомих епістоляріїв Й. В. Гете, що торкалися б історії Харківського університету.

Отже, спеціально комплекс листів Й. В. Гете, безпосередньо присвячених пошуку професорів до Харківського університету, у вітчизняному науковому просторі ніколи раніше не виокремлювався. Усі наведені в цій статті листи публікуються українською мовою вперше.

Відбір історичних джерел, текстологічне опрацювання, підготовку науково-довідкового апарату здійснила канд. іст. наук, заступниця директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. І. Вовк. Переклад з німецької мови належить канд. філол. наук, доцентці кафедри іноземних мов професійного спрямування факультету іноземних мов Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна О. М. Белозьоровій. Укладачі вдячні Е. Валлішу (м. Берлін, ФРН) за сприяння, яке він надав під час пошуку листів Й. В. Гете, та випускнику історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Д. С. Ракову за технічну допомогу під час роботи з текстами.

1. До С. Й. Потоцького¹

27 листопада 1803 р., Ваймар

Високошляхетний графе,

Високочесний добродію.

Довіру, якою Ваша Поважність ушанували мене, забажавши почути мої рекомендації щодо деяких кандидатур для Харківської академії²,

я спробував виправдати у доданій уклінній доповідній записці й чекаю тепер подальших настанов Вашої Поважності.

Ваш лист від 12 жовтня³ потрапив до моїх рук лише 10 листопада, внаслідок чого я не міг зібрати довідки з різних джерел раніше.

Я бажав би, щоби мої листи прибули не з запізненням, і перепрошую за те, що пишу рідною мовою⁴, оскільки я нею можу найточніше висловити свої думки.

Водночас зізнаюся, що не зміг розшифрувати місце, звідки Ваша Поважність надіслала листа, тому наважусь передати його через Його Поважність пана князя Чарторийського⁵.

Засим сподіваюся на Вашу милостиву пам'ять і чекаю подальших рішень рр⁶.

В[аймар], 27 листопада 1803 року.

[Додаток]

Уклінна доповідна записка.

Його Поважність, пан сенатор граф Потоцький, бувши куратором Харківської академії, повелів нижчепідписаному зайнятися питанням призначення професорів на різні, поки що вакантні, посади.

Завдячуючи знайомству з багатьма мужами, зібравши всі відомості та провівши належні перевірки, без зволікань беруся до виконання цього приємного обов'язку.

На посаду професора моралі, природного права та загального державного права, а також для читання всіх лекцій, присвячених питанням теоретичної та практичної філософії, можна порекомендувати пана доктора Шада⁷.

Уроджений франконець, близько сорока років⁸, він змалку займався вивченням стародавніх і нових мов, особливо стародавньої літератури, затим присвятив себе переважно філософії, вивчив догми різних християнських церков, законодавство в цілому, не обійшовши увагою історію, старанно пізнавав мистецтво риторики. Завзято працював, будучи членом різних літературознавчих і критичних інституцій.

Уже сім років, як він мешкає в Єні, де, з одного боку, продовжує свої філософські пошуки, з іншого — прагне поглибити емпіричні знання,

необхідні філософові. У додатку надається перелік робіт, виданих ним протягом останніх чотирьох років⁹. До друку готовий його Компендіум філософії моралі, природного права та політики. Попри високу конкуренцію в галузі лекцій з філософії, він ніколи не відчував нестачу слухачів. Його хвалять за ясність та ємність викладу, і він не проти розширити свою сферу діяльності.

Щодо хімії можу порекомендувати пана Людвіга Шнауберта¹⁰, сина місцевого заслуженого придворного радника Шнауберта, близько 24 років¹¹. Він рано зробив собі ім'я на поприщі природничих наук у місцевому університеті, після чого його взяли в Ерфурт, в інститут хімії та фармацевтики¹² пана Троммсдорфа¹³, там він вивчав практичну хімію, аптекарську справу і необхідне для цього товарознавство, офіційно був допущений до викладання в аптеці, й закінчив навчання, ставши фаховим аптекарем.

Далі він повернувся до Єни і з завзяттям взявся до вивчення численних новітніх робіт з хімії, опублікував усілякі статті в журналах з хімії, перелік [яких] дається у додатку, отримав ступінь доктора наук і збирається після Великодня приступити до лекцій.

Хоча й сей муж також не має особливої причини залишати Єну, проте йому, як активній людині, що має попереду все життя, видалося надзвичайно привабливим запрошення до Академії під заступництвом такого великого монарха. Щодо його особливих побажань нижче наважусь написати докладніше.

На посаду професора фізики та прикладної математики абсолютно підійде професор пан Йоганн Карл Фішер¹⁴. Народився в Тюрінгії, в юності навчався в різних авторитетних школах, яких багато в Саксонії та Тюрінгії, а в Єнській академії¹⁵ він старанно й відмінно студіював математику, фізику та камеральні науки.

Став відомим завдяки публікації деяких значних праць, список додається. На своїх лекціях з математики, попри конкуренцію, і з фізики, навіть не маючи повного апарату, який повинен бути у професора фізики, він ніколи не відчував нестачі в задоволених слухачах.

Ось загальними рисами і все, що можна сказати про вищезазначені три кандидатури. Усі вони за віросповіданням протестанти, незаплямованої репутації. Останній з них одружений і є батьком двох дітей.

Нижчепідписаний просить Його Поважність пана графа Потоцького при змозі повідомити докладніше, на що можуть розраховувати ці люди, які погодилися присвятити себе сьому закладу.

Ми знайомі з розпорядженням Його Величності Імператора щодо Академії Вільно¹⁶ та припускаємо, що такий самий порядок діє і відносно Харкова¹⁷.

У листі до нижчепідписаного Його Поважність пан куратор вказує жалування в розмірі 2000 карбованців сріблом¹⁸. Хотілося би дізнатися тепер наступне:

Як ішли би справи з пенсією по тому, як мине, скажімо, 25 років служби?

На що можуть розраховувати дружина та діти у разі передчасної смерті чоловіка?

Які дорожні і транспортні витрати будуть покриті на такий тривалий переїзд?

Коли очікується виїзд та вступ на посаду?

Чи можна сподіватися на одержання жалування вже за три місяці до вступу на посаду? Наскільки можна розраховувати у Харкові, як і у Вільно, на кабінет фізики, хімічну лабораторію та подібні пільги?

Далі, хімік доктор Шнауберт просить дозволу для створення інституту хімії та фармацевтики здійснювати підготовку молодих аптекарів, для чого йому бажано було б очолити університетську аптеку. Він готовий також заснувати кабінет фармацевтичного товарознавства і був би радий спробувати себе в роботі всіх технічних установ, фабрик та мануфактур, які можна було б організувати відповідно до місцевих умов.

Се все, що я покійно можу представити на мудрий суд Його Поважності пана куратора.

Переклад з німецької. Публікується за: *Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen: IV. Abtheilung: Goethes Briefe: Bd. 16: 1802. 1803.* Weimar, 1894. S. 357–363.

2. До А. Є. Чарторийського

28 листопада 1803 р., Єна

Будучи щиро і покійно вдячним Вашій Поважності за милостиву пам'ять, змушений з бентегою зізнатися в певній незручності, про яку я не соромлюся розповісти такому шляхетному добродію та благодійнику.

Доданий лист містить відомості, зібрані мною на бажання графа Северина Потоцького і котрі я хотів би тепер переслати йому.

Однак ні мені, ні моему оточенню не вдалося встановити точне місце, звідки високоповажний муж відправив сього листа, тому наважуся просити вибачення за вільність передати мою відповідь через Вашу Поважність.

Завжди уклінно до послуг Вашої милостивої Поважності.

[Єна] 28 листопада 1803 року.

[Чернетка]. Переклад з німецької. Публікується за: *Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen: IV. Abtheilung: Goethes Briefe: Bd. 16: 1802. 1803.* Weimar, 1894. S. 363.

3. До С. Й. Потоцького

27 лютого 1804 р., Ваймар

Графу Северину Потоцькому

Лист Вашої високочесної Поважності від 8/20 січня¹⁹ був доставлений лише 21 лютого. Негайно ж я передав копію пояснень і рішень Вашої Поважності добродіям Шаду і Шнауберту, у відповідь обидва уклінно прийняли Ваше милостиве запрошення, про що я маю честь Вас повідомити. Обов'язок сих мужів тепер — прискорити свій від'їзд, як бажає Ваша Поважність, щоби негайно

вступити на службу до Вас, високоосвіченого знавця наук та поточних державних справ, знайшовши незабаром доцільне застосування своїм талантам на користь справи. Прошу Вашу Поважність пробачити мені мою лаконічність, бо я не маю права затримувати поштового посланця.

Ваймар, 27 лютого 1804 року.

[Чернетка]. Переклад з німецької. Публікується за: *Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen: IV. Abteilung: Goethes Briefe: Bd. 17: 1804 – Mai 1805*. Weimar, 1895. S. 78.

4. До Крістіана Готтлоба Фреге²⁰

28 березня 1804 р., Ваймар

Нижчепідписаний, за посередництва якого було укладено угоду, сим свідчить, на вимогу, що добродіям докторам Шаду і Шнауберту, які перебувають в Єні і прийняли запрошення до Харківської академії, було обіцяно за се 200 дукатів золотом і 117 дукатів сріблом²¹.

В[аймар], 28 березня 1804 року.

Г[ете].

[Чернетка]. Переклад з німецької. Публікується за: *Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen: IV. Abteilung: Goethes Briefe: Bd. 17: 1804 – Mai 1805*. Weimar, 1895. S. 107–108.

5. До Георга Карла фон Ріхтера²²

[5 квітня 1804 р.]

[5 квітня]

Обидва доктори Й.-Б. Шад і Гайнріх Шнауберт²³, що сієї миті перебувають у Єні, отримали запрошення до російської академії в Харкові, їм уже виплачені подорожні; однак, імовірно, через тривалий від'їзд Його Поважності пана куратора графа Потоцького

до Петербурга, до сього дня не прибули паспорти, через що від'їзд був перенесений на початок травня; отим постає питання, чи можливо було б одержати паспорти в Російському та Римському²⁴ Імператорських посольствах у Дрездені, щоби дістати дозвіл для в'їзду в Російську імперію та мандрівки її землями поважних мужів, перший з яких вирушає з дружиною та дітьми, другий з самою дружиною, можливо, зі слугою чи служницею. Зазначених осіб потрібно забезпечити також академічними та іншими юридичними довідками. Наскільки відомо, шлях пролягає через Лемберг²⁵. Милостиве задоволення сього покійного прохання викликало би жваву подяку з боку всіх зацікавлених сторін.

[Чернетка]. Переклад з німецької. Публікується за: *Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen: IV. Abteilung: Goethes Briefe: Bd. 17: 1804 – Mai 1805.* Weimar, 1895. S. 116.

6. До С. Й. Потоцького
19 липня 1804 р., Ваймар

Графу Северину Потоцькому
Уклінна доповідна записка.

Десь у середині травня обидва запрошені до Харківської академії професори²⁶ залишили Єну і давно мали вже опинитися в місці призначення, якщо судити з листів, які ми отримали з Лемберга.

Напередодні їхнього від'їзду, волею випадку, якийсь молодий чоловік, ім'я якому Антоніус Райніш²⁷, чий життєпис тут додається, духовна особа скасованого Абатства Вайнгартен²⁸, відвідав професора Шада і вирішив супроводжувати його в дорозі. У сьому вбачається тим більший сенс, що він не справив враження необізнаного в педагогічній справі, а Його Поважність пан куратор у своєму листі цікавився такими кандидатурами, до того ж Райніш не лише не просить покрити його дорожні витрати, але й не зажадав твердої обіцянки влаштування на посаду, а сам зголосився взяти на себе всі ризики та витрати у зв'язку з таким тривалим переїздом, отож рішення щодо нього приймати Вам як куратору, Ваша Поважносте.

Відтепер усе залежить від того, чи отримаю я звістку, чи задоволені потреби Харкова в педагогах, або ж там ще потрібні викладачі.

Пошук кандидатури викладача державної економіки для мене не мав успіху. Пан професор Сарторіус²⁹ в Геттінгені, найбільш обізнаний у цій галузі і здатний якнайкраще оцінити здібності своїх колег, пише мені сими днями таке:

«Щодо професора державної економіки, статистики та ін. мені зовсім нема кого запропонувати. Певною мірою відомі добродії в цій галузі, як я чую, вже відхилили запрошення до Росії; а серед моїх слухачів нині не знайдеться жодного, хто б підходив на цю посаду; а інші вже мають місце роботи і не хочуть його залишати».

Зате щодо кандидатури професора ветеринарії є надія. У Дармштадському окрузі, кажуть, є підхожий муж, але його ім'я мені поки не назвали; щойно дізнаюся детальніше, негайно повідомлю.

З повагою ставлю свій підпис. Ваймар, 14 липня 1804 року.

З доданої докладної записки Ваша Поважність узріє, що до сього часу вдалося зробити відносно харківських професур, сподіваюся, що я зміг хоча б деякою мірою задовольнити Вашу Поважність. Про подальші успіхи у свій час буде також беззастережно Вам доповідано, за сим залишаюся щиро Вашим, у сподіванні на милостиву прихильність Вашої Поважності. Оскільки місцезнаходження Вашої Поважності мені невідоме, то я направив дублікат сього листа до Лемберга³⁰.

З глибокою пошаною, нижчепідписаний.

В[аймар]. 19 липня 1804 року.

[Чернетка]. Переклад з німецької. Публікується за: *Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen: IV. Abtheilung: Goethes Briefe: Bd. 17: 1804 – Mai 1805*. Weimar, 1895. S. 159–161.

7. До С. Й. Потоцького 13 вересня 1804 р., Ваймар

Графу Северину Потоцькому
Р.Р.³¹

З доданих паперів Ваша Поважність милостиво побачить, що пан капітан Пільгер³² з Гіссена рекомендується на посаду професора

ветеринарного мистецтва, а пан фон Лойварден, який зараз перебуває в Геттінгені, рекомендується на посаду професора науки про державу.

Зобов'язуюсь негайно і точно виконати рішення та розпорядження Вашої Поважності у сій справі.

З особливою пошаною ставлю підпис. pp.³³

Ваймар, 13 вересня 1804 року.

[Чернетка]. Переклад з німецької. Публікується за: *Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Großherzogin Sophie von Sachsen: IV. Abteilung: Goethes Briefe: Bd. 17: 1804 – Mai 1805. Weimar, 1895. S. 195–196.*

Коментарі

1. Потоцький Северин Йосипович (Potocki Seweryn Antoni) (1762–1829) — граф, державний діяч. З 1802 р. — член комісії училищ Міністерства народної освіти Російської імперії, з 1810 р. — член Державної ради. Перший попечитель Харківського навчального округу (1803–1817 рр.). Доклав багатьох зусиль для підбору перших професорів до новоствореного Харківського університету. Разом зі слобідсько-українським губернатором І. І. Бахтіним клопотався про збирання коштів серед дворянства, опікувався створенням університетських кабінетів, приділяв особисту увагу заснуванню університетського ботанічного саду. Подарував університету цінні мистецькі твори, зразки старожитностей, колекцію мінералів тощо. Почесний член Харківського університету з 1818 р. В останні роки життя активно займався різними торговими і промисловими справами.

2. Мається на увазі Харківський університет.

3. Ідеться про лист С. Й. Потоцького до Й. В. Гете від 12 (24) жовтня 1803 р. У ньому містився запит до адресата щодо підбору кандидатур на професорські посади до Харківського університету. Зокрема, С. Й. Потоцький писав про пошук професорів хімії, фізики, математики, політичних і моральних наук.

4. Вказаний лист від С. Й. Потоцького був написаний французькою мовою; Й. В. Гете відповідав німецькою.

5. Чарторийський Адам Єжи (Czartoryski Adam Jerzy) (1770–1861) — князь, державний діяч, генерал-лейтенант. Член Негласного комітету (з 1801 р.), сенатор (1805–1831 рр.), Неодмінної ради (1805–1810 рр.) і Державної ради (1810–1831 рр.) Російської імперії. Товариш міністра закордонних справ (1802–1804 рр.), управитель Міністерства закордонних справ (1804–1806 рр.). Упродовж 1803–1823 рр. був попечителем Віленського навчального округу. Під час Польського повстання 1830–1831 рр. очолював тимчасовий повстанський уряд. Після поразки повстання емігрував до Західної Європи.

6. Від лат. *perge perge* — тут: та ін.

7. Шад Йоганн Баптист (Schad Johannes Baptista) (1758–1834) — теолог, філософ. З 1768 р. навчався в єзуїтській семінарії, пізніше поступив послушником до монастиря. У 1798 р. порвав з католицькою церквою. За підтримки Й.-Г. Фіхте отримав ступінь доктора філософії в Єнському університеті, де читав філософію з 1799 р. У 1804 р. був запрошений до Харківського університету, де отримав посаду ординарного професора теоретичної і практичної філософії. Неодноразово був обраний деканом відділення словесних наук, морально-політичного відділення, був членом Правління та секретарем Ради Харківського університету. У 1816 р. був звільнений зі служби за звинуваченням у вільнодумстві та висланий з Російської імперії. Після цього викладав у Берлінському та Єнському університетах. Зв'язки Й.-Б. Шада з Харківським університетом детально розглянув В. О. Абашнік (Abashnik 2014, 57–275). З 2017 року ім'я професора Й.-Б. Шада носить кафедра теоретичної та практичної філософії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. У 2018 році на філософському факультеті цього ж університету була відкрита іменна аудиторія на честь Й.-Б. Шада.

8. На той час Й.-Б. Шаду було 45 років.

9. Як можна судити з автобіографії Й.-Б. Шада, з 1799 по 1804 рр. він опублікував такі праці: 1) “Grundriss der Wissenschaftlehre” («Нарис науки пізнання»); 2) “Geist der Philosophie unserer Zeit” («Дух

філософії нашого часу»); 3) “Transcendentale Logik” («Трансцедентальна логіка»); 4) “Ziemlich starke Abhandlung in dem Philosophischen Journal” («Доволі сильна стаття у Філософському журналі»); 5) “Abhandlung über die Verbesserung des Mönchwesens” («Стаття про вдосконалення чернецтва»); 6) “System der Natur- und transcendental Philosophie” («Система натур- та трансцедентальної філософії»); 7) “Meine Lebensgeschichte” («Моя історія життя»); 8) “Gefahren des Staates und der Religion von Seiten des Mönchthums” («Ризики для держави та релігії з боку чернецтва»); 9) “Das Paradies der Liebe” («Рай кохання» — монашеський роман у двох частинах) (Zelenogorskiy 1896, 64).

10. Шнауберт Людвіг (Schnaubert Ludwig) (1782 – після 1812?) — хімік. У 1803 р. отримав ступінь доктора в Єнському університеті, потім навчався практичній хімії та аптекарській справі у Хіміко-фізико-фармацевтичному пансіоні Й.-Б. Троммсдорфа в Ерфурті. У 1803 р. здобув докторський ступінь в Єнському університеті. У 1804 р. запрошений до Харківського університету, у 1806 р. затверджений на посаді ординарного професора. Став першим завідувачем університетської хімічної лабораторії, доклав чимало зусиль до вивчення природних ресурсів Слобожанщини. У 1811 р. вийшов у відставку у зв'язку з хворобою дружини. Після цього переїхав до Москви. Подальша доля невідома.

11. На той час Л. Шнауберту був 21 рік.

12. Хіміко-фізико-фармацевтичний пансіон для молоді (Chemisch-physikalisch-pharmaceutische Pensionsanstalt für Jünglinge) — перший на німецьких землях навчальний заклад фармацевтичного профілю. Був заснований Й.-Б. Троммсдорфом в Ерфурті у 1795 р., діяв до 1828 р. За цей час у закладі пройшли підготовку понад 300 осіб. Діяльність пансіону створила потужний кадровий потенціал для подальшого розвитку німецької фармацевтичної промисловості.

13. Троммсдорф Йоганн Бартоломеус (Trommsdorff Johann Bartholomäus) (1770–1837) — хімік, фармацевт. У 1794 р. в Ерфуртському університеті здобув науковий ступінь доктора філософії, а в 1809 р. — доктора медицини. З 1795 р. був професором медичного факультету

Ерфуртського університету, того ж року заснував Хіміко-фізико-фармацевтичний пансіон для молоді. У 1813 р. заснував хіміко-фармацевтичну фабрику Троммсдорфа, яка діє і донині. У 1822 р. очолив Ерфуртську академію некомерційних наук, а в 1827 р. став співзасновником Ерфуртської торговельної асоціації. Опублікував 34 книги та понад 500 журнальних статей з хімії та фармації, заснував і редагував кілька фахових часописів. Вважається одним з найбільш відомих аптекарів та фармацевтів свого часу.

14. Фішер Йоганн Карл (Fischer Johann Karl) (1761–1833) — математик. Здобув юридичну освіту в Єнському університеті, однак скоро залишив юриспруденцію і став вивчати математику і природничі науки. У 1788 р. здобув ступінь доктора філософії і в 1792 р. призначений ад'юнкт-професором. З 1807 р. був професором математики й фізики в академічній гімназії Дортмунда, а з 1818 р. — професором математики й астрономії в Грайфсвальдському університеті.

15. Ідеться про Єнський університет.

16. Мається на увазі Віленський університет. Вільно — назва міста Вільнюс (нині столиця Литви) до 1939 р.

17. Вірогідно, ідеться про Статут Віленського університету, підписаний Олександром I 18 (30) травня 1803 р. Статут Харківського університету був затверджений 5 (17) листопада 1804 р. Порівняльний аналіз цих документів див. (Zharova 2011).

18. Й.-Б. Шад в автобіографії пише, що був запрошений до Харківського університету на таких вигідних умовах, які тоді не міг пропонувати за професорське місце жоден німецький князь. Зокрема, було обіцяно жалування професора у розмірі до 2 400 талерів; кожна додаткова посада в університеті, як-от ректор, декан, секретар, оплачувалася окремо; також надавалися підйомні кошти на проїзд до Харкова (Zelenogorskiy 1896, 64).

19. Ідеться про лист С. Й. Потоцького до Й. В. Гете від 8 (20) січня 1804 р. У ньому попечитель Харківського навчального округу повідомляв, що кандидатура Й.-Б. Шада на посаду професора Харківського університету приймається «без обмежень». Там само

С. Й. Потоцький зазначив, що дослідження Й.-Б. Шадам новітніх філософських систем має «...слугувати зміцненню принципів здорової моралі і здорової логіки — як передумовам щастя суспільства...». Детальніше про це див., наприклад, (Abashnik 2014, 109–110).

20. Крістіан Готтлоб Фреге (Christian Gottlob Frege) (1778–1855) — банкір, представник відомої династії банкірів з Ляйпцига.

21. Очевидно, ідеться про підйомні кошти на проїзд до Харкова.

22. фон Ріхтер Георг Карл (von Richter Georg Karl) (1760–1806) — особистий секретар графа фон Лебена — вікарія саксонського курфюрста Фрідріха Августа III (з 1806 р. — король Саксонії Фрідріх Август I).

23. Адресант помилково назвав Людвіга Шнауберта Гайнріхом.

24. Ідеться про Священну Римську імперію германської нації, що існувала на теренах Центральної та Західної Європи з 962 р. до 1806 р.

25. Лемберг — назва міста Львів (нині Україна) у період 1772–1914 рр.

26. Ідеться про Й.-Б. Шада і Л. Шнауберта.

27. Райніш Галлус (Reinisch Gallus) (1769–1811) — монах-бenedиктинець, богослов. У 1794 р. захистив богословську магістерську роботу, одночасно став священником. У березні 1804 р. після закриття монастиря подався до Єни і звернувся за допомогою до Й.-Б. Шада, якого знав раніше. На той момент Й.-Б. Шад з родиною збирався виїздити до Харкова, тож Г. Райніш прийняв рішення власним коштом без офіційного запрошення вирушити разом з ним. Був прийнятий до Харківського університету, де читав на підготовчому відділенні історію, географію і педагогіку, пізніше був помічником бібліотекаря.

28. Абатство Вайнгартен — абатство католицького ордену бенедиктинців у містечку Альтдорф (тепер Вайнгартен) на півдні Вюртемберга. Заснований прибіл. 900 р. як жіночий монастир, з 1036 р. існував як чоловічий бенедиктинський монастир. У 1803 р. абатство розпущено. У 1922 р. монастир був заселений заново бенедиктинцями й діяв до 2010 р. Зараз його приміщення використовують переважно для розміщення біженців.

29. Сарторіус Георг (Sartorius Georg) (1765–1828) — німецький історик та економіст. З 1802 р. — професор Геттінгенського університету. Уславився як автор тритомної монографії «Історія Ганзейського союзу» (Геттінген, 1802–1808). Переклав і популяризував фундаментальну працю А. Сміта «Розгляд природи та причин багатства народів». Г. Сарторіус був запрошений на посаду професора політичної економії до Харківського університету, але відповів відмовою. Був великим прихильником Й. В. Гете.

30. Й. В. Гете написав два практично ідентичні варіанти листа до С. Й. Потоцького. Один з них був направлений до Лемберга, його чорновий варіант разом з доповідною запискою вперше опубліковано у т. зв. «Ваймарському виданні» творів Й. В. Гете й наведено в цій публікації. Другий варіант був направлений до Санкт-Петербурга. Його оригінал станом на 1932 р. зберігався у фондах Публічної бібліотеки (тепер Російська національна бібліотека в Санкт-Петербурзі) й був опублікований без доповідної записки (Gabrichevskiy 1932, 832).

31. Від лат. *perge perge* — тут: продовження.

32. Пільгер Мартін Гайнріх (Pilger Martin Heinrich) (1760, за іншими даними 1761–1828, за іншими даними 1838) — медик, ветеринар. З 1801 р. працював ветеринарним лікарем Гессенського ландграфства і викладав ветеринарію в університеті м. Гіссен. У 1805 р. обраний ординарним професором Харківського університету (затверджений на посаді в 1806 р.). У 1807 р. запропонував влаштувати при Харківському університеті ветеринарний інститут, але цей план не був втілений у життя. Практикував як ветеринар, також успішно лікував людей, проте через низку бюрократичних перепон був змушений припинити лікувальну практику. У 1817 р. заснував у Харкові перший у Східній Європі ветеринарний журнал «Украинский домовод» («Український домовод»), який видавав власним коштом. У 1822 р. залишив Харківський університет через хворобу.

33. Від лат. *perge perge* — тут: та ін.

Список джерел та літератури / References

- Abashnik, V. A. *Harkovskaya universitetskaya filosofiya (1804–1920) T. 1: 1804–1850 gg.* Kharkiv, 2014. (In Russian)
- Абашник, В. А. *Харьковская университетская философия (1804–1920) Т. 1: 1804–1850 гг.* Харьков, 2014.
- Bagaley, D. I. *Opyit istorii Harkovskogo universiteta (po neizdannym materialam).* Т. 1: 1802–1815 gg. Book 1. Kharkiv, 1894. (In Russian)
- Багалей, Д. И. *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам).* Т. 1: 1802–1815 гг. Кн. 1. Харьков, 1894.
- Bakirov, V. S., та in. *Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokov.* Kharkiv, 2004. (In Ukrainian)
- Бакіров, В. С., та ін. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років.* Харків, 2004.
- Bakirov, V. S. (hol. red.). *Klasyka, shcho vyperedzhaie chas: do 215-richchia Karazinskoho universytetu.* Kharkiv, 2020. (In Ukrainian)
- Бакіров, В. С. (гол. ред.). *Класика, що випереджає час: до 215-річчя Каразінського університету.* Харків, 2020.
- Gabricheskiy, A. *Avtografiy Gete v SSSR. Literaturnoe nasledstvo, t. 4–6, 1932, s. 817-854.* (In Russian)
- Габричевский, А. *Автографы Гете в СССР. Литературное наследство, т. 4–6, 1932, с. 817-854.*
- J. W. Goethe — F. Schiller. Perepiska.* Т. I. Translator I. E. Babanov, Moscow, 1988. (In Russian)
- И.-В. Гете — Ф. Шиллер. Переписка.* Т. II. Переводчик И. Е. Бабанов, Москва, 1988.
- J. W. Goethe — F. Schiller. Perepiska.* Т. II. Translator I. E. Babanov, Moscow, 1988. (In Russian)
- И.-В. Гете — Ф. Шиллер. Переписка.* Т. II. Переводчик И. Е. Бабанов, Москва, 1988.
- Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Grofherzogin Sophie von Sachsen: IV. Abtheilung: Goethes Briefe: Bd. 16: 1802. 1803.* Weimar, 1894.
- Goethes Werke: Herausgegeben im Auftrage der Grofherzogin Sophie von Sachsen: IV. Abtheilung: Goethes Briefe: Bd. 17: 1804 – Mai 1805.* Weimar, 1895.
- Posokhov, S. I. (nauk. red.). *V. N. Karazin. Dialohy u chasi y prostori: doslidzhennia i materialy.* Compl. O. I. Vovk, & S. M. Kudelko, Kharkiv, 2015. (In Ukrainian and Russian)
- Посохов, С. І. (наук. ред.). *В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали.* Укладачі О. І. Вовк та С. М. Куделко, Харків, 2015.
- Vovk O., Byelozyorova, O. *Perehortaiuchy storinky universytetskoï istorii: pidhotovka do vidkryttia Kharkivskoho universytetu u dzerkali epistoliariv. Universitates, no 1, 2020, s. 97-101.* (In Ukrainian and Russian)

Вовк О., Белозьорова, О. Перегортаючи сторінки університетської історії: підготовка до відкриття Харківського університету у дзеркалі епістоляріїв. *Universitates*, № 1, 2020, с. 97-101.

Zaitsev, B. P., та in. *Pochesni chleny Kharkivskoho universytetu. Biohrafichnyi dovidnyk*. Kharkiv, 2015. (In Ukrainian)

Зайцев, Б. П., та ін. *Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник*. Харків, 2015.

Zelenogorskiy, F. Iv. G. Shad, byivshiy professor filosofii v Harkovskom universitete (1804–1817). *Zapiski imperatorskogo Harkovskogo universiteta*, book 2, 1896, s. 49-64. (In Russian)
Зеленогорский, Ф. Ив. Г. Шад, бывший профессор философии в Харьковском университете (1804–1817). *Записки императорского Харьковского университета*, кн. 2, 1896, с. 49-64.

Zharova, E. Yu. Universitetskie ustavyi 1803–1804 gg. *Voprosyi obrazovaniya [Education Issues]*, no. 4, 2011, pp. 268-290. (In Russian)

Жарова, Е. Ю. Университетские уставы 1803–1804 гг. *Вопросы образования*, № 4, 2011, с. 268-290.

Olha Vovk

Candidate of History

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: o.i.vovk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

Olena Byelozyorova

Candidate of Philology, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: byelozyorova@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6668-5685>

“WITHOUT DELAY, I SET OUT TO FULFILL THIS PLEASANT DUTY”: THE ROLE OF JOHANN WOLFGANG VON GOETHE IN THE HISTORY OF KHARKIV UNIVERSITY THROUGH THE PRISM OF HIS CORRESPONDENCE

The article presents the first Ukrainian translation of several letters by the world-renowned German statesman, poet, writer, thinker, and naturalist, the founder

of modern German literature Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) that shed light on his role in selecting the first professors for Kharkiv University. The author briefly outlines the course of Goethe's communication with functionaries of the Kharkiv school district and Kharkiv University in the early years the 19th century, traces the history of the publication of Goethe's letters, and notes that until now they have been largely neglected by students of the history of Kharkiv University. The article features seven letters, selected from the complete 'Weimar edition' of Goethe's works and translated from the German with commentary. The earliest document is dated 27 November 1803, and the latest — 13 September 1804. The letters are addressed to the curator of the Kharkiv school district Count Seweryn Potocki, curator of the Vilnius school district Prince Adam Jerzy Czartoryski, and German merchants and officials involved in the financial and logistical aspects of the relocation of the first German professors to Kharkiv. The correspondence revolves around the future professors of Kharkiv University J. B. Schad, J. L. T. Schnaubert, and M. G. Pilger and adjunct G. Reinisch; other candidates who in the end did not join the faculty of Kharkiv University for various reasons are also mentioned. The organization of the new professors' research and teaching work at Kharkiv University and financial provision for them and their families are discussed. As a historical source, these letters give us insight into the complexity and fluidity of the process of putting together a faculty for the newly-established Kharkiv University.

Keywords: Johann Wolfgang von Goethe, Kharkiv University, Sloboda Ukraine, Germany, 19th century, ego-documents, history of education, history of science.

Текст надійшов до редакції 06.09.2023.

The text was received by the editors 06.09.2023.

Текст затверджено до друку 20.10.2023.

The text is recommended for printing 20.10.2023.

**ОГЛЯДИ
ТА РЕЦЕНЗІЇ**

УДК 930:001.32:378.4(477.54-25):94(497.2)(01)(049.32)

Манчо Веков

доктор историчних наук, професор

Институт историчних досліджень Болгарської академії наук

Бульвар Шипченски проход, 52, бл. 17, Софія, Болгарія

Email: mvekov@abv.bg

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6024-1728>

Рецензія на книгу:

Харковската школа по историческа българистика: (към 175-годишнината на една научна традиция)». Библиографски указател.

Съст.: О. Журавльова, Н. Казански, С. Найденова, М. Станчев,

С. Страшнюк. Научен редактор С. Страшнюк, редактор С. Найденова.

Институт за исторически изследвания на БАН, Харковски национален университет “В. Н. Каразин”. Софія-Харков.

Издателство на БАН “Проф. Марин Дринов”, 2023. 194 с.

Як цитувати: Веков, М. Рецензія на книгу: Харковската школа по историческа българистика: (към 175-годишнината на една научна традиция)». Библиографски указател. Съст.: О. Журавльова, Н. Казански, С. Найденова, М. Станчев, С. Страшнюк. Научен редактор С. Страшнюк, редактор С. Найденова. Институт за исторически изследвания на БАН, Харковски национален университет “В. Н. Каразин”. Софія-Харков. Издателство на БАН “Проф. Марин Дринов”, 2023. 194 с. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 64, 2023, с. 194-198.*

How to cite: Vekov, M. Book review: Kharkovskata shkola po ystorycheska b'lharystyka: (k'm 175-hodyshnynata na edna nauchna tradytsyia)». Bybyohrafsky ukazatel. S'st.: O. Zhuravl'ova, N. Kazansky, S. Najdenova, M. Stanchev, S. Strashniuk. Nauchen redaktor S. Strashniuk, redaktor S. Najdenova. Ynstytut za ystorychesky yzsedvanyia na BAN, Kharkovsky natsyonalen unyversytet “V. N. Karazyn”. Sofyia-Kharkov. Yzdatelstvo na BAN “Prof. Maryn Drynov”, 2023. 194 s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 64, 2023, p. 194-198.* (In Ukrainian)

© Веков М., 2023

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Рецензований бібліографічний покажчик складено за всіма правилами та вимогами до такого виду наукових праць. Простежено становлення, еволюцію та сучасний стан історичної болгаристики в одному з найстаріших наукових центрів Східної Європи — Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. Цю наукову традицію, що народилася в середині XIX ст., автори видання поділяють на три етапи: імперський (1846–1915), радянський (1928–1991) і сучасний, який розпочався з проголошенням незалежності України 1991 р. На межі XX–XXI ст., як видно зі вступної статті професора С. Ю. Страшнюка, завершується формування наукової школи у вказаній галузі гуманітарного знання.

Свідченням цього є не тільки значна кількість публікацій з історії Болгарії та болгар (близько 1 370, з яких майже 650 опубліковано за останні 30 років), а й десятки захищених дисертацій, опублікованих монографій та низка інших показників. Хочеться відзначити деякі особливості харківської історичної болгаристики, а саме:

- наукова традиція, що триває майже 175 років і бере початок від публікації статті І. І. Срезневського «Нарис книгодрукування в Болгарії», на той час екстраординарного професора Імператорського Харківського університету. Стаття була опублікована у випуску «Журнала Міністерства народного просвещения» (*Journal of Ministries of Public Education*) за вересень 1846 р.;

- об'єктом спільного дослідження обох сторін є переважно історія та культура Болгарії від епохи Відродження до наших днів. Проте в покажчику представлено також праці медієвістів і навіть учених-антикознавців, що стосуються римських провінцій Фракії та Мезії в перших століттях нашої ери;

- одним з головних показників, що свідчить про формування наукової школи на початку XXI ст., є вчені (з трьох поколінь поспіль), які отримали академічне визнання. Її очолює професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна М. Г. Станчев, обраний у 2013 р. іноземним членом Болгарської академії наук (БАН);

- з 2005 р. школа має своє інтелектуально-організаційне ядро; має багату спеціалізовану бібліотеку. Це стало можливим

завдяки спільному проєкту Болгарської академії наук і Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, очолюваним к. і. н., доц. С. Ю. Страшнюком. Центр виконує функції генерації ідей та координації діяльності не лише в Харкові, а й по всій Україні;

- завдяки гранту від МЗС Болгарії у 2017 р., що його виграв Дриновський центр, у структурі Центральної наукової бібліотеки Каразінського університету було створено Кирило-Мефодіївський центр, який займається просвітницькою діяльністю: при ньому діють курси болгарської мови в клубі «Lingua Bulgarica», що проводить мовну підготовку для всіх охочих, зокрема й для істориків;

- слід зазначити, що, окрім численних симпозіумів у Харкові, також регулярно проводяться великі міжнародні наукові форуми, такі як: Кирило-Мефодіївські читання (з 2000 р. щорічно) та Дриновські читання (двічі на 5 років). У них беруть участь болгарські вчені. Навесні 2021 р. (під час X Дриновських читань та XX Кирило-Мефодіївських читань) до їх організації долучився Інститут історичних досліджень Болгарської академії наук;

- з 2007 р. харківські історики-болгаристи започаткували власний друкований орган — «Дриновський збірник», який з 1990-х рр. замінив «Болгарський щорічник» («Болгарский ежегодник»). З 2017 р. він є спільним виданням Каразінського університету та БАН, дотепер видано 15 томів;

- вражає і система підготовки наукових кадрів. Слід відзначити щорічні нагороди студентів («Марин Дринов» та «Ірина Дімітрова») за найкращі доповіді в галузі болгаристики та балканістики на міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання», що дозволяє мотивувати студентів та визначити найкращих для навчання в докторантурі кафедри нової та новітньої історії. З 1963 р. кафедру очолюють історики-болгаристи: проф. С. І. Сидельников, доц. Н. І. Подлесний, проф. Г. Н. Попов, доц. О. П. Чижов, проф. М. Г. Станчев;

- ще з часів Радянського Союзу діє система співпраці з провідними болгарськими університетами — Софійським

університетом ім. Св. Климента Охридського та Великотирновським університетом ім. Св. Кирила і Мефодія». З 2006 р. для піднесення історичної болгаристики ХНУ імені В. Н. Каразіна також сприяє підписанню договору з Болгарською академією наук, у виконанні якого беруть участь три інститути гуманітарного спрямування: Інститут історичних досліджень, Інститут балканських досліджень з Центром трактології та Інститут етнології та фольклору з Етнографічним музеєм, а також видавництвом БАН «Проф. Марин Дринов»;

- провідні науковці харківської школи історичної болгаристики отримують визнання за межами України, зокрема в Болгарії, про що свідчить їх представництво в редколегіях журналів «Вісник БАН», «Історичний огляд», «Болгарський історичний огляд», «Македонський огляд». Кілька вчених (академік НАНУ В. С. Бакіров, проф. М. Г. Станчев, д-р В. Ю. Саленков та доц. С. Ю. Страшнюк) нагороджені найвищою відзнакою БАН — Почесним знаком «М. Дринов на ленті», а проф. С. І. Посохов та С. М. Куделко — почесним знаком «За заслуги перед БАН».

Назва бібліографічного видання повністю відповідає його змісту. Він оснащений іменним покажчиком. Рецензентами стали С. І. Лиман, доктор історичних наук, професор кафедри туристичного бізнесу та регіоналістики Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та С. В. Потрашков, доктор історичних наук, професор кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Харківської державної академії культури. Протоколом № 7 від 11 квітня 2022 р. покажчик рекомендовано до друку Вченою радою ХНУ імені В. Н. Каразіна. Болгарською мовою вступну статтю переклала головна асистентка, д-рка І. Манасієва з Інституту історичних досліджень БАН. Зважаючи на цю обставину, а також на афілійованість двох із трьох укладачів бібліографії з Інститутом історичних досліджень БАН, можна розглядати це видання як спільний українсько-болгарський науковий проєкт.

Mancho Vekov

Doctor of Historical Sciences, Professor

Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod Blvd., bl. 17, Sofia, Bulgaria

Email: mvekov@abv.bg

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6024-1728>

Book review:

Kharkovskata shkola po ystorycheska b'lharystyka: (k'm 175-hodyshnynata na edna nauchna tradytsyia)». Byblyohrafsky ukazatel. S't.: O. Zhuravl'ova, N. Kazansky, S. Najdenova, M. Stanchev, S. Strashniuk. Nauchen redaktor S. Strashniuk, redaktor S. Najdenova. Ynstytut za ystorychesky yzsledvanyia na BAN, Kharkovsky natsyonalen unyversytet "V. N. Karazyn". Sofyia-Kharkov. Yzdatelstvo na BAN "Prof. Maryn Drynov", 2023. 194 s.

Текст надійшов до редакції 26.09.2023.

The text was received by the editors 26.09.2023.

Текст затверджено до друку 16.11.2023.

The text is recommended for printing 16.11.2023.

УДК 930-051:929Дринов(093)](049.32)

Теодоричка Готовска-Хенце

докторка історичних наук, професорка

Інститут історичних досліджень Болгарської академії наук

Бульвар Шипченски проход, 52, бл. 17, Софія, Болгарія

Email: tgotovska@abv.bg

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3032-479X>

Рецензія на книгу:

Марин Дринов. Писма, телеграми, докладни записки 1858–1905 г. По инициатива на чл.-кор. проф. д. и. н. Р. Радкова. Съставители от българска страна: гл. ас. д-р Д. Христов, гл. ас. д-р Л. Соленкова, гл. ас. -д-р М. Левкова-Мучинова, доц. д-р П. Божинов; от украинска страна: доц. к. и. н. В. Иващенко, проф. д. и. н. С. Посохов. Координатор на екипа от украинска страна проф. М. Станчев. Софія. Издателство на БАН “Проф. Марин Дринов”, 2023. 925 с.

Як цитувати: Готовска-Хенце, Т. Рецензія на книгу: Марин Дринов. Писма, телеграми, докладни записки 1858–1905 г. По инициатива на чл.-кор. проф. д. и. н. Р. Радкова. Съставители от българска страна: гл. ас. д-р Д. Христов, гл. ас. д-р Л. Соленкова, гл.ас. -д-р М. Левкова-Мучинова, доц. д-р П. Божинов; от украинска страна: доц. к. и. н. В. Иващенко, проф. д.и.н. С. Посохов. Координатор на екипа от украинска страна проф. М. Станчев. Софія. Издателство на БАН “Проф. Марин Дринов”, 2023. 925 с. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 199-209.

How to cite: Gotovska-Henze, T. Book review: Maryn Drynov. Pysma, telehramy, dokladny zapysky 1858–1905 h. Po ynytsyatyva na chl.-kor. prof. d.y.n. R. Radkova. S'stavytely ot b'lharska strana: hl. as. d-r D. Khrystov, hl. as. d-r L. Solenkova, hl.as. -d-r M. Levkova-Muchynova, dots. d-r P. Bozhynov; ot ukraynska strana: dots. k.y.n. V. Vvaschenko, prof. d.y.n. S. Posokhov. Koordynator na ekypa ot ukraynska strana prof. M. Stanchev. Sofyia. Yzdatelstvo na BAN “Prof. Maryn Drynov”, 2023. 925 s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 199-209. (In Ukrainian)

© Готовска-Хенце Т., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

У 2023 р. в академічному видавництві «Проф. Марин Дринов» опубліковано фундаментальну працю, в якій зібрано епістолярну спадщину професора Харківського імператорського університету Марина Стоянова Дринова. Нарешті було реалізовано спільний болгарсько-український науковий проєкт з ініціативи Румяни Радкової, чл.-кор. Болгарської академії наук (БАН) д. і. н., проф. Інституту історичних досліджень. На жаль, робота над проєктом тривала довше, ніж заплановано через банальну відсутність фінансування, а потім і через смерть однієї з керівниць — д-рки Любоміли Соленкової. І тільки завдяки тому, що доц. Пламен Божинов узяв на себе ініціативу продовжити проєкт, його було завершено. Болгарські учасники: д-р Димитар Христов, нині покійна д-рка Любомила Соленкова, доц. Марія Левкова-Мучінова і доц. Пламен Божинов. Українські учасники: д. і. н., проф. Сергій Посохов та доц. Вікторія Іващенко. Координатором проєкту з української сторони став д. і. н., проф., іноземний член БАН Михайло Станчев.

Цей великий документальний збірник побачив світ завдяки фінансовій підтримці БАН у рамках Програми вивчення болгарської діаспори за кордоном, яку очолює академік Васил Ніколов. Інституційно з болгарської сторони взяв участь Інститут історичних досліджень на чолі з проф. Даніелем Вачковим, якій доклав чимало зусиль, щоб реалізувати проєкт. З української сторони — історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, який був представлений Центром болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова на чолі з доц. Сергієм Страшнюком.

Актуальність публікації епістолярної спадщини Марина Дринова не викликає сумнівів, враховуючи його роль у відродженні нової Болгарії після звільнення від османського іґа, у становленні й розвитку науки і просвіти, створенні БАН та Національної бібліотеки ім. Кирила і Мефодія. Завдяки Дринову і був сформований перший книжковий фонд з особистих бібліотек його харківських колег-професорів, до яких він звернувся по допомогу. Я не гадаю, що академічній спільноті не треба доводити значущість діяльності Марина Дринова. Підкреслю тільки, що багато вчених високо оцінювали значення його ідей і політичних поглядів про життя болгар у другій половині XIX ст. Його життєвий і творчий шлях

став предметом досліджень учених Болгарії, України і Росії, перетворивши постать ученого й освітянина на енциклопедичну.

Проте порівняно менше відомо про долю архіву Марина Дринова та вже опублікованих документів з його епістолярної спадщини, які, безсумнівно, є цінним будівельним матеріалом не лише для його біографії, але й для нової болгарської історії загалом. У літературі вже неодноразово висловлювалась думка, що, попри наявні численні дослідження та публікації його листів, історики все ще лишаються боржниками пам'яті про М. Дринова, оскільки листування, яке вийшло з-під пера вченого, ще не було повністю систематизовано й опубліковано, і ця обставина неминуче негативно позначається на обсязі та якості наукових досліджень, присвячених як йому, так і його часу.

Автори цього рецензованого збірника простежують долю епістолярної спадщини М. Дринова, роблячи її доступною для ширшої аудиторії та намагаючись відповісти на запитання, у чому причини такого загалом незадовільного на сьогоднішній день стану публікацій першокласного документального масиву, який міститься в архівах багатьох країн, з ученими-славістами з яких листувався Дринов. Автори вперше публікують значний масив документів, який не було до цього введено в науковий обіг. Ідеться передусім про листи, через які Дринов підтримував академічні контакти зі своїми колегами-славістами. Сьогодні, в умовах інтернету і цифрової епохи, листи виглядають дещо застарілим способом обміну думками, але в той час це був основний канал, завдяки якому вчені різних країн спілкувались між собою, ділилися науковою інформацією, дискутували, висловлювали власну позицію, рецензували роботи одне одного, обмінювались літературою.

За оцінкою фахівців, Марин Дринов завдяки приголомшливому обсягу та якості листування (з понад 300 адресатами в країні та за кордоном) і з його ключовими позиціями в культурному житті болгарського суспільства, безсумнівно, є частиною культурної еліти, поряд з такими значними і незаперечними постатями, як Неофіт Бозвелі, Неофіт Рильський, Георгій Раковський, Найден Геров, Любен Каравелов, Петко Р. Славейков, Василь Левські, Нешо Бончев, Христо Ботев, Василь Друмев та низкою інших провідних діячів, які визначили основні параметри нової епістолярної культури Болгарії. Висока оцінка літературної спадщини М. Дринова зумовлює

велику відповідальність дослідників у вивченні, систематизації та публікації цього значного як за кількістю, так і за якістю матеріалу.

Ще за життя Марин Дринов отримав визнання за свою багатогранну діяльність — наукову, громадську та політичну. Це сталося не тільки через його обрання головою новоствореного Болгарського літературного товариства в 1869 р. і здобуття звання доцента, а потім і професора в Харківському імператорському університеті в 1876 р., а завдяки участі М. Дринова як голови відділу народної освіти і духовних справ при російському імператорському комісарі — князі О. М. Дондукові-Корсакові в Князівстві Болгарія у травні 1878 р. Важливу роль також відіграли схвальні відгуки та рецензії на його наукові праці вчених-славістів різних країн, зокрема О. М. Пипін охарактеризував М. Дринова як найвизначнішого й цілком європейськи сформованого болгарського вченого-історика, який для свого часу був найкращим знавцем болгарських старожитностей у слов'янській літературі.

М. Дринова обирали членом-кореспондентом майже всіх слов'янських академій — у Петербурзі, Празі, Кракові, Загребі, він був членом історико-літературних товариств у Центральній, Східній Європі та на Балканах. На честь 30-ї річниці науково-педагогічної діяльності проф. М. Дринова, в Софії було видано його перші наукові публікації, а також збірник з урочистими промовами, в якому заслужено високо оцінено його громадську й наукову діяльність як у Болгарії, так і в Росії, як для історії, філології та етнографії болгарського народу, так і для розвитку слов'янознавства та задля побудови слов'янської спільності. У Харкові теж було підготовлено ювілейний збірник на честь проф. М. Дринова, але він побачив світ уже після смерті ювіляра. У 1910 р. особистий архів і бібліотека Марина Дринова були передані Болгарії, де вони зберігаються донині, і вчені мають змогу працювати з фондами архіву.

З ініціативи проф. Василя Златарського, якого пов'язувала не тільки наукова, але й і особиста дружба з М. Дриновим, у період 1909–1915 рр. було видано три томи його наукових праць. Планували окремим томом опублікувати особисте листування вченого, але хаотичний стан особистого фонду Дринова, необхідність пошуку його кореспонденції в зарубіжних архівах, що напередодні Першої світової війни було недосяжним для вчених, залишили завдання нерезалізованим. Не вийшло це зробити і в міжвоєнний період, а також після Другої

світової війни, тому на сьогодні видання листування Марина Дринова лишається одним з пріоритетних завдань болгарської історичної науки.

Водночас зарубіжні та болгарські вчені намагалися публікувати вибране листування з М. Дринова з колегами. Наприклад, чеський журналіст та письменник Володимир Сис у 1924 р. вперше публікує 71 лист періоду 1871–1891 рр. відомого чеського вченого Константина Іречека до проф. М. Дринова. У 1925 р. проф. Іван Шишманов оприлюднює на сторінках журналу «Македонски преглед» 13 листів (1886–1900 рр.) М. Дринова до Кузмана Шапкарева, болгарського публіциста і збирателя болгарського фольклору, а в середині й наприкінці 30-х рр. ХХ ст., напередодні 100-річчя від дня народження Дринова, — листи К. Шапкарева до М. Дринова. Кореспонденцію між Дриновим і Нешо Бончевим, старими друзями-земляками, які навчалися разом у Києві та Москві, опублікував молодий ще тоді вчений, а потім академік Петер Дінеков; ці листи стосуються не тільки проблем болгарського фольклору, але й македонського питання. Дінеков також публікував повні тексти листів або їхні частини Райко Жинзифова, Димитра Матова, який навчався в Харківському імператорському університеті, Атанаса Шопова, хорватського та словенського славістів Ватрослава Ягича та Ватрослава Облака до М. Дринова, пов'язані із долею болгар у Македонії. Цікавою виявилася також публікація листів М. Дринова до Георгія Груєва, болгарського громадського і освітнього діяча; ці матеріали зберігаються у Пловдивській народній бібліотеці і стосуються культурних та політичних проблем цариградських (константинопольських — прим. авт.) болгар.

Оцінюючи наукову спадщину проф. М. Дринова, відомий болгарський історик проф. Петар Мутафчиев напередодні 100-річчя з дня народження М. Дринова підкреслив, що значення наукової спадщини видатного вченого оцінюється не за кількістю робіт і порушених наукових проблем, а за методом, який він застосовував для постановки і розв'язання цих проблем, адже ставив на перше місце історичну істину.

Після Другої світової війни, коли Болгарія потрапила в орбіту радянського впливу, інтерес до наукової спадщини М. Дринова зменшився. Виняток становили лише два його листи до російських учених В. Ламанського і О. Соболевського, опублікованих у документальному збірнику з історії слов'янознавства в Росії

за редакцією акад. Б. Д. Грекова. Проте вже в середині й наприкінці 50-х рр. ХХ ст. в Болгарії виходять п'ять томів документів з архіву К. Речека з історії Квітневого повстання 1876 р. та історії БАН, де опубліковано значну частку кореспонденції М. Дринова.

У Радянському Союзі наприкінці 50–60-х рр. сформовано болгаристичні наукові центри в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові й Одесі, спостерігається певна «наукова реабілітація» М. Дринова, починає з'являтися його кореспонденція з російськими вченими (зокрема листи до О. Бодяньського, Н. Попова й В. Макушева), що зберігається в радянських архівах і пов'язана з останніми роками життя вченого у Харкові.

У 80-х рр. ХХ ст. доцентка Московського університету імені М. Ломоносова Людмила Горіна захистила докторську дисертацію, присвячену науковій та громадській діяльності М. Дринова, публікує невідому кореспонденцію М. Дринова. А 1988 р. в Софії, відбулася конференція, присвячена 150-річчю вченого, у матеріалах якої було оприлюднено й цінні джерела, зокрема листування Дринова з І. Шишмановим і В. Златарським, Д. Різвим та окремі документи М. Дринова часу його діяльності в Російській військовій адміністрації після визволення Болгарії. А 1991 р., після проведення перших Дриновських читань у Харкові, опубліковано 15 листів М. Дринова до відомого вченого-славіста Б. М. Ляпунова.

Наприкінці 80–90-х рр. інтерес до документальної спадщини М. Дринова посилюється. Цьому сприяло і проведення регулярних Дриновських читань у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, і створення Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова в цьому університеті, через який значно поживались наукові українсько-болгарські зв'язки. На сторінках «Дриновського збірника» з'явилися документальні публікації Д. Білярської-Стефанової, проф. С. Посохова, доц. В. Івашенко й Т. Костіної, які опублікували кореспонденцію М. Дринова з російськими та українськими вченими, що зберігається в українських і російських архівах.

П. Божинов, болгарський учений, один з укладачів рецензованого збірника, у своїй вступній статті зазначив, що всі згадані вище документальні публікації, хоча й важливі та великі за обсягом, не зосереджені навколо життя і творчості М. Дринова, а пов'язані з більш загальними історичними подіями, процесами, установами

чи іншими особистостями з болгарської історії. Як закономірний наслідок такого підходу неминуча певна «фрагментація» і «розпорошеність» оприлюднених частин епістолярної спадщини Дринова, і як наслідок — втрата загального уявлення про її цілісність, завершеність і сутність.

Попри серйозний науковий внесок Марина Дринова в болгаристику й славистику, зроблений протягом багатьох років, численні опубліковані документи, вражає брак систематичності, порядку та єдиних критеріїв у документальних публікаціях епістолярної спадщини. У 2008 р., під час конференції, присвяченій 170-річчю М. Дринова, на якій були присутні й харківські вчені-болгаристи, з ініціативи член-кореспондента БАН, проф. Р. Радкової був підписаний спільний українсько-болгарський науковий проєкт під назвою «Епістолярна спадщина Марина Дринова», який, всупереч об'єктивним труднощам, був, зрештою, реалізований завдяки підтримці Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук і за участі вчених-істориків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна проф. С. Посохова та доц. В. Іващенко.

Збірник містить листи від 82 адресатів і складається з 7 розділів. Це листи М. Дринова до своїх колег-учених з різних країн. Більшість кореспондентів — російські та українські вчені, зокрема харківські. Це передусім листи М. Дринова до Д. І. Багалія, О. М. Бодяньського, В. П. Бузескула, В. І. Ламанського, І. П. Кулаковського, Ф. І. Успенського, Б. М. Ляпунова, О. М. Веселовського, М. Ф. Сумцова, М. П. Погодіна. Окремо можна відзначити листування М. Дринова з відомими діячами Болгарського Відродження — Н. Геровим, Т. Бурмовим, І. Є. Гешовим, І. Шишмановим, Др. Цанковим, Г. Груєвим, Гр. Начовичом, П. Каравеловим, Д. Матовим, Т. Ікономовим та іншими. В окремі розділи вміщено листи М. Дринова до свого друга й земляка Нешо Бончева, з яким він навчався в Київській духовній семінарії і в Московському університеті, а також до відомого чеського вченого Константина Іречека, з яким Дринов мав дружні і творчі стосунки. Як окрему частину опубліковано також його листування з Чеською академією наук, а також з Болгарським книжковим товариством (БКД — майбутньою академією наук) і періодичним журналом цього товариства, а також його співзасновником Василом Стояновим. Заслугує на увагу і службова кореспонденція М. Дринова часу

його роботи в Тимчасовій російській адміністрації в Болгарії як голови відділу з питань освіти й науки і як віцегубернатора Софії, яка за його пропозицією стала столицею нової Болгарії. Наприкінці збірника містяться додатки: біографічна довідка М. Дринова, іменний та географічний покажчики.

Упорядники максимально переглянули всі наявні архівні фонди, які містять збережену епістолярну спадщину Марина Ст. Дринова від кінця 1850-х рр., коли він разом з Нешо Бончевим їхав з Панагюриште в Київ, до останніх місяців перед смертю М. Дринова 28 лютого 1906 р.

Основним у підготовці до публікації документів стало правило, що всі вони, незалежно від того, чи були вже опубліковані чи ні, розглядаються *de visu*, завдяки чому не тільки нововідкриті, але й уже опубліковані рукописи були прочитані, щоб мати можливість виправити всі пропуски та помилки в попередніх публікаціях. Матеріали збірника наводяться повністю, без скорочень, за винятком випадків, коли є непрочитане слово чи фраза.

Цікавою є структура цього збірника. Для кращого й повнішого представлення зв'язків і контактів М. Дринова з його сучасниками, а також для більш раціонального структурування документів у корпусі прийнято принцип поділу листів М. Дринова за кореспондентами, імена яких розташовані в алфавітному порядку в семи розділах приблизно однакового обсягу. У кожній окремій рубриці для кожного конкретного кореспондента документи подано в хронологічному порядку за юліанським календарем, який тоді діяв в Османській імперії та в Росії.

Документам корпусу надано редакційну назву, що містить такі елементи: порядковий номер у розділі; дата (рік, місяць і число); місце написання; вид документа — лист, телеграма, доповідна записка, службова записка тощо; кому й куди адресовано. Якщо деякі відомості редакційної назви прямо не зазначені в документі, але встановлені укладачами опосередковано з його змісту чи інших побічних відомостей, то їх узято в квадратні дужки, а встановлений або передбачуваний факт упорядники обґрунтують у посиланнях. Різноманітність і різноманітність інформації, що міститься в більшості листів, змусила укладачів утриматися від анотування документів, оскільки, на їх думку, ризик ввести читача в оману неповною інформацією був надто великий.

У кінці тексту документів зазначено всі додаткові примітки, резолюції, записи, адреси на листі чи конверті, штампи, наявність офіційного бланка чи інших спеціальних відміток автора або одержувача, подано у квадратних дужках.

Після тексту документа вміщено легенду, в якій зазначено: вихідні дані — архівосховище, архівний фонд, опис і архівна одиниця; автентичність документа — оригінал, чернетка чи копія, рукописний чи друкований текст, наявність чи відсутність автографа; колір паперу та фарби, якими написано документ; чи піддавався документ реставрації; будь-які попередні публікації документа, відомі нам, якщо такі є. Якщо деякі дані відсутні, це чітко вказано. Наприкінці тому подано додатки: детальний життєпис основних подій життя і творчості М. Дринова, бібліографія літератури, використаної упорядниками, розгорнутий іменний покажчик осіб, географічний покажчик і список скорочень.

Дата й місце укладання документів залишаються там, де вони стоять в оригіналі. У більшості документів дати наводяться за юліанським календарем, який у XIX — початку XX ст. діяв для країн Балкан і в Росії. Однак якщо дата за григоріанським календарем також вказана в оригіналі, її супроводжує редакційний коментар у квадратних дужках або у примітці.

Під час археографічного опрацювання матеріалів укладачі керувалися правилом максимального збереження мови оригіналу, тому втручання полягало лише в осучасненні пунктуації та в заміні застарілих літерних позначень на їх сучасні відповідники, тобто «ѣ» замінено на «е» або «я»; «ж» — на «ъ» або «а»; «ѡ» — на «я»; «ы» та «і» — на «и» або «й»; «Ѡ» — на «т»; вилучено також фінальні букви «ъ» і «ь». У тих місцях, де автор пропустив форми вишого й найвишого ступеня порівняння прикметників і прислівників, поставлено дефіси. Скрізь у текстах документів, згадуючи назви газети, журналу чи книги, автор не ставив лапок. Укладачі додавали лапки відповідно до сучасного правопису, не позначаючи такі місця окремо.

Не було виправлено ані писарських помилок, ані деяких явно застарілих та/або діалектних слів, а в місцях, де було визначено, що можуть виникнути труднощі з розумінням тексту, редакційні примітки вміщено в посиланні. Некоректне з сучасного погляду вживання означеного артикля, а також недоречну велику літеру на початку деяких слів або, навпаки, малу букву на місці великої також

не виправлено, тому упорядники прагнули зберегти граматичний і графічний вигляд оригіналу. Латинські тексти подано без змін, а російські оновлено.

Усі підкреслені або оформлені похилим шрифтом слова в тексті документів — результат авторського рішення, а не редакційного втручання. У примітці з відповідним індексом зазначено всі закреслення та додавання літер, слів чи висловів, що їх зробив автор документів. Будь-яке редакційне втручання та доповнення в тексті документів взято в квадратні дужки, наприклад: со[с], in[с], nove[vr̄i] тощо.

Географічні назви в найменуваннях документів збережено в історичних формах, як зазначено в оригіналі, а їхні сучасні форми вказано у посиланні та в географічному покажчику. Позначені особливі вислови, двозначності, пропуски та логічні неузгодженості в тексті оригіналу укладачі пояснили у квадратних дужках або в примітці: «Так у тексті» або «Так в оригіналі». Археологічні нотатки та історичні коментарі до кожного документа подано у примітках. Іншомовні, застарілі та діалектні слова та вислови збережено в оригінальному написанні, а на розсуд укладачів деякі з них пояснено у примітках.

Упорядники зробили історичні нотатки максимально стислими та зрозумілими з суб'єктивного погляду чи з погляду трактування фактів, які в них згадано. У примітці імена історичних діячів вказано лише в першому згадуванні, крім випадків, коли є збіг імен чи прізвищ, а короткі біографічні відомості про них поміщено в розгорнутому іменному покажчику в кінці збірки. Усі попередні публікації перенесено до цього видання відповідно до визначених вимог.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що мета укладачів цього збірника — дослідити долю епістолярної спадщини Марина Дринова, опублікувати і в такий спосіб зробити доступною епістолярну спадщину вченого для широкої читацької аудиторії — досягнута успішно. Отже, академічній спільноті й широкому загалу завдяки спільним зусиллям болгарських та українських вчених представлено фундаментальний документальний збірник, що містить велику частину раніше не опублікованої епістолярної спадщини відомого болгарського вченого, професора Харківського імператорського університету Марина Дринова.

Teodorichka Gotovska-Henze

Doctor of Historical Sciences, Professor

Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod Blvd., bl. 17, Sofia, Bulgaria

Email: tgotovska@abv.bg

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3032-479X>

Book review:

Maryn Drynov. Pysma, telehramy, dokladny zapysky 1858–1905 h.

Po unytskyatyva na chl.-kor. prof. d. y. n. R. Radkova. S'tavytely ot b'lharska strana: hl. as. d-r D. Khrystov, hl. as. d-r [L. Solenkova](#), hl.as. -d-r M. Levkova-Muchynova, dots. d-r P. Bozhynov; ot ukraynska strana: dots. k. y. n. V. Yvaschenko, prof. d. y. n. S. Posokhov. Koordynator na ekypa ot ukraynska strana prof. M. Stanchev. Sofyia. Yzdatelstvo na BAN "Prof. Maryn Drynov", 2023. 925 s.

Текст надійшов до редакції 06.10.2023.

The text was received by the editors 06.10.2023.

Текст затверджено до друку 23.11.2023.

The text is recommended for printing 23.11.2023.

УДК 271.4(477)-722.51:929Шептицький](049.32)

Юлія Кісельова

кандидатка історичних наук, доцентка

Харківський національний університету імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2571-8436>

Доленосний вибір Андрія Шептицького

Рецензія на книгу: Новак, М. Два світи: Проблема національної ідентифікації Андрія Шептицького в 1865–1914 роках.

Перекл. з польськ. А. Павлишин. Львів: Свічадо, 2023. 640 с.

Книга польської дослідниці Магдалени Новак присвячена реконструкції біографії митрополита Андрія (Романа) Шептицького до початку Першої світової війни. У фокусі дослідження питання про національну ідентифікацію цієї історичної особи, що відіграла важливу роль у визначенні долі українського народу. Для авторки питання національного самовизначення її героя стало не тільки одним з важливих аспектів його життя та діяльності, але фактично послужило стрижнем біографічної моделі дослідження, яке повноправно можна вважати якісним прикладом контекстуальної біографії. Саме

Як цитувати: Кісельова, Ю. Доленосний вибір Андрія Шептицького. Рецензія на книгу: Новак, М. Два світи: Проблема національної ідентифікації Андрія Шептицького в 1865–1914 роках. Перекл. з польськ. А. Павлишин. Львів: Свічадо, 2023. 640 с. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 210-216.

How to cite: Kiselyova, Yu. Decisive Choice of Andrey Sheptytsky. Book review: Novak, M. Dva svity: Problema natsional'noi identyfikatsii Andreia Sheptyts'koho v 1865–1914 rokakh. Perekl. z pol's'k. A. Pavlyshyn. L'viv: Svichado, 2023. 640 s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 210-216. (In Ukrainian)

© Кісельова Ю., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

контекстуальність, що на сьогодні є однією з головних методологічних вимог «нової біографічної історії», дозволяє дослідниці висунути та обґрунтувати гіпотезу, що формування та еволюція національної ідентичності Андрея Шептицького відбувалися одночасно з процесами творення модерних української та польської націй під впливом бурхливих політичних, соціальних та релігійних процесів на зламі XIX–XX ст.

Отже, Магдалена Новак розглядає формування особистості Романа Шептицького передусім у контексті родинних стосунків, виховання в атмосфері польського патріотизму, що панувала в родині, та родинної живої пам'яті про традиції руської тотожності. Авторка вписує діяльність свого героя у ландшафт соціального й політичного життя, вивчає її в контекстах колонізації освіти, розвитку процесів польського та українського націєтворення, суперництва політичних рухів на Галичині, зокрема, розвитку та загострення «польського-руського/українського конфлікту», а також розглядає ставлення представників різних політичних сил до діяльності Шептицького на посаді митрополита. Ключовим для реконструкції біографії Андрея Шептицького стають події в історії Української греко-католицької церкви, політика Ватикану щодо неї, обставини проведення Добромільської реформи Чину св. Василя Великого та пов'язані з нею сподівання, що призначення Андрея Шептицького на вищі церковні посади слугуватимуть зміцненню унії та стануть на заваді експансії православ'я на землях Галичини.

Окрім цього першого рівня соціокультурних та політичних контекстів, Магдалена Новак ретельно реконструює мережу міжособистісних зв'язків Романа Шептицького і членів його родини. Саме виявлення впливу оточення, характеру спілкування та обміну ідеями дозволяє поставити питання визначення ідентичності у термінах впливів українського та польського національних світів. Зокрема авторка характеризує осіб, які належали до кола дружнього та інтелектуального спілкування її героя, з'ясовує їхні погляди та переконання, окреслює перипетії життєвого шляху та динаміку взаємин з Шептицьким. Питання національної ідентифікації майбутнього митрополита дослідниця пов'язує з ідентичністю осіб з його оточення, що походять переважно з польського світу. Вона

з'ясовує русинське походження та належність батьків до католицької церкви, їхнє ставлення до греко-католицького обряду, ретельно фіксує етнічний та конфесійний склад населення маєтків родини (переважно русинського), національний та конфесійний склад учнів гімназії, де навчався Роман Шептицький, а також його близьких друзів і соратників.

Авторці вдається реконструювати ідеологічний, інтелектуальний та духовний клімат, у якому формувалася особистість Андрея Шептицького. При цьому дослідниця дуже обережно ставиться до питання інтеріоризації цих поглядів її героєм. Одним із завдань книги було показати «не тільки як його сприймали інші, але й також якомога більшою мірою те, як він сам уміщував себе у тогочасному світі» (Novak 2023, 18). Саме тому Магдалена Новак ставить питання про мету національної ідентифікації митрополита в контексті його церковного служіння. Зростання у вірі та духовне покликання Андрея Шептицького стає лейтмотивом книги. З одного боку, духовні цінності, щира віра, намагання служити інтересам Церкви та її пастві стає стрижнем, який дозволяє реконструювати цілісність особистості у буремні часи політично-національних протистоянь. З другого боку, увага до духовної еволюції Андрея Шептицького дозволяє представити пошук ним своєї національної ідентичності як результат свідомого вибору, що став умовою та результатом реалізації справи його життя. Відтак належність до польської «політичної нації» та сповідування станових уявлень про обов'язок аристократії опікуватися потребами простого люду змінюються бажанням Андрея Шептицького бути справжнім провідником «руського/українського» народу до Бога, що неможливо було здійснити без свідомого та щирого поринання в його культурну стихію та захисту його соціальних і політичних інтересів.

Отже, на мою думку, Магдалені Новак вдалося зобразити процес національного самовизначення у всій його складності на мікрорівні, тобто на рівні біографії Андрея Шептицького, що своєю чергою дозволяє зробити внесок і в розуміння макропроцесів, зокрема перебігу та особливостей творення модерної національної ідентичності, формування національної інтелігенції на польсько-українському пограниччі. Завдання показати всю складність зазначених процесів

відображається і в доборі термінології. Спираючись на історіографічну традицію, авторка обирає термін «руське/українське» для позначення населення Галичини на межі століть щоб запобігти анахронізму й підкреслити для читача відмінність між «тогочасним станом національної свідомості українців та сучасним» (Novak 2023, 34).

Реконструкція складної системи контекстів у книзі стає можливою завдяки детальній структурі монографії. Сім розділів книги висвітлюють етапи життєвого шляху Андрея Шептицького (дитинство, освіта, чернеча кар'єра, номінації), а також відображають систему зв'язків та оцінку діяльності очільника Української греко-католицької церкви з боку представників різних політичних та релігійних сил. Тематика підрозділів фактично відображає дослідницькі питання авторки, пропонуючи відповідну аргументацію. Такий спосіб побудови оповіді іноді призводить до вимушених повторів, але головне, що, зрештою, біографія втрачає телеологічність (чого складно уникнути у випадку біографії непересічної постаті) та перетворюється на захопливе наукове розслідування проблем релігійного та національного самовизначення Андрея Шептицького.

Для Магдалени Новак відкриття для читача власної дослідницької лабораторії є важливою авторською інтенцією. Вона демонструє прийоми та засоби свого дослідження, щоб здобути довіру читача. Це передусім виражається в особливостях роботи авторки з джерелами. В основу дослідження покладена солідна джерельна база, особливо цінним є те, що авторка ретельно опрацювала польські архівні зібрання. Магдалена Новак ретельно та послідовно реконструює факти біографії Андрея Шептицького на основі широкого кола архівних та опублікованих джерел, зокрема, документальних матеріалів, джерел особового походження та матеріалів тогочасної преси. Всі твердження, припущення та висновки дослідження ретельно підкріплені посиланнями на джерела.

Роблячи акцент на джерелах, авторка зберігає високий ступінь дослідницької самостійності. Особливу увагу привертає її критичне ставлення до джерельної інформації. Щоразу, використовуючи відомості особових джерел, дослідниця звертає увагу читача на обставини їх створення, зазначає тривалість часової перспективи

написання мемуарів. Зокрема, посилаючись на спогади матері майбутнього митрополита Софії Шептицької, Магдалена Новак застерігає, що ці свідчення є «відображенням погляду на минуле родини з перспективи долі її сина Романа» (Novak 2023, 86). Навіть більше, дослідниця намагається виявити суб'єктивність оцінок на основі зіставлення протилежних відомостей різних джерел, наприклад, різні погляди на маленького Шептицького в листуванні та спогадах матері (Novak 2023, 90) чи питання впливу на Романа Шептицького його сповідника-єзуїта, о. Генрика Яцковського (Novak 2023, 193). Дослідниця також поціновує відомості джерел у контекстах традицій тогочасного життя, наприклад, свідчення про особливу побожність Романа в дитинстві вона розглядає в контексті релігійного виховання у поміщицьких родинах в цілому (Novak 2023, 93). За допомогою дослідження контекстів Магдалена Новак намагається заповнити також і прогалини у відомостях джерел. Зокрема, не маючи повної інформації щодо програми домашньої освіти Андрія Шептицького, авторка звертається до постаті його вчителя пана Арнета, добровольця з полку папських зуавів, намагаючись реконструювати, як суворий вишкіл і релігійність вчителя відображалися на формі занять та релігійності його учня (Novak 2023, 96-97), чи відтворює ідеологічні та політичні дискусії у гімназії в період навчання Шептицького на основі спогадів одного з вихованців гімназії Станіслава Естрайхера (Novak 2023, 129).

Наукова чесність авторки проявляється і в намаганні не відкидати свідчення джерел, які містять негативні оцінки осіб з оточення Андрія Шептицького. Прикладом цього є оцінка його батька Яна Кантія, що її дав Казімеж Хлендовський, яку авторка уважно розглядає, порівнюючи зі свідченнями інших джерел (65). Ще один цікавий приклад роботи з джерелами стосується питання щодо відсутності свідчень про Шептицьких у мемуарах осіб з їхнього оточення. Магдалена Новак звертає увагу на цей факт та намагається з'ясувати причини відсутності таких згадок у мемуарах впливового політичного діяча, приятеля родини, Павела Попеля (Novak 2023, 278-279). Усе це свідчить про високий ступінь наукової сумлінності авторки.

У книзі солідний довідковий апарат. Примітки та посилання на джерела й літературу дорівнюють за обсягом основному тексту

монографії. Попри те, що розлогі посилання зазвичай відлякують невідготовленого читача, у книзі Магдалени Новак вони посторінкові. Примітки дозволяють ознайомитися з більш детальною інформацією джерел, містять біографічні довідки всіх згаданих у книзі осіб, вказують на літературу з питань, що розглядаються, а також містять уточнення та зауваження авторки до висновків попередників.

Інтенція розкрити перед читачем власну лабораторію історика вплинула і на стиль роботи Магдалени Новак. Для неї характерний неавторитарний стиль викладу. Роблячи припущення щодо мотивів вчинків її героїв, авторка часто зазначає, що «нема джерел, які б недвозначно пояснили» ті чи ті рішення. Наприклад, розглядаючи думки, висловлені в мемуарах щодо мети поїздки Андрея Шептицького в Росію, дослідниця зазначає, що наміри її героя «ніколи не вдасться з'ясувати до решти» (Novak 2023, 212-213). Ба більше: навіть у питаннях фактографічного характеру Магдалена Новак звертає увагу на лакуни у джерельній інформації. Наприклад, характеризуючи програму навчання філософії у Ягеллонському університеті, вона зазначає, що «ми не знаємо, і на цьому варто наголосити, яким чином і якою мірою Шептицький вивчав філософію» (Novak 2023, 270). З такою самою обережністю дослідниця робить висновок після ретельного огляду преси щодо номінації Андрія Шептицького: «можна ризикнути й висувати, що його особа не викликала негативних емоцій у польському середовищі» (Novak 2023, 391).

Така професійна відвертість Магдалени Новак можлива саме завдяки проведеній масштабній роботі, виявленню всіх можливих джерел та ретельній інтерпретації джерельної інформації. За словами самої Магдалени Новак, вона використовувала висновки своїх попередників, біографів Андрея Шептицького, тільки після ретельного зіставлення їх оцінок зі свідченнями джерел¹. Одночасно такий стиль занурює читача у процес дослідження та змушує стежити за розгортанням аргументації авторки. Фактично в книзі наявні дві сюжетні лінії: життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького та пошук авторкою відповіді на власне дослідницьке питання

¹ Див. детальніше: Magdalena Nowak, Андрій Павлишин. Історичний вебінар «Два світи національної ідентифікації Андрея Шептицького». Historical Webinar, <https://www.youtube.com/@historicalwebinar1452>. Дата перегляду: 10.07.2023.

про складний вибір самоідентифікації її героя. Ці дві лінії у книзі переплітаються, перетворюючи біографію на захопливу подорож у життєвий світ Андрея Шептицького.

Yulia Kiselyova

Candidate of History, Associate Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.a.kiselyova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2571-8436>

Decisive Choice of Andrey Sheptytsky

Book review: Novak, M. Dva svity: Problema natsional'noi identyfikatsii Andreia Sheptyts'koho v 1865–1914 rokakh. Perekl. z pol's'k. A. Pavlyshyn.

L'viv: Svichado, 2023. 640 s.

Текст надійшов до редакції 30.09.2023.

The text was received by the editors 30.09.2023.

Текст затверджено до друку 07.11.2023.

The text is recommended for printing 07.11.2023.

УДК 016:929[Каразін](049.32)

Diana Nicoglo

PhD in History, Research Associate Professor
Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage
Stefan cel Mare, 1 Bd., MD – 20001, Chisinau, Republic of Moldova
Email: ipcultural.md@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0248-8703>

Book review:

Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici [et al.]; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p.

This book is a bio-bibliographic index of V. N. Karazin, an outstanding Ukrainian educator, one of the founders of Kharkiv University, an encyclopedist scientist, an extraordinary person, essentially a genius, who devoted his entire life to serving in the field of education and cultural activities.

One of the advantages of the work is a thorough introductory article, which details the main milestones of V. N. Karazin's activities and notes his contribution to the development of education.

Як цитувати: Nicoglo, D. Book review: Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici [et al.]; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 64, 2023, с. 217-219.

How to cite: Nicoglo, D. Book review: Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici [et al.]; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; traducători: Nadia Cerkașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, no. 64, 2023, p. 217-219.

© Nicoglo D., 2023

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

The range of V. N. Karazin's interests is amazing. Thus, from the introductory article we learn some interesting information that in 1820 he conducted a comprehensive physical-geographical and statistical-demographic survey of the Sloboda-Ukrainian province. The scientist studied not only the medicinal but also the nutritional properties of plants. V. N. Karazin reported on his work on developing various issues of techniques and technologies at the meetings of the Philotechnical Society, which he founded and headed — the first scientific and technical society in Ukraine and the Russian Empire, operating in Kharkiv in 1811–1818. His extensive correspondence evidences this. Another V. N. Karazin's innovative idea was his attempt to synthesize artificial diamond. This was the first such attempt in the world, which he undertook in 1823 (5 years before France carried out a similar experiment and 130 years before the first industrial samples were obtained).

The authors and compilers divided the second part, the bibliographic one, into several sections. The first section, compiled according to the chronological principle, contains information about the works of V. N. Karazin on various issues of education, science and technology, social and political problems, as well as his literary works. The second section contains the correspondence of V. N. Karazin (“Letters of V. N. Karazin” and “Letters to V. N. Karazin”). The third section covers publications about V. N. Karazin published starting from 1842 (the year of his death) and until 2022 inclusive. At the end of the book, there is a name index, which includes the names of authors, editors and compilers of published works, senders and receivers of letters, as well as persons mentioned in the titles of the works or in their comments.

The authors and editors have done a great job, providing researchers in various fields of humanitarian knowledge with interesting information about such an outstanding person as V. N. Karazin.

Publications of this kind make finding the necessary information much easier for scientists and all those interested in the history of their native land.

Діана Нікогло

докторка історії, старша наукова співробітниця

Центр етнології, Інститут культурної спадщини

Вул. Штефан чел Маре, 1, MD – 20001, Кишинів, Республіка Молдова

Email: ipcultural.md@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0248-8703>

Рецензія на книгу:

Vasili Nazarovici Karazin: Biobibliografie / Institutul Patrimoniului Cultural; alcătuitori: Esfir Berkovici [et al.]; colegiul de redacție: Sergiy Posohov (redactor-șef) [et al.]; redactor bibliografic: Svitlana Glibițka; traducători: Nadia Cercașina [et al.]. Chișinău: Lexon-Prim, 2023. 275 p.

Текст надійшов до редакції 20.10.2023.

The text was received by the editors 20.10.2023.

Текст затверджено до друку 24.11.2023.

The text is recommended for printing 24.11.2023.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 64
Серія «ІСТОРИЯ»

Відповідальний за випуск М. Г. Станчев
Комп'ютерне верстання О. М. Янкул
Макет обкладинки К. В. Скіпенко
Літературний редактор М. А. Курушина

Підписано до друку 27.11.2023. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 9,46. Обл.-вид. арк. 11,8.
Тираж 50 пр. Зам № 21/23.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09